Het landschap vertelt…

Sporen van twee eeuwen wonen en werken in het Haspengouwse landschap 1800-2011

Nathalie Ceunen
Centrum Agrarische Geschiedenis

Colofon

Onderzoeksrapport Het landschap vertelt…

Sporen van twee eeuwen wonen en werken in het Haspengouwse landschap (1800-2011)

Dit rapport is het resultaat van een studie uitgevoerd in opdracht van het Regionaal Landschap Haspengouw en Voeren en de hieronder vermelde partners.

Het project werd uitgevoerd door Nathalie Ceunen onder leiding van prof. dr. Yves Segers, Interfacultair Centrum voor Agrarische Geschiedenis (ICAG), K.U.Leuven.

Leuven, 2011

Een digitale versie van dit rapport is tevens beschikbaar op www.cagnet.be, www.virtueleland.be en www.rlh.be

Voor meer informatie:
Nathalie Ceunen, Centrum Agrarische Geschiedenis (vzw)
Atrechtcollege – Naamsestraat 63
3000 Leuven
016/32.35.41

Regionaal Landschap Haspengouw en Voeren versterkt de regio-identiteit en is daarbij gestimuleerd door het Europees programma voor plattelandsontwikkeling LEADER.

INHOUDSTAFEL

Lijst met figuren ..... - 7 -

Lijst met kaarten ..... - 7 -

Lijst met tabellen ..... - 8 -

Lijst met grafieken ..... - 8 -

Lijst met foto's ..... - 8 -

Inleiding ..... - 10 -

1. Het landschap vertelt… ..... - 10 -
2. De grenzen van dit onderzoek ..... - 13 -

Wat is een landschap en wat vertelt het? ..... - 13 -

Formele omschrijvingen ..... - 13 -

Verschillende soorten landschappen en visies ..... - 14 -

Inhoudelijke afbakening ..... - 16 -

Onderwerpen ..... - 16 -

Geografisch ..... - 16 -

3. Onderzoek ..... - 20 -

Literatuur ..... - 20 -

Landbouw en landschap ..... - 20 -

Basisliteratuur Haspengouwse landschap ..... - 20 -

Cijfermateriaal ..... - 21 -

Landbouwtellingen ..... - 21 -

Ander nuttig cijfermateriaal ..... - 22 -

Kaarten ..... - 24 -

Waarom kaarten? ..... - 24 -

Welke kaarten? ..... - 24 -

Foto's ..... - 27 -

Interviews ..... - 28 -

Een abstract thema ..... - 28 -

Wie voor de micro? ..... - 28 -

4. Praten over het landschap ..... - 29 -

1. Waar het allemaal mee begint: geografie en geologie ..... - 31 -

1. Het ontstaan van de bodem, drager van het landschap ..... - 32 -

De vorming van de aardkorst ..... - 32 -

Een vruchtbare deklaag ... - 33 -
Een vruchtbare bodem ... - 33 -
Asymmetrische dalen ... - 33 -
2. Droog en vochtig Haspengouw en de Voerstreek ... - 35 -
Een andere bodem ... - 35 -
Een andere waterhuishouding ... - 36 -
3. De ondergrond bepaalt de bovengrond ... - 38 -

2. De bewoning en het dorp ... - 40 -
1. Vestigingsfactoren ... - 41 -
2. De indeling van het dorp ... - 43 -
De organisatie en ligging van het dorp ... - 43 -
De organisatie van de bewoning ... - 45 -
De hortus, de akkers en het bos ... - 49 -
3. Uitbreiding van de bewoning ... - 50 -
Een stijgende bevolking ... - 50 -
Steden en nieuwe stadskwartieren ... - 51 -
Opvulling van de 'gaten' ... - 53 -
Uitbreiding van de bewoning buiten het dorp ... - 55 -

3. (Agrarische) gebouwen en hun omgeving ... - 58 -
1. De locatie en opbouw van de boerderij ... - 59 -
2. Lokale materialen ... - 63 -
Stro ... - 63 -
Hout ... - 63 -
Leem ... - 65 -
Natuursteen ... - 66 -
3. De moderne boerderij ... - 68 -

4. De transportinfrastructuur ... - 72 -
1. Met paard en kar langs (holle) wegen tot aan de Tweede Wereldoorlog ... - 73 -
2. Rechte wegen à la Mac Adam ... - 75 -
3. De komst van 'den ijzeren weg' in de negentiende eeuw ... - 77 -
Fruit en bieten ... - 77 -
De trams ... - 77 -
Ontsluiting van een landbouwgebied ... - 79 -
4. De revival van het wegennet in de twintigste eeuw ... - 80 -

5. Veel water, weinig schepen ..... - 82 -

5. Landbouw en landgebruik ..... - 85 -
1. Ontginningen ..... - 86 -
een gemengde landbouw ..... - 86 -
2. De Haspengouwse landbouw in cijfers ..... - 89 -
3. De teelten ..... - 91 -
Akkergewassen ..... - 91 -
Wei-, hooiland en boomgaarden ..... - 91 -
Andere ..... - 92 -
4. Van gerstenaerd en pootveld tot bongaerd: de evolutie van de teelten in Haspengouw van 1846 tot 2007 ..... - 93 -
Medio negentiende eeuw ..... - 93 -
Akkerland ..... - 93 -
Hooi-, weiland en boomgaarden ..... - 94 -
Andere ..... - 94 -
Crisismomenten in de negentiende eeuw ..... - 94 -
Agricultural invasion (vanaf 1870-1890) ..... - 95 -
Akkerland ..... - 96 -
Hooi-, weiland en boomgaarden ..... - 98 -
Andere ..... - 98 -
Nood aan schaalvergroting in de landbouw na de Tweede wereldoorlog: nooit meer honger ..... - 99 -
Akkerland ..... - 99 -
Boomgaarden ..... - 100 -
Andere ..... - 101 -
5. De schikking en ordening van de gewassen: enkele algemene evoluties ..... - 102 -
De versnippering van het bezit en de gevolgen voor het landschap ..... - 102 -
Het verdwijnen van de hortus: een nieuwe schikking van de boomgaarden ..... - 103 -

6. De boer bewerkt het land(schap) ..... - 106 -
1. En de boer hij ploegde voort… : lijnelementen in het landbouwlandschap ..... - 107 -
2. Ruilverkavelingen: van eentonigheid in het landschap naar middel tot het (ver)bouwen van het landschap ..... - 110 -
Nut en doelstellingen ..... - 110 -
GROTE gevolgen ..... - 111 -

Een nieuwe stijl ..... - 112 -
3. Eco en bio: nieuwe actoren in het landschap ..... - 114 -

7. Over god en grenzen: paalbomen, veldkruisen en heilige bronnen ..... - 117 -
1. Heilige kruisen en bomen ..... - 118 -
2. Aanzet tot Een toponymische studie van Haspengouw? ..... - 123 -
Het gebruik, begroeiing en omheiningen ..... - 123 -
De kwaliteit van de bodem ..... - 123 -
Reliëf, grootte, vorm en ligging ..... - 124 -
Het geven van namen: bewoners en bouwsels ..... - 124 -
De bezitters, bewoners en bouwsels ..... - 124 -
Haspengouwers en Heksen ..... - 125 -
Wegwijzers ..... - 125 -

8. Industriële punten in het agrarische landschap ..... - 127 -
1. Een (beperkte) landbouwindustrie voor Haspengouw ..... - 128 -
Molens ..... - 129 -
Brouwerijen of alcoholstokerijen ..... - 130 -
Thuisnijverheden ..... - 130 -
Suikerfabrieken ..... - 130 -
Invloed op het landschap ..... - 130 -
2. Schaalvergroting en nieuwe industrie ..... - 132 -

LIJST MET FIGUREN

Figuur 1. De mate van landschapsverandering door de eeuwen heen ..... - 18 -
Figuur 2. De vorming van de ondergrond in Haspengouw ..... - 32 -
Figuur 3. De afzettingen van los materiaal tijdens de ijstijd in België ..... - 33 -
Figuur 4. Een schematische voorstelling van het vormingsproces van asymmetrische valleien in Haspengouw en Voeren ..... - 34 -
Figuur 5 Het ontstaan van bronnen in vochtig Haspengouw ..... - 36 -
Figuur 6. De horizontale en verticale relaties in het landschap ..... - 38 -
Figuur 7. Het basispatroon van het dorp in België (links) en de intensivering van het landbouwdorp in de negende eeuw in Haspengouw (rechts) ..... - 43 -
Figuur 8. Een overzicht van de verschillende bewoningsvormen ..... - 46 -
Figuur 9. Het houten skelet bij de constructie van vakwerk (links) en hoevecomplex uitgevoerd in vakwerk aan de Heerestraat te Millen ..... - 64 -
Figuur 10. Het ontstaan van holle wegen ..... - 73 -
Figuur 11. De oorsprong en vorming van cultuurtaluds ..... - 108 -

LIJST MET KAARTEN

Kaart 1. De afbakening van het onderzoeksgebied ..... - 17 -
Kaart 2. De bodemkaart van Zuid-Limburg ..... - 35 -
Kaart 3. Blinde kaart van de provincie Limburg met de oude gemeentegrenzen vóór de fusiegolven tussen 1961 en 1983 ..... - 41 -
Kaart 4. Een uittreksel van de Ferrariskaart (1770-1777) van vochtig Haspengouw ter hoogte van Gorsem (Sint-Truiden) ..... - 44 -
Kaart 5. Een uittreksel van de Ferrariskaart (1770-1777) van droog Haspengouw ter hoogte van Boekhout (Gingelom) ..... - 45 -
Kaart 6. Een uittreksel van de Ferrariskaart (1770-1777) ter hoogte van Brustem ..... - 47 -
Kaart 7. De stad Tongeren op de Ferrariskaart (boven) 1770-1777 en in de jaren 1970 (onder) ..... - 52 -
Kaart 8. Een uittreksel van de Ferrariskaart nabij Kermt ..... - 54 -
Kaart 9. Een uitsnede van de DLG kaart uit 1871 (links) en van de huidige topografische kaart (rechts) van het dorpje Rijkhoven ..... - 56 -
Kaart 10. De buurtspoorwegen in Limburg in mei 1940 ..... - 78 -
Kaart 11. Het Albertkanaal tussen Hasselt en Eigenbilzen ..... - 83 -
Kaart 12. De stad Sint-Truiden en omgeving, jaren 1930 ..... - 103 -
Kaart 13. De stad Sint-Truiden en omgeving, jaren 1970 80 ..... - 104 -
Kaart 14. Een uitsnede van het gehucht Straeten bij Sint-Truiden van de topografische kaart uit de jaren 1930 met aanduiding van een aantal alleenstaande bomen ..... - 119 -
Kaart 15. Een uittreksel van de Ferrariskaart (1770-1777) ter hoogte van Alden Biesen en Rijkhoven ..... - 119 -
Kaart 16. De topografische kaart uit de jaren 1930 ter hoogte van het Groenendaal bos te Bilzen ..... - 121 -

LIJST MET TABELLEN

Tabel 1. Een overzicht van het beschikbare kaartmateriaal voor Zuid-Limburg ..... - 24 -
Tabel 2. Een overzicht van de mogelijke lijnen en punten in een landschap ..... - 29 -
Tabel 3. De evolutie van de totale Belgische bevolking en de Haspengouwse bevolking in de negentiende eeuw - 50 -
Tabel 4. De evolutie van de veestapel in Haspengouw tussen 1846 en 2007 ..... - 68 -
Tabel 5. Het aantal kilometers verharde wegen in België per provincie in 1830 en de bijkomende constructies per provincie in de periode 1831-1851 ..... - 75 -
Tabel 6. Een overzicht van de spoorlijnen in Haspengouw ..... - 77 -
Tabel 7. Een overzicht van de buurtspoorwegen in Zuid-Limburg met oprichtingsjaar en nummer van de lijn- 78 -
Tabel 8. De vruchtafwisseling in Brustem in de eerste helft van de negentiende eeuw per grondklasse ..... - 88 -
Tabel 9. Het aantal landbouwbedrijven, gesorteerd per oppervlaktecategorie, in Haspengouw in 1846 ..... - 94 -
Tabel 10. Een overzicht van de ruilverkavelingen in Limburg, voltooid voor 1970 ..... - 112 -
Tabel 11. Het aantal bedrijven per nijverheidstak in Haspengouw in 1896 voor zes dorpen en vier 'stedelijke' centra. ..... - 128 -
Tabel 12. Het aantal rosmolens in Zuid-Limburg in het midden van de negentiende eeuw ..... - 129 -

LIJST MET GRAFIEKEN

Grafiek 1 De evolutie van de landbouwteelten, bossen en woeste gronden in Haspengouw van 1846 tot 2007 (in hectaren) ..... - 89 -
Grafiek 2 Een overzicht van het procentueel aandeel van de diverse teelten, bos en woeste gronden tussen 1846 en 2007 in de drie Haspengouwse regio's ..... - 90 -
Grafiek 3 De evolutie van de industriegewassen in Haspengouw tussen 1846 en 2007 (in hectaren) ..... - 97 -

LIJST MET FOTO'S

Foto 1 Op verschillende plaatsen in Haspengouw zijn schelpjes terug te vinden die herinneren aan het verre verleden van Haspengouw ..... - 31 -
Foto 2. Luchtfoto van het dorpje Grootloon in Borgloon ..... - 40 -
Foto 3. De toegangsweg naar de kasteelhoeve van het kasteel van Neerrepen. ..... - 58 -
Foto 4. Zijkant van grote vierkantshoeve aan de Kerkstraat (vandaag St Stefanusstraat) te Millen in de jaren 1950. ..... - 60 -
Foto 5. Een grote vierkantshoeve aan de Kattestraat te Millen in de jaren 1950 ..... - 61 -
Foto 6. De kleine vierkantshoeve van R. Kindermans aan de Ovelingenstraat te Gelinden ..... - 61 -
Foto 7. Een complex van nieuwe laagbouwstallen aan de Haagsmeerstraat in Borgloon ..... - 69 -
Foto 8. De binnenplaats van de Binkelhoeve te Neerrepen ..... - 70 -
Foto 9. Een holle weg in Lauw (Tongeren) ..... - 72 -
Foto 10. De E313 ter hoogte van de afrit Tongeren-Riemst anno 2010 ..... - 81 -
Foto 11. Het Albertkanaal in Kanne in 2010 ..... - 82 -
Foto 12. Het landbouwlandschap in het voorjaar in Haspengouw anno 2011 ..... - 106 -
Foto 13. Trapsgewijze taluds in de Voerstreek ..... - 108 -

Foto 14. Een bloemrijke akkerrand. ..... - 115 -
Foto 15. Een veldkapel ..... - 120 -
Foto 16. De Sint-Rochuskapel te Munsterbilzen anno 2010 ..... - 122 -
Foto 17. Zicht op de brouwerij Alken Maes in Alken, anno 2011. ..... - 127 -
Foto 18. De suikerfabriek in Staeyen bij Sint-Truiden ..... - 131 -
Foto 19. Hoogspanningskabels ter hoogte van Herderen bij Riemst ..... - 133 -

INLEIDING

Vooraleer de lezers van dit rapport worden ondergedompeld in een massa aan informatie, is er toch nood aan enige duiding over het waarom, hoe, wat en waar van het project *Het landschap vertelt…* . Wat houdt het project juist in? Wat zijn de grenzen van het onderzoek en welke onderzoeksmethodes zijn er gehanteerd? Ten slotte leggen we beknopt uit hoe we concreet kunnen praten over ons landschap.

1. HET LANDSCHAP VERTELT…

Globalisering is hét modewoord van de 21ste eeuw. Informatie gaat vandaag de wereld rond met een muisklik. Het is ooit anders geweest… en zelfs nog niet zo lang geleden. Door de globalisering en de onthechting die ermee gepaard gaat, heeft de mens vandaag nood aan een vorm van regionale of lokale identiteit (die altijd vanzelfsprekend is geweest). Op deze behoefte wil het LEADER project *Het landschap vertelt…* inspelen met een aanzet tot een biografie van het Haspengouwse cultuurlandschap. Onder cultuurlandschap verstaan we het volgende:

> *Een cultuurlandschap moet illustratief zijn voor de evolutie van de menselijke maatschappij en nederzettingen in de loop van de tijd, beïnvloed door fysische beperkingen en/of mogelijkheden geboden door het natuurlijke milieu en door opeenvolgende sociale, economische en culturele krachten, zowel externe als interne.*

Unesco Werelderfgoedconventie, 1992.

In een voorbereidende fase van het project is er zoveel mogelijk informatie verzameld over het Haspengouwse landschap en haar evolutie. Literatuur, cijfers, kaarten, foto's en interviews met streekbewoners zijn de puzzelstukken waaruit ons landschapsverhaal is opgebouwd. Deze ruwe informatie kan je niet zomaar presenteren aan het grote publiek. Het moet een beetje gekneed worden. Om dit verhaal van het landschap over te brengen naar de lokale bevolking en bezoekers is er nood aan duiding op een speelse manier.
Mensen genieten graag van hun omgeving, van het landschap dat vroeger voornamelijk door de landbouw is gebruikt en gevormd. Het landschap zorgt voor voedsel, verwarming, verlichting, kleding, … Maar vaak weten de plaatselijke bewoners en bezoekers weinig over dat landschap. Hierop willen we inspelen met dit LEADER project door het landschap leesbaar en beleefbaar te maken voor de lokale bewoners en de bezoekers met zo weinig mogelijk landschapsvervuilende elementen. Op verschillende manieren hebben we de informatie ontsloten voor het grote publiek.

- ✓ Publicatie *Het landschap vertelt…*

  Biedt een mooi overzicht van de invloed die de Haspengouwse bevolking de laatste tweehonderd jaar heeft gehad op het landschap. Het boek is ingedeeld in vijf thema's waar telkens ook een dunner boekje hoort waarin dat thema wordt uitgediept voor één dorp.

- ✓ Rondreizende tentoonstelling *De klapcaravan*

  In de gezellig ingerichte klapcaravan kan je naar verhalen en anekdotes van streekbewoners luisteren en tegelijkertijd oude foto's bekijken die in het interieur van de caravan werden aangebracht.
- ✓ Wandelingen, fietstochten, vertellingen… in het kader van de rondreizende tentoonstelling.

  Om het project schwung te geven, hebben we in vijf dorpen (dezelfde dorpen die ook uitgediept werden in de publicatie) activiteiten georganiseerd. Via de evenementen hebben we streekbewoners (en bezoekers) uitgenodigd om hun landschap actief te ontdekken.

Deze drie producten versterken elkaar dus over de hele lijn. Waar mogelijk werd er voor de publieksactiviteiten samengewerkt met lokale (erfgoed)verenigingen en/of aanknopingspunten gezocht met bestaande projecten.

De informatie is al op diverse manieren ontsloten voor het grote publiek dus je kunt je afvragen of dit onderzoeksrapport dan nog nodig was? Toch leek het aangewezen om ook de ruwe informatie beschikbaar te stellen voor geïnteresseerden, partners en andere belanghebbenden in de hoop dat er nog verder gewerkt wordt met alle verzamelde info. Op die manier vergroot de reikwijdte van dit project.

Meer weten over LEADER en andere subsidiemogelijkheden voor erfgoedprojecten?

http://ec.europa.eu/agriculture/rur/leaderplus/index_nl.htm

http://www.limburg.be/eCache/28975/Leader-PG_Haspengouw-actueel.html

http://www.limburg.be/eCache/28965/Leader-PG_Haspengouw-publicaties.html

http://www.limburg.be/eCache/15481/maak_kennis_met-Subsidies.html

http://www.kunstenenerfgoed.be/ake/view/nl/433072-Projectsubsidies.html

HOE DIT RAPPORT GEBRUIKEN?

In de inleiding besteden we vooral aandacht aan de grenzen van het onderzoek en de gebruikte bronnen. Wat hebben we onderzocht en wat niet. Welke bronnen hebben we geraadpleegd en wat zijn hun voor- en nadelen. Waar nuttig wordt er ook verwezen naar de bewaarplaatsen van de bronnen, verdere literatuur…
Daarna vertellen we in acht hoofdstukken, elk gewijd aan een bepaald thema, op welke verschillende manieren de woon- en werkactiviteiten van de bewoners invloed heeft gehad op het landschap.
Volgende thema's komen aan bod:

1. Waar het allemaal mee begint: geografie en bodem
2. Bewoning en het dorp
3. Agrarische gebouwen en hun omgeving
4. Transportinfrastructuur
5. Landbouw en landgebruik
6. De boer bewerkt het land(schap)
7. De mens geeft waarde aan zijn landschap
8. Landbouw en industrie: een mix van activiteiten

Het eerste hoofdstuk biedt een inleiding over Haspengouw als geografische regio. De samenstelling van de bodem, die deels verantwoordelijk is voor de verdere socio-economische ontwikkeling van de streek, krijg hier uitgebreid de aandacht.
De andere acht thema's zoomen in op de relatie tussen het wonen en werken van de Haspengouwse bevolking en de invloed daarvan op het landschap. De verschillende thema's kunnen los van elkaar bestudeerd worden.
Zo kan je naar eigen zin één thema kiezen, bijvoorbeeld de agrarische gebouwen en hun omgeving, en dat uitdiepen voor één dorpje. Maar de thema's laten zich ook makkelijk combineren. Zo kan je de agrarische gebouwen en hun omgeving makkelijk bestuderen in combinatie met de evolutie van het bewoningspatroon of samen met de evolutie van de landbouw en het landgebruik.

Dit rapport biedt per thema een overzicht van enkele algemene evoluties die eventueel geïllustreerd worden met een aantal voorbeelden. We hopen op die manier een aanzet te geven om deze onderwerpen verder uit te diepen voor een deel van de regio, een gemeente of een dorp. Waar het nuttig is, nemen we ook verwijzingen op naar de vindplaatsen van bronnen, verdere literatuur…

2. DE GRENZEN VAN DIT ONDERZOEK

Binnen het tijdsbestek van dit project was het onmogelijk om de evolutie van alle facetten van het landschap te onderzoeken. We hebben daarom een aantal grenzen en bakens vastgelegd om ons verhaal te leiden. Ten eerste bekijken we de mogelijke betekenissen van de term 'landschap'. Ten tweede bakenen we het verhaal inhoudelijk af.

WAT IS EEN LANDSCHAP EN WAT VERTELT HET?

Iedereen weet wat we bedoelen met een 'landschap'. Toch blijkt het moeilijk te definiëren. Een aantal gangbare definities worden aangehaald en we zoomen even in op de verschillende soorten landschap die er zijn. Ten einde een beeld te scheppen van wat wij in dit project onder landschap verstaan.

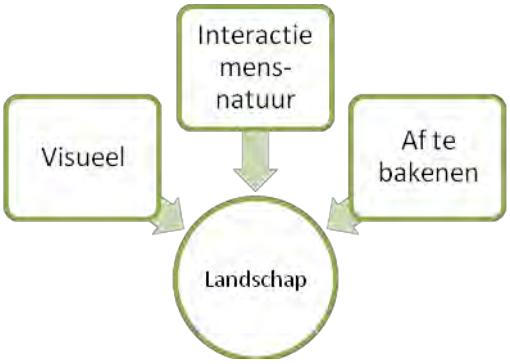
Formele omschrijvingen

Landschap is één van die brede termen die we allemaal kennen en regelmatig gebruiken, maar wat wordt er formeel verstaan onder 'landschap'? Hieronder worden een aantal definities samengebracht.

> *Van Dale (online versie): 1. De omgeving zoals de mens die waarneemt. 2. Een schilderstuk van een landschap.*
>
> *Conventie van Firenze – Europees landschapsverdrag (2000) : Een landschap is de aanduiding voor een deel van het grondgebied, zoals dat door de bevolking wordt waargenomen en waarvan het karakter bepaald wordt door natuurlijke en/of menselijke factoren en de wisselwerking daartussen.*
>
> *Vlaams Landschapsdecreet (1996): Een landschap is een begrensde grondoppervlakte met een geringe dichtheid van bebouwing en een onderlinge samenhang waarvan de verschijningsvorm en de samenhang het resultaat zijn van natuurlijke processen en van maatschappelijke ontwikkelingen.*

www.vandale.be; http://navigator.emis.vito.be/milnav-consult/
http://conventions.coe.int/Treaty/EN/Treaties/PDF/Dutch/176-Dutch.pdf

Elke definitie legt zijn eigen klemtoon. We filteren er een drietal begrippen uit.

Het landschap is eerst en vooral iets dat waargenomen wordt door de mens. Het visuele aspect is erg belangrijk wanneer we over het landschap praten. Een landschap is vaak per definitie mooi of impliceert meestal een

mooi uitzicht. Ten tweede verwijst de term landschap naar een 'land', een gebied dat af te bakenen valt. Ten derde omvat de term landschap het werkwoord 'scheppen'. Het uitzicht ervan wordt bepaald door de interactie tussen mens en natuur. Deze drie elementen zijn voor het project *Het landschap vertelt…* van belang.

Verschillende soorten landschappen en visies

NATUUR VERSUS CULTUUR

Landschappen kunnen onderverdeeld worden in verschillende soorten. De onderverdeling in natuur- en cultuurlandschappen is ongetwijfeld de belangrijkste. Deze komt naar voren in diverse beleidsteksten en publicaties. Veel landschappen die de mens als natuurlijk ervaart, zijn in wezen cultuurlandschappen. Ook Haspengouw wekt een beetje de illusie dat je in de 'echte natuur' vertoeft, terwijl je in feite een schoolvoorbeeld van een cultuurlandschap ziet. Natuurlandschappen, (bijna) onaangetast door menselijke activiteiten, zijn in onze westerse wereld erg zeldzaam. Wat niet wegneemt dat het hedendaagse cultuurlandschap met zijn kasteelparken, veedrinkpoelen, kleine landschapselementen, … een waardevolle biotoop vormt voor fauna en flora. De discussie natuur versus cultuur zet zich ook door in de verschillende onderzoeksmethodes en visies die er zijn. Je kan vertrekken van een cultuurlandschap en de mens en zijn acties centraal plaatsen. Of je kan de natuur centraal zetten en een eerder landschapsecologische studie maken.

We kunnen cultuurlandschappen onderverdelen in drie categorieën. Ten eerste zijn er de ontworpen landschappen. Deze zijn bewust door de mens gecreëerd, zoals tuinen en parken. Ten tweede kennen we de organisch gegroeide landschappen die het proces weerspiegelen van interactie tussen cultuur en het natuurlijke milieu. Twee subcategorieën kunnen we hier onderscheiden: ten eerste zijn er de 'relict-landschappen', die nog getuigenissen bezitten van processen uit het verleden die thans niet meer actief zijn. De tweede categorie organisch gegroeide landschappen zijn de 'voortdurende landschappen' waar de traditionele levenswijze tot op heden bestaat. De derde en laatste vorm van cultuurlandschappen zijn de 'associatieve cultuurlandschappen' die symbool staan voor religieuze, artistieke of culturele betekenissen.

In het kader van het project *Het landschap vertelt…* hebben we vooral aandacht voor de 'organisch gegroeide landschappen' en meer bepaald de 'relict-landschappen'. Dat zijn de landschappen die het proces van de interactie tussen cultuur en natuur weerspiegelen en getuigenissen uit het verleden in zich dragen.

RURAAL VERSUS URBAAN

Een tweede onderverdeling van landschappen is dat tussen een ruraal en een urbaan landschap. Rurale landschappen zijn per definitie alle landschappen die niet stedelijk of urbaan zijn. Er worden verschillende criteria gebruikt om aan te duiden wat een stad is of wat tot het stedelijk gebied behoort. Een hoge bevolkingsconcentratie, hoge bebouwingsdichtheid, bevolkingsheterogeniteit en het incorporeren van veel functies op een beperkte oppervlakte zijn enkele vaak gebruikte criteria. De grens tussen beide is niet altijd even scherp. Wat is dan een hoge bevolkingsdichtheid? In België, dat altijd vrij dichtbevolkt is geweest, betekent dat iets anders dan in Portugal of Zweden. De steden dijen ook steeds meer uit. Waar stopt de stad en begint het platteland? Zonder die criteria uitgebreid te toetsen kunnen we Haspengouw klasseren bij de rurale landschappen. Tongeren, Bilzen, Borgloon en Sint-Truiden vormen kleine stedelijke centra in Haspengouw. De stad Luik, de derde grootste stad in België, en de bipool Hasselt-Genk zijn echter ook vlakbij.

ORDINAIR VERSUS SPECTACULAIR

Verder zijn er nog andere onderverdelingen mogelijk. Zo kan je de landschappen indelen in ordinaire en spectaculaire landschappen. Een spectaculair landschap is meestal uniek en zeldzaam op mondiaal niveau. Haspengouw hoort hier niet bij, maar we kunnen het ook niet omschrijven als een ordinair landschap. Een ordinair landschap is een landschap zonder uitgesproken identiteit en met een grote heterogeniteit. Haspengouw onderscheidt zich toch duidelijk van andere regio's en het landschap heeft een homogeen karakter. Deze opdeling in ordinaire en spectaculaire landschappen doet subjectiviteit vermoeden. Daarom gebruiken we deze term verder niet meer in het onderzoeksrapport.

Meer weten over (visies op) het landschap

ANTROP, M., *Perspectieven op het landschap. Achtergronden om landschappen te lezen en te begrijpen*, Gent, 2007.

HERMY M. en DE BLUST G., *Punten en lijnen in het landschap*, Brugge, 1997.

KOLEN J. en LEMAIRE T., Landschap in meervoud. Perspectieven op het Nederlandse landschap in de 20ste/21ste eeuw, Utrecht, 1999.

VANNESTE D., *Geografie van stad en platteland*, Leuven, 2000.

http://navigator.emis.vito.be/milnav-consult : gebruiksvriendelijke website waarop alle vigerende wetgeving met betrekking tot leefmilieu, natuur en energie terug te vinden is.

www.unesco.org : de website van Unesco werelderfgoed

INHOUDELIJKE AFBAKENING

Met de drie begrippen in het achterhoofd die we uit de definities hebben gefilterd, bakenen we ons verhaal ook inhoudelijk af. De interactie tussen mens en natuur en het visuele aspect dat we centraal hebben geplaatst zal voor een groot deel de onderwerpen en aanpak van onze studie bepalen. We stellen verder ook dat een landschap af te bakenen is, dus lijnen we in dit rapport de geografische grenzen van ons onderzoeksgebied nauwkeurig af.

Onderwerpen

Naast een beknopt theoretisch kader, is het noodzakelijk om het onderzoek inhoudelijk grondig af te bakenen. Wat gaan we onderzoeken van dat rurale cultuurlandschap? Het uitgangspunt van het inhoudelijke verhaal is de mens en zijn relatie met en invloed op het landschap. We focussen op twee hoofdthema's: De invloed van het werken en het wonen van de mens op het landschap. Dit geldt natuurlijk ook altijd omgekeerd. Het landschap heeft bepaalde mogelijkheden gegeven aan de mens om te wonen en te werken. De keuzes zijn vrij logisch. Deze twee facetten van het menselijk leven, werken en wonen, bestrijken een groot gebied van de interactie tussen de mens en het landschap. Elke regio evolueert naar een bepaald agrarisch systeem, al naargelang de aanwezige opportuniteiten. Dat agrarisch systeem beïnvloedt samen met de bewoning in grote mate het rurale landschap.

> *Ces trois éléments, système de culture, morphologie agraire et habitat, sont l'expression dans l'espace d'une certaine forme d'occupation du sol, d'une certaine conception de l'organisation du Finage. On donne le nom structure agraire à cet ensemble de liens durables et profonds entre l'homme et le sol que traduisent les paysages ruraux.*

LEBEAU R., 2004, 11.

De sporen in het landschap die onze voorouders hebben nagelaten, verdwijnen in sneltempo uit het landschap. Hoog tijd om er even bij stil te staan. We vertrekken grotendeels van wat vandaag nog zichtbaar is in het landschap, omdat het visuele aspect belangrijk is bij de studie van het landschap.
Rond deze twee basisthema's wonen en werken zijn acht subthema's gegroeid die we al eerder hebben vermeld.

Geografisch

Het is ook noodzakelijk dat we Haspengouw geografisch afbakenen voor het onderzoek. Dat is niet zo simpel als het lijkt, aangezien de grenzen van Haspengouw op verschillende manieren worden omschreven. Sommigen bakenen Haspengouw af op basis van de pedologische kenmerken of op basis van de aanwezige natuurelementen. Landbouwhistorische werken lokaliseren de noordelijke grens van Haspengouw soms op de lijn Neerlinter–Tongeren. Enkelen, zoals Ulens en Vliebergh, nemen enkel dat gebied met leemgrond en laten het zandleemgebied buiten beschouwing.

> *Les parties nord des cantons de Saint-Trond et Tongres et le canton de Sichen-Sussen-Bolré tout entier constituent une zone de transition entre la Hesbaye et la Campine.*

ULENS R. en VLIEBERGH E., 1909, 32.

Als landbouwstreek is Haspengouw ook provincieoverschreidend. Zuid-Limburg, het noorden van de provincie Luik en zelfs een deel van de provincies Namen en Brabant worden bij Haspengouw genomen. Zie bijlage 1 voor de kaart van de Haspengouwse landbouwstreek. Het is duidelijk dat deze omschrijving van Haspengouw de lading niet dekt voor dit onderzoek. We kunnen het onderzoeksgebied ook niet gelijkstellen met het werkingsterrein van het Regionaal Landschap Haspengouw en Voeren. Dan moeten we Hasselt, Herk-de-Stad en Halen ook integreren in het project. Dat zou bovendien een vertekend beeld opleveren, want een gedeelte van het grondgebied van deze gemeenten sluiten aan bij de Kempen wat betreft de bodemkenmerken. Zowel Diepenbeek, als, Halen, Hasselt en Herk-de-Stad horen (gedeeltelijk) tot de Kempen. Dat lichtoranje ingekleurd is op e kaart. Op onderstaande kaart wordt dit verduidelijkt en vinden we de afbakening van het studiegebied terug.

Kaart 1. De afbakening van het onderzoeksgebied

Bron: www.agiv.be

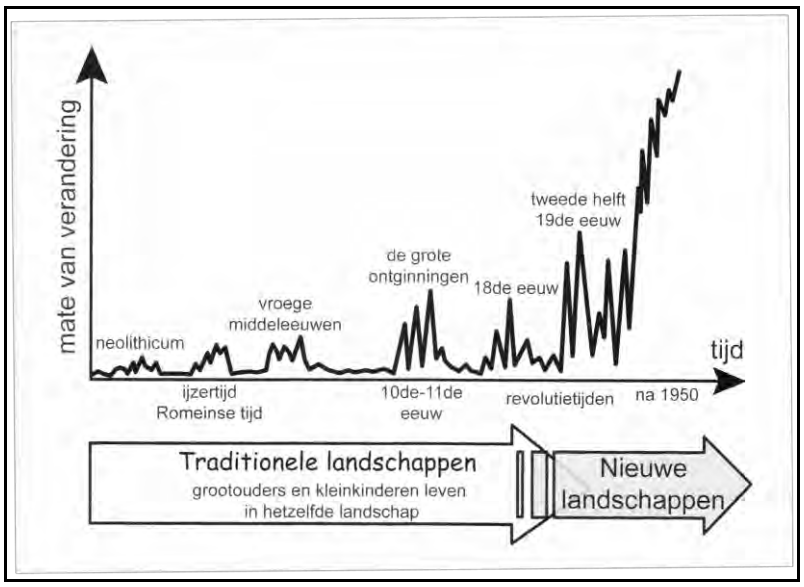
In het kader van het project *Het landschap vertelt…* hanteren we een aantal criteria om Haspengouw af te bakenen. Eerst en vooral moeten de gemeenten binnen de provincie Limburg vallen. De gemeenten moeten zich bovendien volledig binnen het zandleem- en leemgebied bevinden. Dit is het paarse en donkeroranje gedeelte op de kaart. Gemeenten met (gedeeltelijk) zandgronden, zoals Halen, Herk-de-stad en Diepenbeek, vallen uit de boot. De stad Bilzen vormt hier een uitzondering op. Binnen het grondgebied van de gemeente Bilzen vinden we een zandgebied in het noorden, een dunne strook zandleem in het midden en in het zuiden een leemgebied. Dus qua diversiteit aan grondsoorten is Bilzen een buitenbeentje. Binnen het

onderzoeksgebied kunnen we drie regio's onderscheiden: droog Haspengouw, vochtig Haspengouw en de Voerstreek. In bijlage 2 is een lijst opgenomen van alle gemeenten die deel uitmaken van dit onderzoek, met vermelding van de fusiegemeente waartoe ze vandaag behoren.

afbakening in de tijd

Een derde, noodzakelijke beperking voor dit onderzoek is de afbakening in de tijd. Het is onmogelijk om binnen het kader van dit project alle landschapsveranderingen van de middeleeuwen (en vroeger) tot heden te bestuderen. We focussen op de veranderingen in de negentiende en de twintigste eeuw. De landschappelijke elementen die we anno 2011 nog kunnen waarnemen stammen grotendeels uit de negentiende of de twintigste eeuw. In de negentiende eeuw kennen we een groeiende bevolking, toenemende verstedelijking, diversificatie in de landbouw, industrialisering, betere transportinfrastructuur, enz. Dit heeft ingrijpende gevolgen voor het landschap. Onderstaande figuur toont de mate van landschapsverandering door de eeuwen heen.

Figuur 1. De mate van landschapsverandering door de eeuwen heen

Bron: Antrop M., 2007, 147.

Het landschap is voortdurend in beweging. Dat is altijd zo geweest, maar sinds het einde van de achttiende eeuw, de revolutietijden genoemd op bovenstaande figuur, stijgt de mate van verandering veel sneller dan voorheen. Dit noemt Antrop de nieuwe landschappen, in tegenstelling tot de traditionele landschappen waar grootouders en kleinkinderen in hetzelfde landschap leven. Vanaf de negentiende eeuw grijpt de mens steeds meer in het landschap in, wat leidt tot een enorme gelaagdheid van culturele sporen (in het landschap).
Uiteraard hebben de mensen vóór de revolutietijden ook impact op het landschap. De invloed van de Romeinse ontginningen mag niet onderschat worden. Maar de landschapselementen die we vandaag nog zien, zijn meestal niet zo oud. Uiteraard worden opvallende elementen uit oudere periodes niet genegeerd, aangezien we vertrekken van wat vandaag nog Zo wordt er bijvoobeeld ook aandacht geschonken aan de tumuli, een opvallend puntelement van het Haspengouwse landschap.
De fysieke sporen van de woon- en werkactiviteiten van onze voorouders verdwijnen stilaan uit het landschap. Denk maar aan het verdwijnen van de boomgaardengordels rond de dorpen en het dalend aantal

vakwerkhuizen. Hoog tijd om de evolutie te schetsen van de Haspengouwse landbouw, het grondgebruik, de ontwikkeling en uitbreiding van de dorpen, de locatie van de woningen, het gebruikte materiaal, …

3. ONDERZOEK

Om het verhaal van het Haspengouwse cultuurlandschap te vertellen, gebruiken we een brede waaier aan bronmateriaal voor de studie van het landschap van de de laatste tweehonderd jaar. In de eerste plaats wordt de nodige literatuur over landbouw, wonen en landschap doorgenomen. Om bepaalde ontwikkelingen in de landbouw te staven met cijfers worden ook de landbouwtellingen geraadpleegd. Omdat landschap, zoals eerder gezegd, iets is dat mensen vooral visueel beleven, wordt er ook gebruik gemaakt van kaarten en foto's om de landschapsevoluties te duiden. Als kers op de taart interviewen we streekbewoners om het verhaal te verlevendigen en aan te vullen.

LITERATUUR

Landbouw en landschap

Eerst en vooral raadplegen we literatuur over het landschap, de evolutie van dat landschap, de landbouw en het wonen. Een aantal standaardwerken zijn hier onmisbaar. Wat betreft het landschap en het landschapsonderzoek zijn de werken van Marc Antrop zeer nuttig. Vooral zijn boek *Perspectieven op het landschap. Achtergronden om landschappen te lezen en te begrijpen* is zeer waardevol.
Hiernaast is de *Geschiedenis van de landbouw in België*, een werk van Paul Lindemans en *Leven van het land. Boeren in België 1750-2000* van Yves Segers en Leen van Molle onontbeerlijk voor elke studie over landbouw in België. Het boek *Hoeven op het land gebouwd*. *Historische boerderijbouw in België* van Vic Goedseels en Luc Vanhaute kan dan weer als basis dienen voor de studie van de wooncultuur op het platteland en de boerderijbouw in Vlaanderen en België.

Basisliteratuur Haspengouwse landschap

Vanzelfsprekend raadplegen we ook literatuur die dieper ingaat op de ontwikkelingen in Haspengouw. Een belangrijke studie is *La Hesbaye. Etude géographique d'economie rurale* uit 1962 van Théo Brulard. Ook het werk van Ulens en Vliebergh van begin twintigste eeuw *La population agricole de La Hesbaye au XIXe siècle: contribution à l'étude de l'histoire économique et sociale* is een belangrijke regionale studie. Verder zijn er nog enkele kleine publicaties over Haspengouw.

Zin in meer literatuur over rurale en agrarische geschiedenis (van Haspengouw)?

PIROT A.A., 'Aspects de l'habitat rural en Hesbaye', *Bulletin Soc. et geografie*,19-20, 1951, 313-399.

Monographie agricole de la région Limoneuse et Sablo-Limoneuse, Brussel, 1901.

MINDERHOUD G. (red.), *Veenman's agrarische Winkler Prins : encyclopedie voor landbouw, tuinbouw en bosbouw*, Wageningen, 1954-1957.

http://www.hetvirtueleland.be/cat/index_cat.asp?ID=300030100 : Uitgebreide bibliografie over rurale en agrarische geschiedenis. Deze bibliografie wordt regelmatig geüpdatet.

CIJFERMATERIAAL

Landbouwtellingen

De Belgische leemstreek wordt ook wel eens de 'graanschuur van België' genoemd. Haspengouw ligt in het oosten van deze Belgische leemstreek. Maar in hoeverre gaat dit op voor Haspengouw zoals wij het hebben afgebakend? Haspengouw wordt ook vaak vereenzelvigd met de fruitteelt, maar is dat wel terecht? Zijn er lokale verschillen wat betreft de landbouw en het grondgebruik binnen Haspengouw? Want het grondgebruik beïnvloedt uiteraard het uitzicht van het landschap. Kortom, het is belangrijk dat we de evolutie van het grondgebruik nagaan. Door de landbouwtellingen te bestuderen, kunnen we ook op deze vragen een (duidelijk) antwoord geven.

WELKE TELLINGEN

Alle landbouwtellingen analyseren is onmogelijk binnen het tijdsbestek van dit project en ook niet noodzakelijk. Het grote beeld zou niet veranderen. We bestuderen daarom zes landbouwtellingen die we doordacht geselecteerd hebben opdat de grote lijnen van de ontwikkeling duidelijk zouden zijn. In 1846 organiseert de overheid een eerste landbouwtelling. Dat is ook meteen de eerste telling die wij gebruiken voor dit onderzoek. Deze geeft ons een goed beeld van de landbouw midden negentiende eeuw. De tweede telling die we analyseren is die van 1895. Op dat moment kunnen we al zien welke invloed een crisis in de graanteelt heeft gehad op de Haspengouwse landbouw en dus ook op het landschap. De telling van 1929 geeft ons een beeld van de landbouw in het interbellum, net voor de algemene crisis van de jaren 1930. De telling van 1959 is de vierde waarvan we gebruik maken. Deze telling geeft ons een beeld van de naoorlogse landbouw en de beginnende schaalvergroting en specialisatie. De tellingen van 1980 en 2007 zijn de tellingen die ons verhaal afronden.

In de landbouwtellingen is een schat aan informatie terug te vinden. Voor dit onderzoek is vooral de evolutie van het areaalgebruik van belang. Andere zaken zoals de veestapel, uitbatingswijze, aantal landbouwers, mechanisatie… vullen het verhaal aan. De gegevens over het gebruik van kunstmest en dergelijke worden niet geïncorporeerd in deze studie. Zij zijn minder cruciaal voor de evolutie van het landschap. Voor een landschapsecologische studie waar de natuur, in plaats van de mens centraal staat, is dit wel belangrijker.

CORRECT INTERPRETEREN

Om de landbouwtellingen correct te interpreteren, moeten we rekening houden met een aantal moeilijkheden. Het eerste probleem is dat niet elke editie op dezelfde bestuurlijke niveaus wordt uitgegeven. Zo is de editie van 1895 op gemeentelijk niveau gepubliceerd, maar voor de telling van 1929 is dat niet meer gebeurd. Voor het project *Het landschap vertelt…* hebben we gegevens nodig op gemeentelijk niveau om zo eventuele lokale verschillen te detecteren. De andere indelingen in de tellingen, op niveau van het rijk, de provincies en de landbouwstreken, komen niet overeen met onze onderzoeksregio.

De tellingen van 1846 en 1895 zijn uitgegeven op niveau van de gemeenten en zijn geraadpleegd in de universiteitsbibliotheken van Leuven en Gent. Voor de landbouwtellingen van 1929, 1959 en 1980 hebben we de originele telformulieren bestudeerd, die bewaard worden in het Algemeen Rijksarchief te Brussel. De gegevens van de landbouwtelling van 2008 zijn beschikbaar via internet op de website van het Nationaal

Instituut voor de Statistiek (NIS). Andere tellingen die we niet hebben geconsulteerd, maar waarvoor de gegevens ook op gemeentelijk niveau zijn gepubliceerd, zijn die van 1866 en 1910. Voor de telling van 1970 zijn de originele telformulieren per gemeente ook beschikbaar in het Rijksarchief.

De tweede moeilijkheid is dat er niet altijd exact dezelfde gegevens zijn verzameld in de landbouwtellingen en dat de informatie ook regelmatig anders wordt ingedeeld. De ene keer is er gedetailleerde informatie over de herkomst van de paarden, de andere keer niet. De ene keer worden woeste gronden en permanent braakland bij elkaar geteld, de volgende keer weer niet. Wil je een evolutie schetsen, moet je goed bekijken welke informatie je steeds kan terugvinden en welke als het ware doodloopt.
Het derde probleem is dat elke landbouwtelling natuurlijk een momentopname is. Tussen de verschillende landbouwtellingen zijn er ongetwijfeld korte termijn schommelingen geweest in het areaalgebruik, de veestapel, … We kunnen dit niet corrigeren, maar we houden dit in het achterhoofd.

Bij het gebruiken van de landbouwtellingen moeten we ook rekening houden met mogelijke foutenmarges. Ten eerste kunnen de cijfers die de landbouwers opgeven niet helemaal correct zijn. Vooral het aantal vee-eenheden is tot ver in de twintigste eeuw een onderschatting van de realiteit. Landbouwers hebben altijd schrik gehad dat ze belasting per dier zouden moeten betalen. Ten tweede is het mogelijk dat er tijdens de registratie van de gegevens fouten zijn gemaakt door de verantwoordelijke ambtenaren. Ook bij de verwerking en het drukken van de tellingen kunnen er fouten optreden.
De resultaten worden door middel van (kleine) tabellen en grafieken verwerk in het rapport. De volledige tabellen met alle gegevens zijn achteraan het rapport toegevoegd in bijlage 35 tot en met 40.

Ander nuttig cijfermateriaal

Natuurlijk zijn de landbouwtellingen niet de enige bron met cijfermateriaal voor de studie van het landschap. Naast het becijferen van de landbouw ging de overheid ook de bevolking, fabrieken,… tellen

BEVOLKINGSGEGEVENS

Aanvullend kunnen ook de bevolkingsgegevens interessant zijn. De evolutie van de bevolking heeft immers ook impact op het landschap. In 1846 wordt de bevolking van België voor het eerst geteld, wat nadien op regelmatige tijdstippen wordt herhaald.

INDUSTRIETELLINGEN

Voor de studie van het Haspengouwse landschap, dat een zeer landelijk karakter heeft, zijn vooral de landbouwtellingen van nut. Toch kunnen ook andere statistieken zoals de industrietellingen interessant zijn.
De industrietellingen worden ongeveer gelijk georganiseerd met de landbouwtellingen. In 1846 worden de industriële activiteiten voor een eerste keer gekwantificeerd. De informatie wordt op het niveau van de gemeente uitgegeven, maar sommige gemeenten worden samen genomen waardoor het onmogelijk is om de cijfers per gemeente te achterhalen. De tellingen van 1866 en 1880 worden over het algemeen als minder waardevol beschouwd doordat een reeks sectoren niet zijn opgenomen. De daaropvolgende tellingen van 1896 en 1910 omvatten meer sectoren en zijn uitgegeven per gemeente. De telling van 1930 is niet uitgegeven. De gegevens van deze telling zijn wel raadpleegbaar in het Algemeen Rijksarchief te Brussel. Niet alle info van deze telling zijn op het niveau van de gemeente beschikbaar. In 1937 volgt een nieuwe telling omdat deze van 1930

niet bevredigend is geweest voor de overheid. Na de Tweede Wereldoorlog volgen nog een aantal tellingen in 1947, 1961 en 1970.
Er is al gewezen op het probleem van continuïteit van de informatie, onderregistratie, … bij de landbouwtellingen. Deze problemen doen zich eveneens voor bij de industrietellingen.

KADASTER

In het kadaster vinden we een uitgebreid verslag van elk perceel terug. Wie is de eigenaar, wat is de aard van het perceel? Is het bouwland, staat er een gebouw op, wat is de functie van het gebouw, hoeveel kamers zijn er… Deze gegevens schetsen een beeld van de activiteiten per dorp. Het kan goed zijn dat een klein stroopfabriekje niet in de tellingen wordt opgenomen omdat het onder huisnijverheid valt, wat in sommige tellingen buiten beschouwing wordt gelaten, maar dat het bedrijfje inclusief beschrijving van zijn gebouwen, wel terug te vinden is in het kadaster. Verder horen er bij het kadaster ook kaarten die nuttig kunnen zijn voor de studie van het landschap.

Meer weten over cijfermateriaal?

HANNES J., *Provincie Limburg 1842-1844: uitgave van de kadastrale statistieken*, (Belgisch Centrum voor Landelijke Geschiedenis, 33) Brussel, 1973.

PRENEEL M., *Algemene landbouwtelling 1959* (Algemeen Rijksarchief inventarissen, 299), Brussel, 2001.

VRIELINCK S., *De territoriale indeling van Belgie (1795-1963): bestuursgeografisch en statistisch repertorium van de gemeenten en de supracommunale eenheden (administratief en gerechtelijk), met de officiële uitslagen van de volkstellingen*, Leuven, 2000.

http://www.hetvirtueleland.be/static_files/RAPPORT_SES_MZWVL.pdf : Dit onderzoeksrapport over de streekgeschiedenis van midden en zuid West-Vlaanderen bevat meer informatie over het gebruik van de industrietellingen.

http://bib.kuleuven.be/index.php : De Centrale Bibliotheek van de Katholieke Universiteit Leuven bezit alle uitgegeven versies van de landbouwtellingen. Na het aanschaffen van een (tijdelijke) lidkaart mag je deze gratis inkijken.

www.arch.be : Het Algemeen Rijksarchief in Brussel bewaart de originele formulieren van de landbouwtellingen van 1929, 1959, 1970 en 1980 alsook van de meeste industrietellingen van na 1910.

www.nis.be : De gegevens van de meest recente landbouw-, bevolkings- en industrietellingen zijn terug te vinden op internet.

KAARTEN

Waarom kaarten?

De landbouwtellingen geven ons een indicatie van de omvang van een teelt, maar zegt niets over de plaats waar de boeren die gewassen gaan zetten of de structuur van het landbouwdorp enz. Om cijfers en literatuur te verduidelijken, maken we gebruik van divers kaartmateriaal. Op die manier wordt een situatie uit het verleden visueel voorgesteld.

Kaarten geven niet alleen informatie over wegen, rivieren, dorpen en het grondgebruik, maar ook over de omheiningen die rond percelen staan. Ook voor de studie van Kleine Landschapselementen (KLE's) zijn oudere topografische kaarten dus zeer nuttig.

Welke kaarten?

De eerste kaart die onze gewesten volledig weergeeft is de Ferrariskaart van eind achttiende eeuw, die is opgetekend door graaf Jozef de Ferraris, directeur-generaal van het Oostenrijks artillerieleger in onze gewesten. Ook het jonge België onderneemt al snel acties om het land in kaart te brengen. Deze kaarten dienen vooral militaire doeleinden. Het instituut dat hiervoor instaat, ressorteert dan ook onder het ministerie van Landsverdediging. Het instituut verandert doorheen de negentiende en twintigste eeuw wel regelmatig van naam. De Atlas der buurtwegen en de kaarten van het kadaster zijn mooie aanvullende kaartdocumenten. Hieronder een overzicht van het beschikbare kaartmateriaal.

Tabel 1. Een overzicht van het beschikbare kaartmateriaal voor Zuid-Limburg

kaart	*Datering*	
Ferrariskaart – Kabinetskaart van de Oostenrijkse Nederlanden	1777	Deze atlas is digitaal te raadplegen via de website van de Koninklijke bibliotheek van België, www.kbr.be of via www.ngi.be De atlas is ook al enkele keren integraal uitgegeven. Recent heeft Lannoo de atlas in boekvorm op de markt gebracht. De originele versie wordt bewaard in de Koninklijke Bibliotheek van België. De raadpleging van deze originele kaartbladen wordt niet meer toegestaan aangezien er voldoende reproducties voorhanden zijn. De uitgebreide beschrijvingen en socio-economische informatie die bij de kaarten horen, is wel te raadplegen in de Koninklijke Bibliotheek in Brussel.
Vandermaelen kaart	+- 1850	Philip Vandermaelen is een bekende Belgische cartograaf die vooral bekend wordt met zijn *Atlas Universel*. Hij sticht zijn eigen cartografisch instituut en vervaardigt een kaart van België op basis van de gegevens van Ferraris. Tussen 1846 en 1854 brengt hij een topografische kaart van België uit. De kaart is te raadplegen op het Nationaal Geografisch Instituut in Brussel.
Kaart van het *Dépot de la guere et*	+- 1870	Het *Dépôt de la guere et de la topographie* wordt in 1831

de la topographie (DLG)		opgericht om het land in kaart te brengen voor het leger. Deze mooi ingekleurde kaart bevat ook heel wat details over de afsluitingen rond percelen. Zie bijlage 3 voor de legende van deze kaart.
Kaart van het *Institut Cartographique Militaire* (ICM2)	+- 1890	Deze tweede editie van de stafkaarten voor het leger is vergelijkbaar met de DLG kaart, maar is over het algemeen minder mooi ingekleurd.
Kaart van het Institut Cartographique Militaire (ICM3)	+- 1930	De topografische kaart uit het interbellum is zeer beperkt ingekleurd, maar bevat zeer veel details. Onder andere over de afsluitingen rond percelen, maar ook wegwijzers en kruisen in bermen worden aangeduid op deze kaart.
Kaart van het Militair Geografisch Instituut (M834 editie 1)	+- 1950	Na de Tweede Wereldoorlog worden de topografische kaarten op een nieuwe manier opgesteld, volgens de Lambert projectie. Deze kaart is vergelijkbaar ingekleurd als de negentiende eeuwse kaarten. Moderne elementen zoals hoogspanningskabels en voedingspunten worden hierop aangeduid.
Kaart van het Militair Geografisch Instituut (M834 editie 2)	+- 1970	De tweede editie van de nieuwe topografische kaart is volledig vergelijkbaar met deze uit de jaren 1950.
Kaart van het Militair Geografisch Instituut (M834 editie 3)	+- 1980	Deze derde editie van de topografische kaart volgens de Lambert projectie is onvolledig voor Zuid-Limburg. Niet alle kaartbladen zijn op de verschillende schalen verkrijgbaar. In de jaren 1970 is het Militair Geografisch Instituut gedemilitariseerd. De kaarten worden (niet enkel) meer in functie van het leger gemaakt. In plaats van stafkaarten worden deze kaarten nu topografische kaarten genoemd.
Kaart van het Militair Geografisch Instituut (M834 editie 4)	+-2000	Dit is de huidige editie van de topografische kaart.
Meer specifieke kaarten		
Atlas der buurtwegen	1842-1845	Deze atlas maakt een gedetailleerde opsomming van alle wegen, voetwegen en paadjes per gemeente. Informatie over de staat van de weg, de percelen die aan deze weg gelegen zijn, eventuele bruggenhoofden, het onderhoud enz. wordt opgenomen in deze atlas. De originele atlas wordt bewaard in het provinciearchief dat zich bevindt in het Provinciehuis van Limburg
Kadaster en afpalingen	+-1842	Naast een uitgebreide beschrijving van alle percelen en de grenzen van de gemeente worden er ook kaarten opgenomen in deze dossiers. Alle documenten in verband met de kadasterkaarten van Limburg midden negentiende eeuw worden bewaard in het Rijksarchief in Hasselt.

Meer weten over cartografisch materiaal?

www.ngi.be : Via deze website kan je de Ferrariskaart raadplegen of oude kaarten bestellen. Je kan de oude topografische kaarten best eerst gaan bekijken in het Nationaal Geografisch Instituut (Abdij ter Kameren, Elsene) vooraleer je ze aankoopt. Een afspraak maken op voorhand is noodzakelijk. Een digitale kopie kost 40€ per kaartblad.

http://belgica.kbr.be/nl/coll/cp/cpFerraris_nl.html : Meer informatie over het ontstaan en gebruik van de Ferrariskaart.

http://geo-vlaanderen.agiv.be/geo-vlaanderen/landschapsatlas/ : Via deze webapplicatie kan je de huidige geografische situatie van Vlaanderen bekijken. Je kan het rivierennetwerk, de bodemkaart, … bekijken. Je kan makkelijk tot op niveau van de dorpen inzoomen.

www.gis.limburg.be : Via deze website kan je per gemeente de Atlas der buurtwegen van Limburg raadplegen. De namen van de wegen zijn genummerd, evenals de percelen die aan de wegen grenzen. Om de namen te weten die bij de nummers horen, kan je de originele papieren of ingescande versie raadplegen in het provinciearchief in Hasselt dat zich in het provinciehuis bevindt. Een afspraak maken op voorhand is noodzakelijk.

VANDEWAL S. (red.), *Tongeren, de vrijheid gemeten. De prekadastrale kaart van de stadsvrijheid (1732) en de kadastrale kaart van de stad binnen de wallen (1829)* (Limburgse Studies, 4), Wijer, 2009.

FOTO'S

Oude en minder oude foto's zijn zeer nuttig om de landschapsevolutie te illustreren. Niet elke gemeente is natuurlijk even goed vertegenwoordigd. Vandaag heeft iedereen een fototoestel, maar vóór de jaren 1960 is het eerder zeldzaam. Daardoor zijn oude foto's van een bepaalde gemeente of regio vaak het werk van één individu die zich interesseert in fotografie en een camera bezit. Zo had Sint-Truiden geluk met Achille Thijs die heel Sint-Truiden en omgeving vastlegde op de gevoelige plaat. In Riemst en omstreken is Piet Peumans de fotograaf van dienst. Wat er juist gefotografeerd wordt, hangt dan ook een beetje af van de persoonlijke interesse van de fotograaf.

Vaak worden oude foto's ook gewoon weggegooid of heeft niemand nog weet van hun bestaan. Een aantal oude schatten kwamen naar boven tijdens dit onderzoek, maar er zit ongetwijfeld nog veel verborgen op zolders.

Meer weten over fotomateriaal over Zuid-Limburg?

Provinciaal Centrum voor Cultureel Erfgoed - www.pcce.be
Deze provinciale dienst bewaart per Limburgse gemeente een schat aan fotomateriaal. Dit kan gaan van het interieur van de plaatselijk dorpskerk tot boerderijen, straten,…

Riemster Archief- en documentatiecentrum – www.radoc.be : In het RADOC wordt de collectie van Piet Peumans bewaard. Foto's van landschappen, kerken, kapellen, boerderijen, kastelen,… van Riemst en omgeving zijn er terug te vinden.

Boerenbond archief in KADOC – www.kadoc.be : De fotocollectie van Boerenbond wordt bewaard in het Katholiek Archief en Documentatiecentrum te Leuven.

www.bilisium.be : De heemkundige kring van Bilzen, Bilisium, beschikt over een mooie collectie Bilzers erfgoed. Je vindt hen terug in het voormalig ziekenhuis van Bilzen.

Stadsarchief Tongeren : Dit archief bewaard onder andere de uitgebreide prentkaartencollectie van Luc Brône.

Stadsarchief Sint-Truiden : Dit stedelijk archief heeft onder andere de collectie van Achille Thijs in bewaring.

http://www.kikirpa.be/NL/45/30/Online+fototheek.htm
Het koninklijk instituut voor het kunstpatrimonium heeft ook een belangrijke fotocollectie. Het betreft hier vooral foto's van schilderijen, beeldhouwwerken enz. maar ook van gebouwen en hun omgeving. Een groot deel van de foto's is reeds digitaal beschikbaar via de fototheek.

Prentkaartencollectie van Dexia
Dexia heeft, naast een uitgebreide kunstcollectie, ook een mooie verzameling postkaarten. Deze zijn enkel na afspraak te raadplegen.

www.ngi.be : Het Nationaal Geografisch Instituut heeft naast een kaartencollectie ook een reeks luchtfoto's van de regio rond de legerbasis van Sint-Truiden.

www.vildaphoto.net : Mooie landschaps- en natuurfoto's (o.a. van Haspengouw,) gemaakt door een aantal natuurfotografen zijn terug te vinden op deze website.

INTERVIEWS

Om het verhaal van het landschap te verlevendigen, hebben we voor dit project een veertigtal mensen geïnterviewd in 2010. Op deze manier worden diverse oude (landbouw)gebruiken, tradities en verhalen bewaard voor het nageslacht en krijgen we de mogelijkheid om de informatie uit literatuur en bronnen te toetsen. In de bijlagen van dit rapport worden per hoofdstuk een reeks verhalen opgenomen.

Een abstract thema

Het landschap als thema voor interviews geeft wel een aantal problemen. Landschap is immers een zeer brede en abstracte term. Je kan mensen niet gewoon vragen wat ze van het landschap vinden en wat er veranderd is de voorbije decennia. Veel gedetailleerde antwoorden ga je niet krijgen. Daarom hebben we specifieke vragen gesteld aan onze contactpersonen, zoals: 'Waar had je vroeger veepoelen in de buurt? Stonden er hagen en bomen in het open veld?' Daarop kunnen mensen vaak veel preciezer antwoorden, omdat ze een concreet beeld hebben van wat een veepoel of een haag is. Hét landschap kan zoveel zijn. In bijlage 4 een voorbeeld van een vragenlijst.

Wie voor de micro?

Onze contactpersonen komen uit alle hoeken van Haspengouw en we kunnen ze indelen in drie groepen: de gepensioneerde landbouwers, de geëngageerde streekbewoners die zich inzetten voor landbouw en/of milieu en de professionelen, zijnde nog actieve landbouwers en anderen zoals coördinators van ruilverkavelingensprojecten. Vooral de oudere landbouwers en oudere geëngageerde streekbewoners hebben vaak nog waardevolle informatie op hun harde schijf staan.
De interviews worden op twee manieren gebruikt in dit onderzoeksrapport. Ten eerste wordt de informatie van onze contactpersonen verwerkt in de tekst en ten tweede worden er per thema een aantal treffende opgenomen in dit eindrapport. Buiten dit onderzoeksrapport zijn de interviews vooral in het kader van de ontsluiting van dit project gebruikt. De opnames en gedeeltelijk uitgeschreven versies van de interviews worden bewaard bij het Regionaal Landschap Haspengouw en Voeren.

Meer weten over mondelinge geschiedenis?

CRUL C. e.a., *Van horen zeggen: mondelinge geschiedenis in de praktijk*, Schaarbeek, 2005.

DE WEVER B. en FRANCOIS P., *Gestemd verleden. Mondelinge geschiedenis als praktijk*, Brussel, 2003.

TOP S., *Limburgs sagenboek* (op verhaal komen, 1), Leuven, 2004.

www.faronet.be/dossiers/wat-mondelinge-geschiedenis

http://www.duizendjarigeeik.be/ : Dit project van Regionaal Landschap Lage Kempen (RLLK), eveneens gesubsidieerd door LEADER, maakt ook gebruik van persoonlijke verhalen om de geschiedenis van het landschap te vertellen.

4. PRATEN OVER HET LANDSCHAP

Om de evoluties in het landschap te beschrijven, maken we gebruik van een bepaald jargon. Van nature beschrijven we het landschap immers vaak in waardetermen: mooi, lelijk, betoverend, eentonig, mysterieus, saai… Rekening houdend met het visuele aspect van de studie van het landschap introduceren we een aantal termen om het landschap te kunnen bestuderen. We hebben het over een open of gesloten landschap met diverse punten en lijnen.

Een landschap kan een open of gesloten karakter hebben. Een open landschap wordt veelal gekenmerkt door mooie vergezichten door de afwezigheid van bossen, bomen, hagen en dergelijke. Er is weinig belemmering van het zicht. In een gesloten landschap wordt het zicht steeds beperkt door bossen, bomen, een hoge concentratie van hagen of andere soorten omheiningen. Ook de soorten landbouwgewassen en de plaats die de teelten innemen op het grondgebied, hebben hun invloed op de openheid en geslotenheid van het landschap.
Over het landschap praten we ook in geometrische termen: lijnen en punten. In de tabel hieronder worden landschapselementen per categorie opgesomd.

Tabel 2. Een overzicht van de mogelijke lijnen en punten in een landschap

Lijnen		**Punten**
Horizontale lijnen	**Verticale lijnen**	
Taluds, bermen, hagen, rijbeplanting, bomenrijen, grachten, houtkanten, holle wegen, asfaltwegen, spoorwegen, tramwegen,…	(kerk)torens, schoorstenen, masten, alleenstaanden bomen	Kapel, veldkruis, station, molen, alleenstaand gebouw, tombe, uitgraving, bron, poel, vijver, grond-en steenstapeling, heuvels, (koepel)bosjes, grenspaal, grenssteen,…

Bij de horizontale lijnelementen vinden we bijvoorbeeld lineair groen terug (hagen, taluds, …) die ecologisch ook een belangrijke functie hebben. Ze vormen in menig landschap een biotoop voor diverse dieren. Vooral in Haspengouw, waar het grootste deel van de grond voor bewoning of landbouw wordt aangewend, hebben ze een belangrijke ecologische functie. Wanneer dergelijke groene lijnelementen in voldoende mate voorkomen, krijgt het landschap een meer gesloten karakter en wordt de verplaatsing en verbreiding van bepaalde soorten vergemakkelijkt. Hiernaast zijn er ook talrijke lijnelementen in het landschap die een sterk functioneel karakter hebben voor onze moderne maatschappij, zoals spoorwegen. Naast horizontale lijnelementen zijn er ook verticale lijnelementen in het landschap. Deze zorgen niet zozeer voor een open of gesloten landschap, maar kunnen een landschap opvallende kenmerken geven. Vooral in een open landschap valt een verticale lijn sneller op dan in een eerder gesloten landschap. In het grootste deel van Haspengouw springen verticale lijnelementen zeer sterk in het oog. Kerktorens, masten, watertorens … zijn vaak al van ver te zien. Ten slotte zijn er ook nog puntelementen in het landschap. In Haspengouw vallen dergelijke punten vooral op wanneer ze buiten de bewoning gelegen zijn.
Uiteraard hangt het van de aard, het aantal, de dichtheid en de vorm van de lijnen en punten af of ze hun stempel op het landschap drukken. Als één bepaald kenmerk zeer dominant is, kan dit het hoofdkenmerk van het landschap worden.

Meer weten over het 'landschapsjargon'?

HERMY M. en DE BLUST G., *Punten en lijnen in het landschap*, Brugge, 1997.

ALLEMEERSCH L. e.a., *Kleine landschapselementen in Limburg*, Rekem, 1990.

ANTROP M., *Perspectieven op het landschap. Achtergronden om landschappen te lezen en te begrijpen*, Gent, 2007.

http://www.vioe.be/images/uploads/projects/downloads/Begrippenlijst_landschappen_versie_24_februari_2011.pdf

1. WAAR HET ALLEMAAL MEE BEGINT: GEOGRAFIE EN GEOLOGIE

Om het verhaal van het landbouwlandschap te vertellen, moeten we eerst even dieper ingaan op de geografische kenmerken van Haspengouw. Het is dus niet toevallig dat het thema geografie en geologie als eerste aan bod komt. Hetgeen de natuur te bieden heeft, beïnvloedt de manier waarop de mens de grond bewerkt, in cultuur brengt en hoe hij zich beschermt tegen de weerselementen. Om bepaalde zaken betreffende de landbouw, bewoning en de industriële revolutie te verklaren, is het nodig dat we eerst aandacht besteden aan de bodem(kenmerken) en de waterhuishouding in Haspengouw.

Foto 1 Op verschillende plaatsen in Haspengouw zijn schelpjes terug te vinden die herinneren aan het verre verleden van Haspengouw

Bron: Regionaal Landschap Haspengouw en Voeren

1. HET ONTSTAAN VAN DE BODEM, DRAGER VAN HET LANDSCHAP

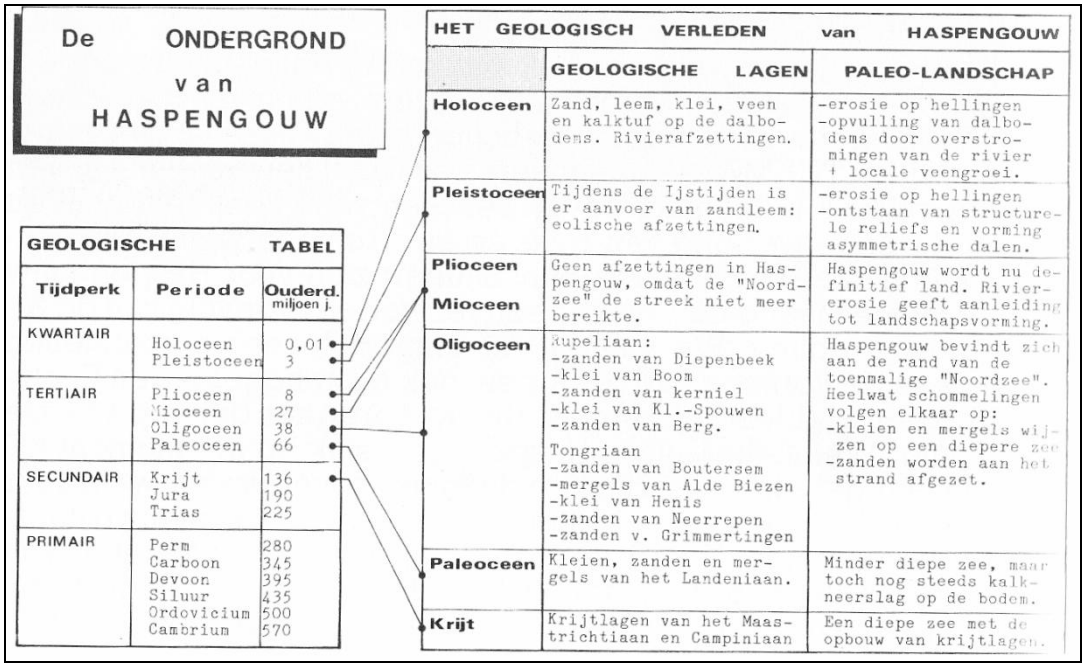
Voor leken beslaat de bodem waarschijnlijk zowel de bodem als de geologische lagen daaronder. Professionelen maken echter een onderscheid tussen de bodem, zijnde het *bovenste losse deel van de aardkorst en de groeiplaats van de planten* en de geologische lagen eronder. De twee zijn echter niet los van elkaar te zien. De geologische opbouw beïnvloedt de bodem.

DE VORMING VAN DE AARDKORST

De vorming van de aardkorst is een werk van lange duur geweest. We kunnen vier geologische perioden onderscheiden. Het primair, het oudste tijdperk, het secundair, het tertiair en het quartair, het meest recente tijdperk. Het primaire tijdperk zorgt 570 tot 225 miljoen jaar geleden voor de vaste gesteenten zoals leisteen, zandsteen, kalksteen, enz. die 300 meter (aan de kust) tot 900 meter (in Limburg) onder de grond zitten. Hier en daar komen ze aan de oppervlakte, bijvoorbeeld ten zuiden van Samber en Maas. In dit tijdperk vormen zich ook de steenkoollagen.

Het secundair, dat gesitueerd wordt tussen 225 en 65 miljoen jaar geleden, zorgt voor kalkachtige zeeafzettingen die zelden aan de oppervlakte komen. In het tertiair worden losse materialen zoals zand en klei in diepe zeeën afgezet en dit 65 tot 2 miljoen jaar geleden. De tertiaire lagen vormen de ondergrond voor Laag- en Midden-België waartoe ook Haspengouw behoort. De vierde en laatste periode, het quartair, dat de periode van 2 miljoen jaar geleden tot nu bestrijkt, is een belangrijke periode voor de bodemvorming. Tijdens de ijstijden komen er sneeuwstormen voor die stof doen opwaaien in het Noordzeebekken en ervoor zorgen dat Laag- en Midden-België bedekt worden met losse afzettingen. Dat heeft zandige sedimenten in het noorden, leemafzettingen in het zuiden en zandleemafzettingen in het tussengebied tot gevolg. De onderstaande figuur maakt duidelijk welke geologische periodes de Haspengouwse ondergrond hebben vormgegeven.

Figuur 2. De vorming van de ondergrond in Haspengouw

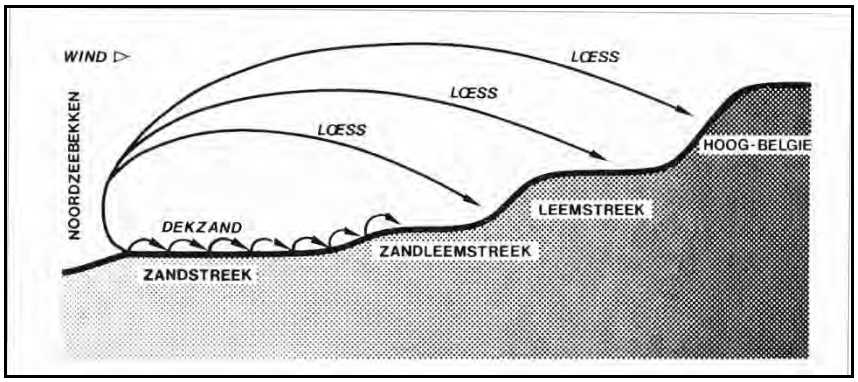
Bron: DIRIKEN P., 1985, 46.

EEN VRUCHTBARE DEKLAAG

De basis voor de Haspengouwse grond wordt gelegd in het secundaire tijdperk en meer bepaald in het Krijt. Haspengouw bevindt zich dan nog volledig in zee waardoor er krijtlagen worden opgebouwd. In de Voerstreek is de krijtperiode nog belangrijker voor de vorming van de ondergrond die er uit zeer dikke krijtlagen bestaat. In het tertiair breidt de landoppervlakte zich uit en bevindt Haspengouw zich afwisselend in zee en op land, tot het definitief land wordt. Oude getuigen hiervan zijn de resten van schelpjes die op sommige plaatsen nog terug te vinden zijn. Vervolgens wordt er in het quartair los materiaal afgezet in Haspengouw door de winden (tijdens de ijstijd) die stof doen opwaaien uit het Noordzeebekken. In deze laatste periode wordt de hedendaagse bodem gevormd.

In Haspengouw wordt er leem afgezet in het quartair, want leem is immers fijner van korrel en kan daardoor verder worden meegedragen door de wind. In Hoog-België, dat nog verder van de Noordzee ligt, zijn de losse leemafzettingen daarom slechts hier en daar aanwezig. Op de meeste plaatsen komen de tertiaire afzettingen er aan de oppervlakte. Onderstaande figuur verduidelijkt het proces van afzettingen tijdens het quartair.

Figuur 3. De afzettingen van los materiaal tijdens de ijstijd in België

Bron: AMERYCKX J., VERHEYE W. en VERMEIRE R., 1989, 62.

EEN VRUCHTBARE BODEM

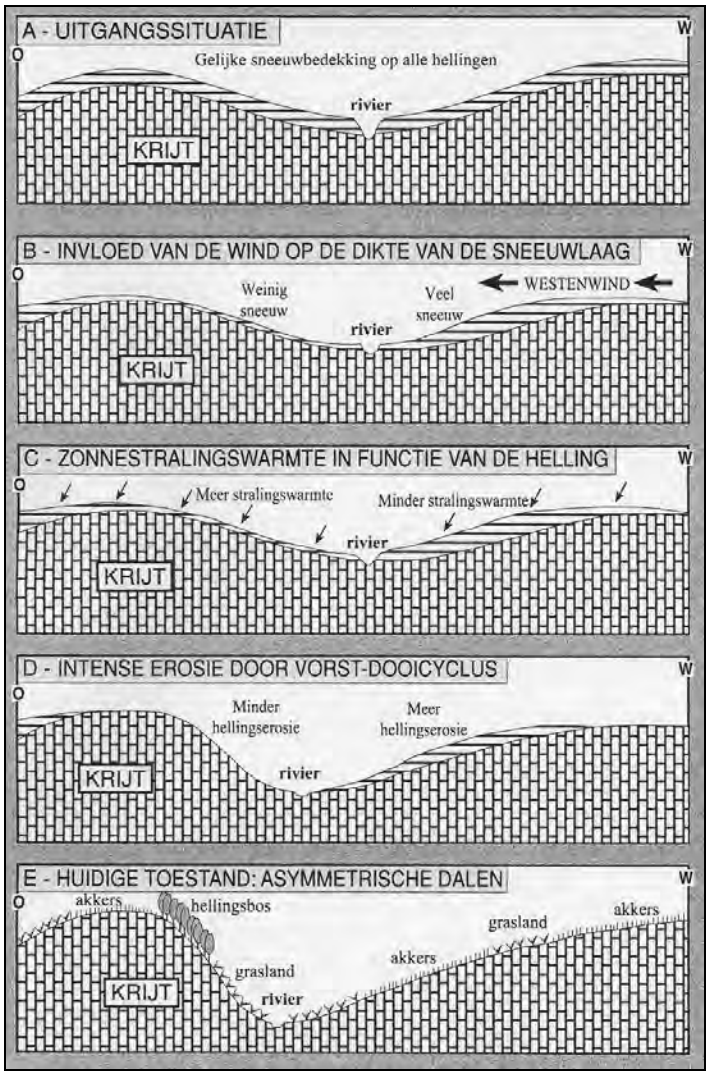
De leem die in Haspengouw wordt afgezet ligt aan de basis van de vruchtbare bodem. De fijnkorrelige leemgrond is moeilijker te bewerken dan zandgrond, maar heeft een hoger rendement omdat leem veel beter water en voedingsstoffen vasthoudt. Bij een zandbodem sijpelen voedingsstoffen sneller door naar diepere grondlagen. Het nadeel van leembodems is dan weer dat ze gemakkelijk verzuren wanneer je ze lange tijd voor landbouwdoeleinden gebruikt. Hierdoor verdwijnt de natuurlijke rijkdom van de bodem. Leembodems kunnen dus niet eindeloos worden gebruikt voor de landbouw. Daarom verhuizen de neolithische volkeren vaak. De Kelten weten de bodems goed te houden door het ‘mergelen’. Mergel komt op verschillende plaatsen in Zuid-Limburg aan de oppervlakte en is een uitstekende bodemverbeteraar. De mergel wordt uit grotten gehaald en verspreid op de akkers. Ook de bodem voldoende keren of omploegen, helpt de verzuring tegen te gaan.

ASYMMETRISCHE DALEN

Een ander opvallend kenmerk van het Haspengouwse landschap zijn de mooie heuvels. Veel van deze hellingen zijn asymmetrisch. Asymmetrische dalen zijn valleien waar de wanden een verschillende hellingsgraad hebben. Deze asymmetrie vindt zijn oorsprong in de ijstijd. Tijdens de ijstijden valt er veel sneeuw. Tijdens windstille momenten ligt de sneeuw mooi gelijk verdeeld op de hellingen. Wanneer westenwinden de kop op steken,

vermindert het sneeuwpakket op de oostelijke helling terwijl dat van de westelijke helling dikker wordt. Hierbij komt dat de oostelijke helling kan genieten van de warmere avondzon. Hierdoor verdwijnt het dunne sneeuwpakket op de oostelijke helling veel sneller. Doordat de sneeuw langer blijft liggen op de westelijke helling is deze kant veel langer onderhevig aan erosie, waardoor hij minder stijl wordt. Op de figuur hieronder wordt het proces voorgesteld.

Figuur 4. Een schematische voorstelling van het vormingsproces van asymmetrische valleien in Haspengouw en Voeren

Bron: DIRIKEN P., 2002, 19.

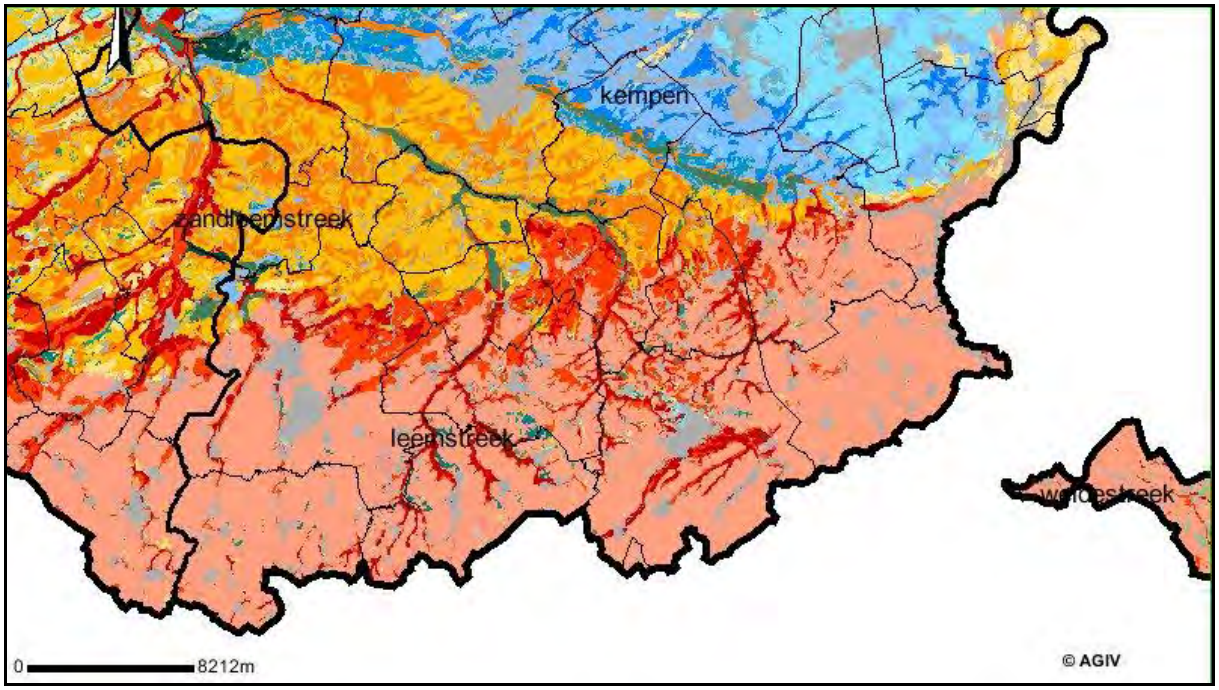
2. DROOG EN VOCHTIG HASPENGOUW EN DE VOERSTREEK

De door ons afgebakende regio valt grosso modo uit elkaar in drie delen: vochtig Haspengouw, droog Haspengouw en de Voerstreek. De drie regio's zijn te onderscheiden door andere bodemkwaliteiten en een andere waterhuishouding. Let wel: een duidelijke afbakening maken van deze drie regio's is moeilijk. De overgangszone tussen droog en vochtig Haspengouw is breed en ook de Voerstreek is geen eenvormige regio.

EEN ANDERE BODEM

Binnen het afgebakende onderzoeksgebied zijn er belangrijke lokale bodemverschillen: Haspengouw kent zowel een droog als een vochtig deel. Globaal genomen is vochtig Haspengouw het zandleemgebied en droog Haspengouw het leemgebied. De Voerstreek vormt een hoekje apart. Het zweeft tussen het Maasland, het Land van Herve en Haspengouw.

Kaart 2. De bodemkaart van Zuid-Limburg

Bron: www.agiv.be

Bovenstaande kaart werpt een licht op de bodem in Zuid-Limburg. Het licht oranje gebied is droge zandleem. De meer donker oranje vlekken zijn de vochtige zandleemgebieden. De groene aders zijn kleigronden. Het lichtroze gebied is droge leem. De rode en donkerrode aders erin zijn de vochtige beekvalleien. De grijze vlekken zijn woonkernen en het blauwe gebied is zandgrond en geeft aan waar de Kempen begint.

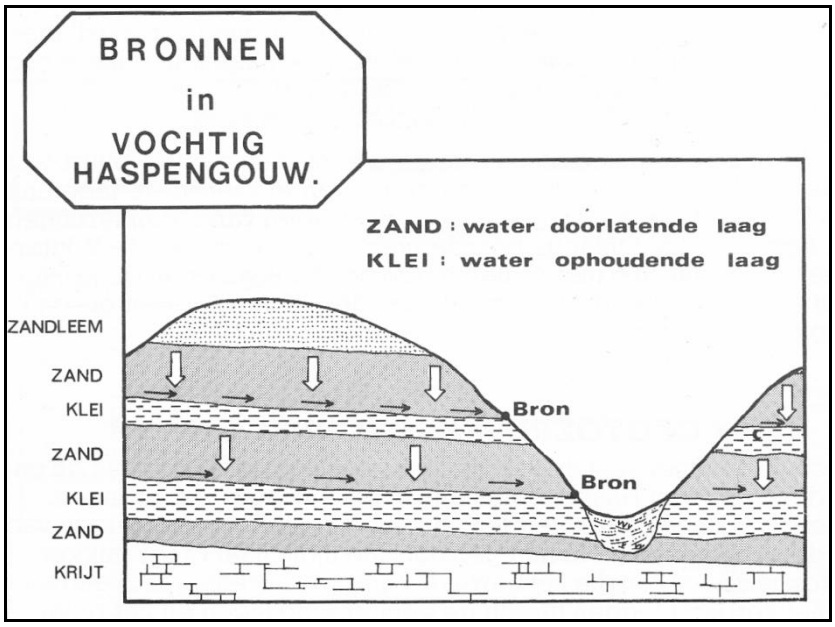
Als we deze kaart bekijken, wordt al gauw duidelijk dat droog Haspengouw weliswaar droger is dan het noorden van Haspengouw, maar dat er toch nog zeer vochtige en natte plaatsen zijn (de rode en donkerrode regio's). Sommige bodemkundigen en landbouwhistorici stellen zelfs dat het zuiden van Limburg volledig tot vochtig Haspengouw behoort en het droge Haspengouw enkel zuidelijker, over de taalgrens, is terug te vinden. Voor de gemeente Riemst kunnen we dit zeker betwisten. Er zijn daar bijna geen rode vlekken terug te vinden op de kaart. De grens tussen droog en vochtig Haspengouw is dus zeker voor discussie vatbaar zoals met elke grens het geval is. Voor het onderzoek is het onderscheid tussen vochtig en droog Haspengouw wel nuttig

omdat er toch een duidelijk bodemverschil is binnen het onderzoeksgebied en dit leidt duidelijk tot een ander bodemgebruik. Zie ook bijlage 5 voor een andere bodemkaart

EEN ANDERE WATERHUISHOUDING

Vochtig en droog Haspengouw hebben een verschillende ondergrond. Het noordelijke deel van Haspengouw, ook wel vochtig Haspengouw genoemd, heeft afwisselend klei- en zandlagen in zijn bodem met bovenop een laagje zandleem. Door deze dikke kleilagen in vochtig Haspengouw sijpelt het water er zeer traag in de ondergrond. Het stroomt vaak langs de kleilaag af en komt aan de oppervlakte als kwel. Onderstaande afbeelding verduidelijkt dit proces.

Figuur 5 Het ontstaan van bronnen in vochtig Haspengouw

Bron: DIRIKEN P., 1985, 48.

De belangrijkste waterlopen in vochtig Haspengouw zijn de Herk, de Mombeek, de Motbeek, de Winterbeek en de Demer en al hun zijriviertjes. Zie bijlagen 6 en 7 voor een overzicht van het rivierennet in Haspengouw.
In droog Haspengouw kan het water veel makkelijker naar de ondergrond sijpelen. Alleen de lager gelegen gebieden hebben bronnen. Vóór de aanleg van de waterleiding moet de bevolking er diepe waterputten boren om aan water te raken.

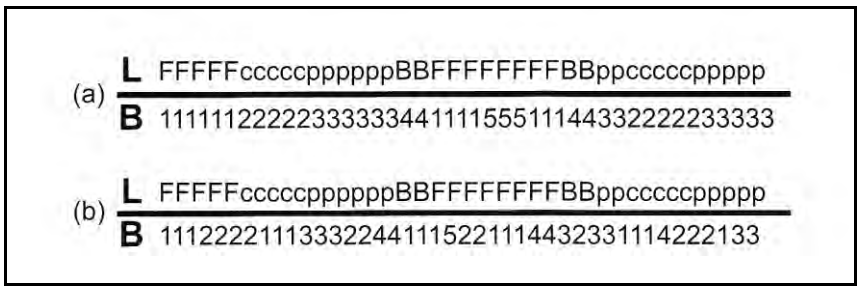
De Voerstreek behoort eveneens tot het Maasbekken. Op het Voerens grondgebied vinden we vier waterlopen terug: de Berwijn, de Voer, de Noorbeek en de Gulp. De Voerstreek is een hoekje apart. Het is er vrij vochtig en de regio is door de zachtere ondergrond, de krijtlagen zijn immers zacht en poreus, gevoeliger voor watererosie. Onder de leemlaag in de Voerstreek vinden we een dikke krijtlaag terug. Krijt lost gemakkelijk op door water, waardoor het landschap hier en daar speciale kenmerken heeft. Zo ontstaan er amfitheatervormige bronkommen waar water het krijtgesteente in zijn nabije omgeving heeft opgelost en de leemlaag inzakt. Op verschillende plaatsen lost het koolzuurhoudend water de kalk in de bodem op. Ook daar ontstaan depressies, dolinen genaamd. In het westen van de Voerstreek, in Moelingen en ’s Gravenvoeren,

vormt zich tijdens het pleistoceen een Maasterassenlandschap wanneer de Maas nog een meer westelijk verloop aanneemt.

3. DE ONDERGROND BEPAALT DE BOVENGROND

De bodem met al zijn eigenschappen bepaalt voor een groot deel hoe het landschap eruit gaat zien. Op bepaalde plaatsen verwachten we bepaalde zaken te zien in het landschap. Zo wordt er op drassige gronden niet gebouwd omwille van de instabiliteit, maar zijn vaak wel geschikt als hooiland. Onderstaande figuur (a) toont de correlatie tussen het landgebruik (L) en de bodem (B). Als de bodem verandert dan treedt er ook een wijziging op in het landgebruik. De tweede figuur (b) toont een horizontale relatie in het landschap. Er is geen zichtbare relatie tussen L en B, maar het landgebruik vormt herhalende reeksen.

Figuur 6. De horizontale en verticale relaties in het landschap

Bron: ANTROP M., 2007, 63.

In het negentiende-eeuwse Haspengouw is er zeker een verticale relatie tussen de bodem en het grondgebruik. De verschillende soorten gronden, drassig, droog, zwaar, licht, kalkrijk, … met hun verschillende kwaliteiten, zorgen mede voor een verschillend grondgebruik en structureren op die manier het grondgebied van het dorp.
In de valleien vinden we op de nattere gronden het hooiland en het weiland terug. Op de plateaus bevinden zich de akkers want daar is de beste grond te vinden. Naargelang de hellingsgraad en de waterhuishouding vinden we op de hellingen akkers of weiland. In droog Haspengouw zien we meer akkers op de hellingen dan in vochtig Haspengouw. De hellingen zijn er niet zo nat als in vochtig Haspengouw vaak het geval is. Té steile hellingen worden gebruikt als graasweide, omdat ze te moeilijk te bewerken zijn. De bebouwing en omringende boomgaarden liggen daartussen: ver genoeg van de natte beemden en kort genoeg bij de akkers.
In het Haspengouwse landschap zit een zekere logica, waardoor het ook aantrekkelijk overkomt voor zij die het aanschouwen.

> *Het landschap is de verschijningsvorm van een deel van het aardoppervlak dat we vanaf een plaats en op een tijdstip waarnemen. Het komt over als een complex van veelsoortige verschijnselen en objecten die er op een min of meer duidelijke manier in geordend zijn. Algemeen noemt men een landschap bijvoorbeeld 'mooi' wanneer die orde herkenbaar is. Herkenbaar betekent hier dat er een logica te zien valt, bijvoorbeeld graslanden komen voor op de natte valleibodems en langs de rivieren slingeren bomenrijen; steile hellingen zijn bebost; hogergelegen vlakke gronden liggen onder akkerland en de bewoning situeert zich op een beschutte helling. Maar die orde mag geen streng dwingend karakter hebben. Er moet een zekere willekeur of toeval zijn waarmee elementen in de ruimte geschikt lijken te zijn. Te ordelijk wordt als onnatuurlijk en zelfs als onmenselijk ervaren. Een landschap wordt mooi wanneer er in die orde een speelse variatie optreedt.*

HERMY M. en DE BLUST G., 1997, 19.

Industrialisering en modernisering zullen deze relatie in de twintigste eeuw verstoren. De maatschappij gaat welbepaalde keuzes maken waardoor deze verticale logische relatie (deels) verdwijnt. Er wordt bijvoorbeeld wel gebouwd op drassige gronden en worden er industrieterreinen gebouwd op akkerland. Anno 2011 opnieuw veel meer aandacht voor de relatie deze zaken. Al bij al blijft de orde in het Haspengouwse landschap vrij goed bewaard.

Meer weten over de Haspengouwse en Voerense bodem?

ALEXANDRE J. e.a., *Geografie van België*, Brussel, 1992.

AMERYCKX J., VERHEYE W. en VERMEIRE R., *Bodemkunde*, Gent, 1989.

BATS H., 'Het Voerense Landschap ', *Monumenten en landschappen,* 11/5 (1992), 14-32.

DIRIKEN P., *Geogids Voeren*, (Toeristische recreatieve atlas van Limburg. De Voerstreek), Kortessem, 2002.

DIRIKEN P., *Water in Haspengouw. Excursiegids en theoretische beschouwingen*, (Toeristisch recreatieve atlas van Limburg Deel 1: Fruitstreek-Haspengouw Geogids L.I.4.1), Kortessem, 1985.

DUPAE E., *Natuur in Haspengouw… op z'n paasbest!*, Heusden-Zolder, 2006.

2. DE BEWONING EN HET DORP

Vanaf het moment dat de mens zich ergens vestigt, beïnvloedt hij het landschap. Het ontstaan van bewoningskernen is één van de dingen die de meeste impact heeft gehad op het landschap. Een aantal vragen staan centraal in dit deel. Welke factoren hebben de primitieve mens aangetrokken om zich in Haspengouw te gaan vestigen? Wat zijn de gevolgen hiervan voor het landschap? Hoe ziet de (interne) structuur van de dorpen eruit in Haspengouw, hoe is deze geëvolueerd en met welke gevolgen voor het landschap? We bekijken in het licht van deze ontwikkelingen ook kort de bevolkingsevolutie in Haspengouw en de negentiende- en twintigste-eeuwse uitbreiding van de oorspronkelijke nederzettingen. Ten slotte zoomen we in op materialen die de landbouwers in de negentiende en twintigste eeuw gebruiken om zichzelf en hun bezittingen te beschermen tegen de weerselementen.

Foto 2. Luchtfoto van het dorpje Grootloon in Borgloon

Bron: Regionaal Landschap Haspengouw en Voeren

1. VESTIGINGSFACTOREN

Waarom gaan mensen zich op een bepaalde plaats vestigen om te leven? Een aantal factoren zijn hierbij van belang: topografie (o.a. grond), watervoorziening, maar geen wateroverlast, het microklimaat en gecontroleerde toegankelijkheid. Haspengouw voldoet aan alle eisen.

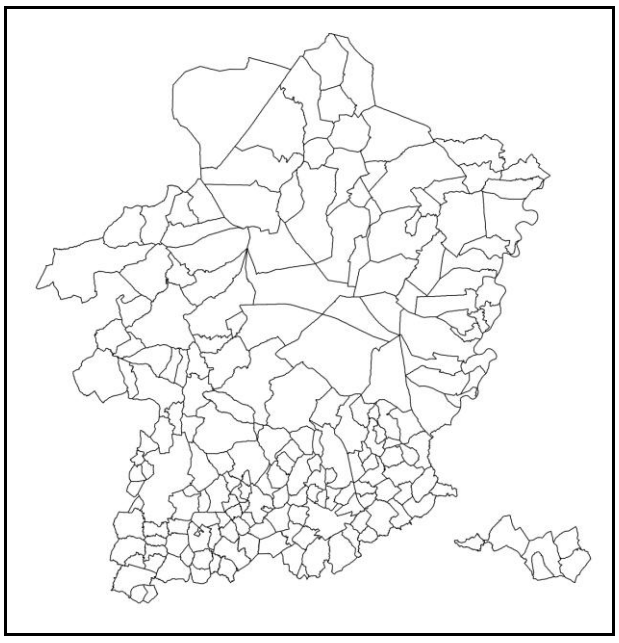
De bodem bestaat uit goede landbouwgrond waarop ook de meest veeleisende gewassen gedijen. Door het uitgebreide net van riviertjes is er voldoende water in Haspengouw. Vooral in het noordelijke deel van het onderzoeksgebied, vochtig Haspengouw, is er aan watervoorzieningen geen gebrek. Ook in droog Haspengouw zijn er secundaire riviertjes en beken. Natuurlijk gaan mensen zich op een bepaalde afstand van het water vestigen om geen wateroverlast te krijgen. Ook het microklimaat is goed in Haspengouw. Omdat Haspengouw vele troeven heeft, vinden we er ook al vroeg bewoning terug. Haspengouw is een:

> *Pays d'attraction pour une population agricole, il été mis très tôt en valeur par les hommes qui recherchaient naturellement les terres fertiles et surtout faciles à travailler*

BRULARD T., 1962, 15.

De vruchtbare gronden geven immers gemakkelijk een goede oogst. Zo vinden we in Zuid-Limburg sporen terug van de Bandkeramische maatschappij (bv. in Rosmeer en Vlijtingen). Zie bijlage 8 voor een overzicht van de vindplaatsen. Ook de Kelten en de Romeinen vestigen zich in Zuid-Limburg. Romeinse villa's, tumuli en de Romeinse weg zijn hiervan de overblijfselen. Door de vruchtbare bodem vinden we in Haspengouw een groot aantal woonkernen op een beperkte oppervlakte. De goede opbrengsten maken het immers mogelijk om met een beperkte oppervlakte heel wat mensen te voeden.

Kaart 3. Blinde kaart van de provincie Limburg met de oude gemeentegrenzen vóór de fusiegolven tussen 1961 en 1983

Bron: Regionaal Landschap Haspengouw en Voeren

De kaart hiervoor laat duidelijk het verschil zien tussen het noorden van Limburg, de schrale zandstreek waar de gemeenten veel groter zijn, en het zuiden dat rijk is aan leemgrond. In het noorden hebben de bewoners een grote oppervlakte woeste gronden nodig om hun akkers te bemesten en het landbouwbedrijf draaiende te houden. In het zuiden heeft een gemeenschap voldoende aan een beperkte oppervlakte omwille van de natuurlijke vruchtbaarheid van de grond. In 1961 bedraagt de gemiddelde oppervlakte van de dorpen binnen het onderzoeksgebied 588 hectaren. Het Belgisch gemiddelde bedraagt rond die periode 1.145 hectaren per gemeente. In Haspengouw vinden we een aantal zeer kleine dorpjes terug. Het kleinste is Groot-Loon met amper 55 hectaren gemeenteoppervlakte in 1961. Hierna komt Halmaal met 86 hectaren. Andere kleine gemeenten met een oppervlakte die kleiner is dan tweehonderd hectaren zijn Herten, Herstappe, Hendrieken, Voort, Broekom, Mopertingen, Ordingen, Runkelen en Werm. In bijlage 9 is de oppervlakte per gemeente terug te vinden.
De kaart toont ook duidelijk de zeer grillige grenzen in de zuidelijke dorpjes wat duidt op een grote druk op het grondbezit. Met andere woorden: elk stuk grond is kostbaar zo blijkt.

> *Les groupements une fois établis, chaque localité garda jalousement les terres qui lui appartenaient sans espoir de les étendre jamais, vu l'abscence de bois et de landes incultés.*

LEFEVRE M.A. 1926, 61.

In het noorden zijn de grenzen vaak rechtlijniger. Ze worden over een lange afstand getrokken. Een vierkante meter meer of minder maakt niet zoveel uit.

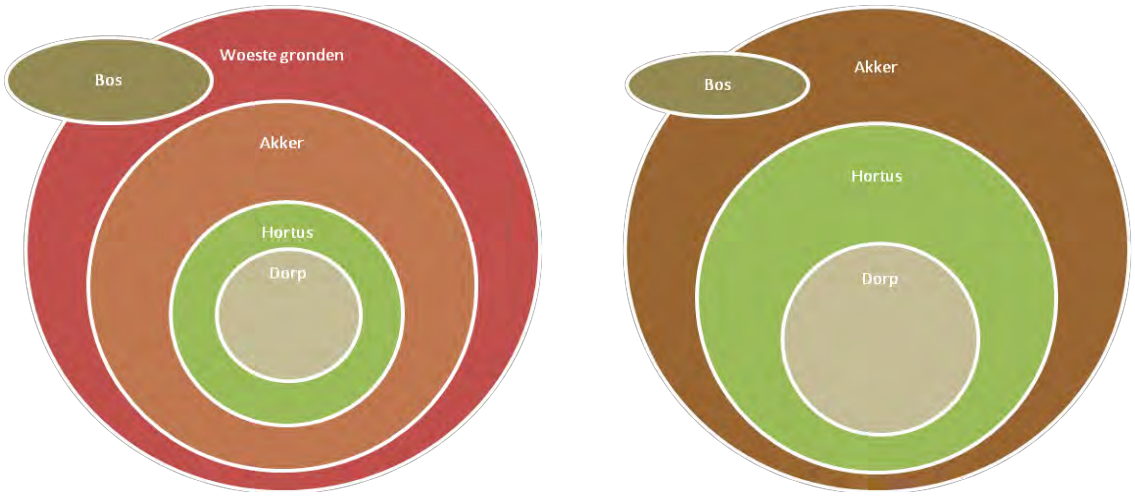
2. DE INDELING VAN HET DORP

In een tweede punt bekijken we de ligging en organisatie van de dorpen. Waarom worden nederzettingen op een bepaalde plaats gevestigd en hoe zijn ze gestructureerd? Ook de interne inrichting van de dorpen komt aan bod. Verder besteden we kort aandacht aan de hortus, de akkers en het bos, deze zaken komen later in het rapport nog aan bod.

DE ORGANISATIE EN LIGGING VAN HET DORP

Het basismodel van 'het dorp' in Haspengouw is het driesdorp. Het bestaat uit een woonkern waar de huizen bij elkaar staan. Vlakbij de huizen is er een dries en daarrond (in concentrische cirkels) zijn er boomgaarden, akkers, woeste gronden en wat bos. De dries is de verzamel- en drinkplaats van het vee. Rond het dorp volgt een ring van boomgaarden, huisweiden, moestuinen etc, ook wel de hortus genoemd. Daarrond bevinden zich de akkers van het dorp, verder de woeste gronden en het bos. De akkers nemen het grootste deel van de oppervlakte in beslag en dienen samen met de hortus als belangrijkste voedselvoorziening voor mens en dier. De woeste gronden worden gebruikt als weideplaats voor het vee, ze leveren plaggenbemesting voor de akkers en worden occasioneel voor korte periode in cultuur gebracht. Het bos doet ook dienst als weideplaats (bv. eikels voor de varkens), maar is toch vooral belangrijk voor de aanlevering van brand- en constructiehout. Onderstaande figuur links geeft een abstract beeld van dit basispatroon.

Figuur 7. Het basispatroon van het dorp in België (links) en de intensivering van het landbouwdorp in de negende eeuw in Haspengouw (rechts)

Dit basispatroon verandert wanneer het landbouwsysteem, dat deels samenhangt met de bodemsoort, evolueert naar een productiever systeem. In regio's met verschillende bodems krijg je verschillende evoluties op verschillende momenten. In Haspengouw evolueert dit basispatroon al rond de negende eeuw naar een intensievere landbouwuitbating, vermits de grond er zeer vruchtbaar is en de woeste gronden ook geschikt zijn voor akkerbouw. Dit intensiveringproces wordt voorgesteld in de figuur rechts. De dries verdwijnt op de meeste plaatsen, al vinden we nog diverse toponiemen terug die verwijzen naar het bestaan van een dries. bijvoorbeeld de Millerdries in Millen.

De bewoners willen de vruchtbare grond zo efficiënt mogelijk gebruiken. Rond de woonkern vinden we nog steeds de gordel van boomgaarden, huisweides en moestuinen. Ten slotte zijn er de akkers die het grootste deel van de grond in beslag nemen. Hier en daar is er nog een beetje bos in Haspengouw. De woeste (onvruchtbare) gronden zijn bijna allemaal in cultuur gebracht. Hierdoor is er een tekort aan natuurlijke weideplaatsen voor de dieren en worden de tijdelijke braakgronden ook beweid (en tegelijk bemest) door het vee.

In de praktijk neemt een dorp zelden een symmetrische ringvorm aan zoals Johann Heinrich Von Thünen het beschrijft. Brustem is een uitzondering. In Haspengouw zijn vooral veel langgerekte dorpen die zich tegen de heuvelflank uitstrekken in de lengterichting over de noord-zuid gerichte dalen. In vochtig Haspengouw, dat brede dalen heeft, zijn de dorpen over het algemeen lang en breed. In droog Haspengouw, dat smalle dalen heeft, zijn de dorpen langgerekt en vrij smal. Het uittreksel van de Ferrariskaart dat hierna volgt, laat duidelijk het verschil zien tussen de breedte van de valleien in droog en vochtig Haspengouw.

Johann Heinrich Von Thünen

Begin negentiende eeuw verklaart Johann Heinrich Von Thünen, een economist, de ringvormige zonering rond nederzettingen. In zijn model verklaart hij de schikking van de zones met een verschillend grondgebruik in functie van de afstand tot het centrum, de grondrente en de transportkost. De meest intensieve en dure teelten bevinden zich het dichtst bij het centrum. De extensieve teelten bevinden zich verder weg. Vandaar dat de woeste gronden verder van het centrum liggen dan de graanteelten. Dit is natuurlijk de ideale situatie. Wanneer een ander dorp of een verkeersinfrastructuur in het plaatje komt, vervormen de ringen. Bijvoorbeeld (de komst van) een nieuwe steenweg kan ervoor zorgen dat het dorp zich daar naartoe beweegt en er een nieuw centrum ontstaat. Zo komen bepaalde gronden toch verder te liggen. (Antrop M., 2007, 123)

Kaart 4. Een uittreksel van de Ferrariskaart (1770-1777) van vochtig Haspengouw ter hoogte van Gorsem (Sint-Truiden)

Bron: Koninklijke bibliotheek België – Bibliothèque Royale Belgique

Kaart 5. Een uittreksel van de Ferrariskaart (1770-1777) van droog Haspengouw ter hoogte van Boekhout (Gingelom)

Bron: Koninklijke bibliotheek België – Bibliothèque Royale Belgique

Kaart 4 toont een stuk van vochtig Haspengouw. We zien telkens brede groene zones die zich in het dal bevinden. Kaart 5 is een uittreksel van de Ferrariskaart ter hoogte van Boekhout in droog Haspengouw. De groene zones, de valleien zijn er veel smaller en langgerekt. De dalen hebben telkens een noord-zuid verloop, omdat de riviertjes en beken afstromen naar het noorden, naar de Demer. Deze rivieren horen bij het scheldebekken. Enkel de streek rond Tongeren met de Jeker als belangrijkste rivier kent een ander verloop, namelijk van west naar oost. De Jeker en zijn zijrivieren behoren tot het Maasbekken.
Veel woonkernen zijn in de buurt van een rivier of bron gevestigd. De mens beïnvloedt de natuur door zich te vestigen, maar het is wel de natuur die de voorwaarden en mogelijkheden schept. In droog Haspengouw moet de bevolking ook in groep blijven wonen omwille van de schaarste van bronnen en waterputten. Als één landbouwer midden in het veld bouwt en daar een put boort, kan het goed zijn dat hij een aantal mensen in het dorp berooft van hun toegang tot water.

DE ORGANISATIE VAN DE BEWONING

In realiteit kent elk dorp zijn specifieke bewoningskenmerken. Niettemin kunnen we toch een aantal soorten onderscheiden aan de hand van het dichtheidspatroon van de bebouwing en de interne schikking. Grosso modo kan je drie verschillende types van bewoning onderscheiden: verspreide bewoning, geconcentreerde bewoning en bewoning in de vorm van een agglomeratie. Onder agglomeratie verstaan we het volgende.

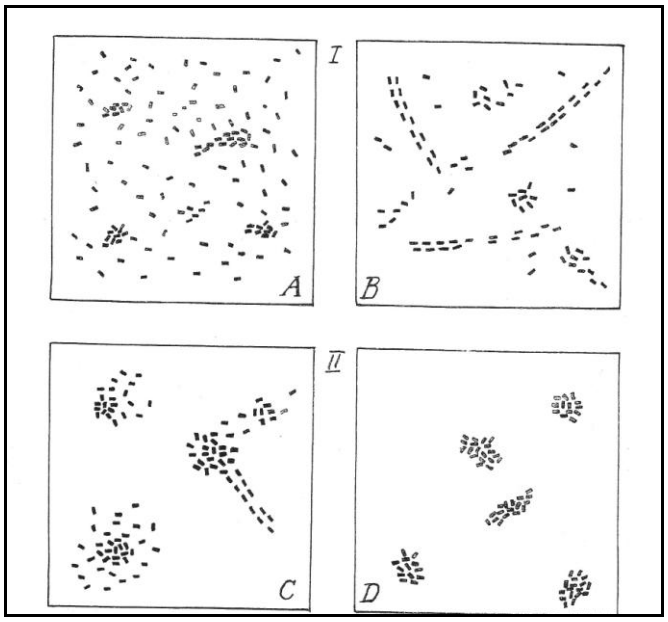
> *De agglomeratie is een losse groepering die zich voordoet onder de vorm van enigszins samengedrongen dorpen, maar waarvan de huizen door tuinen van elkaar gescheiden zijn, van dorpen langs een ongeordend wegennet opgesteld, van lineaire dorpen met de huizen in het dorpscentrum zij aan zij, maar los van*

> *elkaar aan de uiteinden, het zij ook nog van een groepering die zich in gehuchten verbrokkeld.*

LEFEVRE M.A., 1964, 5.

In onderstaande figuur worden de verschillende vormen van bewoning verduidelijkt.

Figuur 8. Een overzicht van de verschillende bewoningsvormen

Bron: Lefèvre M.A., 1964, 5

A is de verspreide bewoning met kern. Deze vorm van verspreid wonen, treffen we niet aan in Haspengouw omdat het eenvoudigweg niet getolereerd wordt door de gemeenschap om zich in de akkers te vestigen. Figuur B is een agglomeratie met verspreiding. Ook deze situatie treffen we niet aan in Haspengouw. Figuur C is de agglomeratie met kern en figuur D is de zuivere kernbewoning. Beide komen voor in Zuid-Limburg. Vóór de negentiende eeuw vormen de meeste dorpen in Haspengouw een agglomeratie met een kern zoals bijvoorbeeld Rijkhoven en Millen.

Deze vier basisvormen kan je uiteraard nog verder verfijnen. Er is geconcentreerde bewoning waar alle huizen van het dorp zich in de kern bevinden. Maar ook dorpen waar één, twee of meerdere huizen zich buiten de kern bevinden, vallen onder de noemer kernbewoning. Wanneer één of twee gebouwen zich buiten de kern bevinden, gaat het meestal niet om boerderijen. Vaak zijn het molens die zich kort bij het water moeten bevinden. Bijlage 10 toont een stukje van de Demer met twee molens erop, eentje ter hoogte van Rijkhoven en eentje ter hoogte van Alt-Hoeselt. In Haspengouw vinden we immers hoofdzakelijk watermolens terug. De valleien zijn niet altijd geschikt voor windmolens en de grond op de plateaus is (bijna altijd) volledig gereserveerd voor de landbouw. In bijlage 11 en 12 wordt een overzicht gegeven van het aantal wind- en watermolens per provincie en de wind- en watermolens in Zuid-Limburg. Naast molens kunnen het ook herbergen of cafés zijn gelegen aan een doorgangsweg en daarom ook buiten de woonkern gelegen zijn. Het zijn uitzonderingen die mogelijk zijn omwille van de specifieke functie van de gebouwen. Soms bevinden zich ook boerderijen buiten de dorpskern. Ofwel gaat het hier om recentere boerderijen van begin negentiende eeuw. Wonen buiten het dorp wordt dan soms toch getolereerd. Ofwel gaat het om boerderijen van (lokale)

heren of abdijen. Zij staan buiten het dorpsgebeuren en kunnen hun hoeve vestigen waar ze willen. Een goed voorbeeld is het Monnikenhof, de pachthoeve van het kasteel van Heks. Deze hoeve bevindt zich enkele kilometers buiten het dorp, in het midden van het veld. Het dorp Heks is sinds het einde van de twaalfde eeuw een leengoed van de abdij van Villers. De broeders vestigen zich te Heks en bouwen er een hoeve midden in het veld. Zie bijlage 13 voor een uittreksel van de Ferrariskaart met het dorpje Heks en de pachthoeve het Monnikenhof.

Hoe het dorp zich intern organiseert en welke soort huizen er staan, is van minder belang voor het algemene uitzicht van het landschap. Toch bespreken we hier beknopt welke vormen de geconcentreerde woonkern intern kan aannemen. Kerk en kasteel zijn vaak structurerende elementen in Haspengouwse dorpen. Brustem is een voorbeeld van een **kasteel-hof-kerk** dorp waar de oude burchttoren, het neerhof en de kerk als het ware één geheel vormen. De structuur wordt duidelijk op onderstaand kaartje.

Kaart 6. Een uittreksel van de Ferrariskaart (1770-1777) ter hoogte van Brustem

Bron: Koninklijke bibliotheek van België – Bibliothèque Royale de Belgique

Ook Hoepertingen, Gors-Opleeuw en Rijkel zijn voorbeelden van deze kasteel-hof-kerk structuur. Als er geen kasteel is, kan er een relatie zijn tussen de kerk en een belangrijke hoeve. Een veelvoorkomende andere structuur is de lijnstructuur. De huizen bevindt zich naast elkaar, bijvoorbeeld langs een rivier, weg of langs de droge vallei van een beek. Kaart 5 toont dit duidelijk. Het dorpje Jesseren, nabij Borgloon vertoont een duidelijke **lijnstructuur**. Een derde mogelijkheid is dat er vanuit een centraal punt, bijvoorbeeld de kerk, een aantal straten vertrekken in verschillende richtingen. Op die manier vormt er zich een **straalvormig patroon**. Dit is een zeer functioneel patroon. Elke boerderij zit dan ongeveer even ver van het veld. In de praktijk zien we deze radiale vorm niet zo vaak. Brustem en Borgloon zijn goede voorbeelden van een concentrisch gevormd dorp. Ten slotte is er ook nog het **hoopdorp**, waar geen enkele structuur in te ontdekken is.

Ook al hebben niet alle dorpen een kasteel-hof-kerk structuur, toch nemen de kerk en eventueel ook het kasteel een belangrijke plaats in het dorp in. Bijna elk dorp of gehucht in Haspengouw beschikt over een eigen kerk, wat een teken van rijkdom is. Dit heeft ook zijn gevolgen voor het landschap. Je ziet bijna altijd wel ergens

een kerktoren als je in het Haspengouwse landschap staat. Door het open landschap vallen deze verticale lijnelementen nog harder op. Het religieuze leven van de dorpsgemeenschap is nauw verbonden met de landbouw. Vele feestelijkheden staan in functie van de landbouwactiviteiten. In het voorjaar, tijdens de kruisdagen, zijn er processies om de vruchten der aarde af te smeken. Dat zijn de drie dagen voor Onze-Heer-Hemelvaart. Elke dag trekt de bevolking naar een ander deel, een andere slag, van de akkers. Op die manier worden alle teelten gezegend. Half augustus en aan het begin van de herfst vinden respectievelijk de halfoogstfeesten en oogstfeesten plaats. Op diverse plaatsen zijn veldkapellen en veldkruisen terug te vinden in Haspengouw.

Haspengouw is sinds de vroege middeleeuwen bestuurlijk gezien een versnipperd gebied. Dat uit zich in zeer kleine heerlijkheden verspreid over het Haspengouwse land in de Middeleeuwen: ze zijn grosso modo in te delen in twee kampen. Zij die zich scharen aan de kant van de graaf van Loon en zij die de kant van Luik kiezen. Het graafschap Loon beslaat op zijn hoogtepunt bijna volledig de huidige provincie Limburg. De graven van Loon belonen lokale heren met grond om zich aan hun kant te scharen. Ook wanneer het graafschap Loon in 1366 definitief wordt opgenomen in het prinsbisdom Luik blijft de fragmentering een feit (omdat de lokale heren in hun gebied heer en meester zijn). De staatkundige versnippering van de middeleeuwen zorgt er voor een enorme hoeveelheid heerlijkheden telt. Hierdoor krijgen de dorpen vaak een kasteel en een kasteelheer die heerst over zijn (klein) grondgebied.
Aan het begin van de Nieuwe Tijden (16e eeuw) verdwijnt het defensieve karakter van veel kastelen. De oude burchten zijn verlaten of worden geïncorporeerd in de nieuwe residentiële kastelen die de adel bouwt. De kastelen worden heuse kasteeldomeinen vaak met een uitgebreide tuin en park. Na de Franse revolutie hebben grootgrondbezitters, en vooral de kerkelijke grootgrondbezitters, aan belang moeten inboeten. Toch is de kasteelheer vaak nog steeds eigenaar van het merendeel van de pachtgronden (‘geen grond zonder heer’) en heeft hij op die manier nog steeds een grote invloed in het dorp. De boeren voorzien de heer ook van voedsel e.d. Vaak neemt de kasteelheer ook ambtelijke functies zoals het burgemeesterschap voor zijn rekening. In de negentiende eeuw vestigen steeds meer ‘nieuwe’ rijken, die kapitaal hebben vergaard dankzij de beginnende industrialisatie, zich op het platteland. Deze nouveaux riches nemen ook graag de statussymbolen van de adel over. Ze investeren in grond en kopen of bouwen een kasteel om hun aanzien in de maatschappij te vergroten. Deze ‘nieuwe’ kasteelheren bouwen ook niet altijd meer in de vallei zoals vroeger wel het geval is. Ze trekken hun kasteel op een heuvel op zodat hun macht nog duidelijker is. Een voorbeeld hiervan is kasteel Hulsberg in Borgloon dat in heel de omgeving te zien is.

De kastelen in Haspengouw kunnen we in verschillende categorieën indelen. Ten eerste zijn er de kastelen die uit een middeleeuwse donjon zijn voortgekomen. Bijvoorbeeld het Chateau de la motte in Groot Gelmen. Ten tweede zijn er de residenties van de Duitse Orde, zoals de Landcommanderij in Alden Biezen en de commanderie van Ordingen. Ten derde zijn er de talrijke heerlijke residenties en ten vierde zijn er de meer recente en moderne kastelen zoals Kasteel Peten te Velm. Sommige dorpen hebben ook meer dan één kasteel. Bijvoorbeeld Gors-Opleeuw telt vier kastelen en is daardoor echt een kasteeldorp.
Het dorpsleven draait rond het kasteel en heeft vaak ook veel te danken aan zijn kasteelheer. De kerk, pastorie, school, gemeentehuis en dergelijk worden vaak gebouwd met zijn steun. Ook infrastructuurwerken zoals de aanleg van een verharde weg of een tram worden vaak door hem gesponsord. Bij het kasteel hoort een kasteelhoeve. De kasteelhoeves voorzagen de heer in zijn dagelijkse noden wat betreft voedsel, verwarming e.d. De kasteelhoeves zijn (meestal) zeer grote hoeven met soms ‘kasteelallures’. Zo is bijvoorbeeld een zijde van de kasteelhoeve van Groenendaal met dezelfde materialen gebouwd zodat de eenheid met het kasteel

duidelijk is. Het Monnikenhof in Heks, de kasteelhoeve van het kasteel van Hex is de grootste hoeve in Limburg. Ze is oorspronkelijk gebouwd door de abdij van Villers in Namen, waar dergelijke grote hoeves wel meer voorkomen.

DE HORTUS, DE AKKERS EN HET BOS

Rond de woonkern treffen we eind achttiende, begin negentiende eeuw de hortus en daarrond de akkers. De gordel boomgaarden, huisweiden en moestuinen heeft diverse functies. Elk huis of boerderij heeft zijn eigen moestuin om de familie te voorzien van groenten. Bijlage 14 toont een foto van een moestuin bij een boerderij. Overschotten worden verkocht op de markt of ingemaakt om de winterperiode door te komen. De boomgaarden rond de woonkern voorzien de boer van fruit voor eigen gebruik. Verschillende fruitsoorten en vroege en late variëteiten zorgen ervoor dat de boer van einde mei tot midden november vers fruit tot zijn beschikking heeft. Overschotten worden opgelegd of verwerkt tot confituur of stroop en eventueel verkocht op de markt. De boomgaarden doen tevens dienst als graasplaats voor het vee. Door het gebrek aan andere weideplaatsen zoals woeste gronden of bossen, in Haspengouw is deze functie van de boomgaarden zeer belangrijk. De boomgaarden hebben ook een belangrijke functie als windscherm. Ze beschermen het dorp tegen de wind die vaak vrij spel heeft in Haspengouwse *open field* landschap. Hiernaast vinden we er ook nog gewone weiden terug waar het vee kan grazen, maar die vaak ook gebruikt worden als hooiland.

Rond de boomgaarden en weiden staan meidoornhagen. Deze dienen om het vee binnen de weides te houden, functioneren eveneens als windscherm en zorgen ook voor een beperkte houtproductie. Kort bij de boerderijen worden in Haspengouw soms ook gele kornoeljehagen geplant. De vruchten van deze haag kunnen verwerkt worden tot confituur. De akkers nemen het grootste deel van de dorpsoppervlakte in beslag. Als productieplaats van voedsel voor mens en dier zijn ze dan ook het belangrijkste onderdeel van het dorp in Haspengouw. Ten slotte is er nog het bos, cruciaal voor bouwmateriaal en grondstof. In Vlaanderen vinden we niet zoveel bossen terug op leemgronden. Op de vruchtbare gronden worden immers geen bossen aangeplant en de oorspronkelijke bossen zijn er al lang ontgonnen. De bewoners hebben natuurlijk wel hout nodig om het gebinte van huizen en schuren te bouwen, zich te verwarmen, brood te bakken, … Deze drie elementen: de hortus, de akkers en het bos die buiten de woonkern vallen, worden verder in dit rapport nog besproken.

3. UITBREIDING VAN DE BEWONING

Door een stijgende bevolking moet het aantal woonheden ook uitbreiden om iedereen te kunnen huisvesten. Ondertussen veranderen de vestigingsfactoren ook geleidelijk aan onder invloed van maatschappelijke veranderingen.

EEN STIJGENDE BEVOLKING

De bevolkingsstijging in de negentiende eeuw is een belangrijke katalysator voor de uitbreiding van de bewoning. Als de bevolking toeneemt, moeten er immers ook meer huizen zijn. De bevolking stijgt door het uitgebreidere voedselaanbod en verbeterde sanitaire voorzieningen en hygiëne. Er zijn ook steeds minder gezinnen die samen met ouders en grootouders onder één dak blijven wonen.

De bevolking in Haspengouw stijgt echter niet zo snel als de totale Belgische bevolking. In totaal neemt de bevolking in Haspengouw tussen 1846 en 1930 toe van 81.541 naar 127.881 mensen. Het zijn vooral de 'stedelijke' centra die eerst en vooral een uitbreiding van de bewoning kennen. In de tabel hieronder de bevolkingsevolutie van het onderzoeksgebied weergeven. In bijlage 15 is de volledige lijst met bevolkingscijfers per gemeente opgenomen.

Tabel 3. De evolutie van de totale Belgische bevolking en de Haspengouwse bevolking in de negentiende eeuw

Jaar	Totale bevolking onderzoeksgebied	Totale bevolking België	Procentueel aandeel van Haspengouwse bevolking in totale bevolking
1806	63.582	3.049.430	2,08
1846	81.541	4.3371.96	1,88
1890	98.075	6.069.321	1,61
1930	127.881	8.092.004	1,58
1961	158.364	9.189.741	1,72

Bron: Vrielinck S., 2000.

De bevolking stijgt in Haspengouw, maar het aandeel van de Haspengouwse bevolking in de totale bevolking daalt tot aan de Tweede Wereldoorlog. De talrijke dorpen in Haspengouw tellen meestal nog geen duizend inwoners. Zijn er minder geboortes in Haspengouw of er migreren mensen vanuit Haspengouw? De migratie vanuit Haspengouw naar andere meer geïndustrialiseerde of verstedelijkte gebieden kan een verklaring zijn. Haspengouw kent immers een beperkte industrialisering, de landbouw voert de hoofdtoon. Het is niet ondenkbaar dat crisismomenten in de landbouw er voor zorgen dat mensen naar de steden trekken. Ook de steeds verdere opdeling van de grond, waardoor de bedrijven steeds kleiner worden kan een aanleiding zijn om het Haspengouwse land achter zich te laten. Want op een gegeven moment is het boerenbedrijf zo klein dat het niet meer leefbaar is. Er is vrij weinig geweten over migratie vanuit Haspengouw naar geïndustrialiseerde gebieden. Wat veel mensen wel doen om hun inkomen te verzekeren is pendelen naar het nabijgelegen industriegebied rond Luik. De steenkool- en staalindustrie zorgt er voor voldoende werkgelegenheid.
Pas na de Tweede Wereldoorlog stijgt het aandeel van de Haspengouwse bevolking in de Belgische bevolking opnieuw. De volgende vraag dringt zich op: waar gaan deze mensen hun huizen bouwen? Onderstaand citaat uit een boek uit 1926 stelt het volgende:

> *Les nouvelles constructions, nécessitées par l'augmentation progressive de la population, ne pouvaient trouver d'emplacement qu'à l'intérieur de l'agglomération et sur sa périphérie immédiate; aucun propriétaire n'aurait consenti à morceler en parcelles insignificantes l'un ou l'autre de ses champs. Le prix en eut du reste été trop élevé pour les ressources modestes des acquéreurs, généralement petits cultivateurs ou ouvriers journaliers.*

LEFEVRE M.A., 1926, 62.

Hieruit kunnen we opmaken dat er eerst en vooral binnen de agglomeratie wordt bijgebouwd. De lege gaten binnen stad of dorp worden eerst en vooral opgevuld. Nadien wordt er uitgebreid.

STEDEN EN NIEUWE STADSKWARTIEREN

De beperkte industrialisering van Haspengouw draagt bij tot een uitbreiding van de gebouwen. Deze uitbreiding is het meest duidelijk in de stedelijke centra. De aanleg van nieuwe infrastructuurwerken zoals stations en spoorwegen doen de stad uitbreiden. De oude vestigingsfactoren veranderen. Een station of tram dichtbij trekt mensen aan. Zowel Sint-Truiden, Tongeren als Borgloon en Bilzen kennen een duidelijke uitbreiding van de bewoning tussen de 'oude' stad en het station. In Sint-Truiden en Tongeren komt er zelfs een volledig nieuw stadsdeel tot stand. In Sint-Truiden wordt op het einde van de negentiende eeuw de stationsbuurt helemaal uitgebreid. Waar voorheen kleine huisjes met strooien dakjes staan, komen herenhuizen, nieuwe straten en een tramlijn. In Tongeren zien we eenzelfde evolutie. Onderstaande kaarten illustreren de uitbreiding van Tongeren in functie van het station.

Kaart 7. De stad Tongeren op de Ferrariskaart (boven) 1770-1777 en in de jaren 1970 (onder)

Bron: Koninklijke bibliotheek van België – Bibliothèque Royale de Belgique

Bron: Topografische kaart van België, 1952, kaartblad 34 5-6: Tongeren-Herderen.

De stad Tongeren en zijn omgeving zijn fundamenteel niet veranderd van vorm. De oude stad is nog steeds zeer herkenbaar. Enkel rechts boven de stad heeft een nieuwe wijk zich ontplooid. De stad Borgloon, centrum van de stroopnijverheid en regionaal centrum in Haspengouw heeft eveneens een duidelijke fysieke uitbreiding gekend in de negentiende eeuw (tot aan het interbellum). Langs de weg van Borgloon naar het station verschijnen geleidelijk aan meer woningen. De stroopnijverheid vestigt zich rond de stationssite van Borgloon en laat er zijn sporen na. In de bloeiperiode van de stroopnijverheid op het einde van de negentiende, begin twintigste eeuw, heeft deze omgeving een industrieel karakter. Ten slotte kent ook de stad Bilzen een uitbreiding richting het station, hetzij niet met een nieuwe wijk, wel met lintbebouwing langs de wegen van en naar het station.

Ook na de Tweede Wereldoorlog kennen de stedelijke centra nog een grote uitbreiding. Door de aanleg van ringwegen wordt de 'grens' van het centrum verlegd en wordt een stukje platteland opgenomen bij de stad. Binnen de nieuwe ringweg is de open ruimte immers al snel volgebouwd. Een goed voorbeeld hiervan is Sint-Truiden. Reeds voor de Tweede Wereldoorlog wordt er met de bouw van de ringweg gestart en verbindt de stad de Tiensesteenweg met de Luikersteenweg. Na de Tweede Wereldoorlog worden de werken voltooid en wordt de ringweg de decennia daarna doorgetrokken tot de Tongersesteenweg en Hasseltsesteenweg. De nog groene zones binnen de omleiding moeten snel plaats ruimen voor bebouwing. In bijlage 16 wordt deze evolutie van Sint-Truiden geïllustreerd. Ook in Borgloon wordt begin jaren 1950 een omleidingsweg aangelegd ten zuiden van de stad. Deze wordt in de jaren 1980 doorgetrokken langs het westen van de stad.

Terwijl de grootste veranderingen van de infrastructuur, zijnde de aanleg van wegen en spoorwegen, zich voltrekken vóór de Tweede Wereldoorlog, de constructie van de autosnelwegen uitgezonderd, zal de expansie van de bewoning op het platteland zich vooral laten opmerken na de Tweede Wereldoorlog.

OPVULLING VAN DE 'GATEN'

Wanneer er meer huizen bijkomen, worden op veel plaatsen in Haspengouw eerst de 'gaten' in de dorpen opgevuld. Zomaar in het veld bouwen wordt nog steeds niet gedaan.

Dat is niet overal zo in België. In elke regio reageren dorpen op een andere manier op de bevolkingsstijging. In vruchtbare regio's krijg je eerder geconcentreerde bewoning en in minder vruchtbare regio's verspreide bewoning want daar is de landbouwgrond minder kostbaar.

> *La grande fertilité a engendré un genre de vie particulier avec la pratique d'un régime agraire déterminé qui, à son tour, a influencé le mode de groupement de l'habitat*

PIROT A.A., 1951, 344.

Na de stijging van de bevolking in Haspengouw evolueren veel agglomeraties naar echte kerndorpen in de twintigste eeuw. Vooral in het zuiden van het onderzoeksgebied, droog Haspengouw, vinden we veel kerndorpen terug. In vochtig Haspengouw waar her en der drassige gronden voorkomen die minder geschikt zijn voor de landbouw, vinden we een iets verspreidere bewoning en blijven de huizen ook in de twintigste eeuw verspreid. Zoals reeds eerder is aangehaald, moet de bevolking in droog Haspengouw ook in groep blijven wonen omwille van de schaarste van bronnen en waterputten.

Dès lors, on s'est ingénié à réduire au minimum l'espace sacrifié aux habitations, en serrant celles-ci le plus possible et en ne laissant aucun espace inutile entre elles. Il serait intéressant de rechercher la date de construction ou de transformation des grandes fermes qui se touchent mur à mur. Nous avons fait remarquer que, sur la carte de Ferraris, celles-ci apparaissent souvent séparées les unes des autres. Il est fort possible que, par suite de partages des grandes exploitations, des bâtiments de fermes se soient dédoublés ou bien que de nouveaux bâtiments d'exploitation se soient accolés à ceux existants déjà, en empiétant sur l'enclos primitif. Les formes massives des quadrilatères fermés se touchant mur à mur, en réalisant le problème de la plus grande surface construite sur la plus petite superficie possible, était pratiquement ce que l'on pouvait trouver de plus économique dans ce cas.

LEFEVRE M.A., 1926, 61-62

Het geconcentreerd samenwonen in één kern gebeurt dus uit noodzaak. De geconcentreerde bewoning in kern of agglomeratie verdwijnt vrij abrupt ten noorden van de grens Veldwezelt-Alken-Sint-Truiden, tevens ook de grens tussen het zand- en zandleemgebied. Hieronder een uittreksel van de Ferrariskaart ter hoogte van Kermt bij Hasselt waarop er duidelijk verspreide bewoning te zien is.

Kaart 8. Een uittreksel van de Ferrariskaart nabij Kermt

Bron: Koninklijke Bibliotheek van België – Bibliothèque Royale de Belgique

De verspreide bewoning wordt duidelijk geïllustreerd op bovenstaande kaart. Elke parochie krijgt een cijfer en alle woningen die bij die parochie behoren, krijgen eveneens dat cijfer. Op die manier kan je op de Ferrariskaart makkelijk zien tot welk dorp een woning behoort. Het dorp Kermt, nabij Hasselt kent een zeer verspreide bewoning. Bemerk ook de akkers die omzoomd zijn met hagen. We moeten er natuurlijk ook wel rekening mee houden dat dergelijke details met betrekking tot perceelbegroeiing op de Ferrariskaart niet altijd even nauwkeurig zijn opgetekend.

UITBREIDING VAN DE BEWONING BUITEN HET DORP

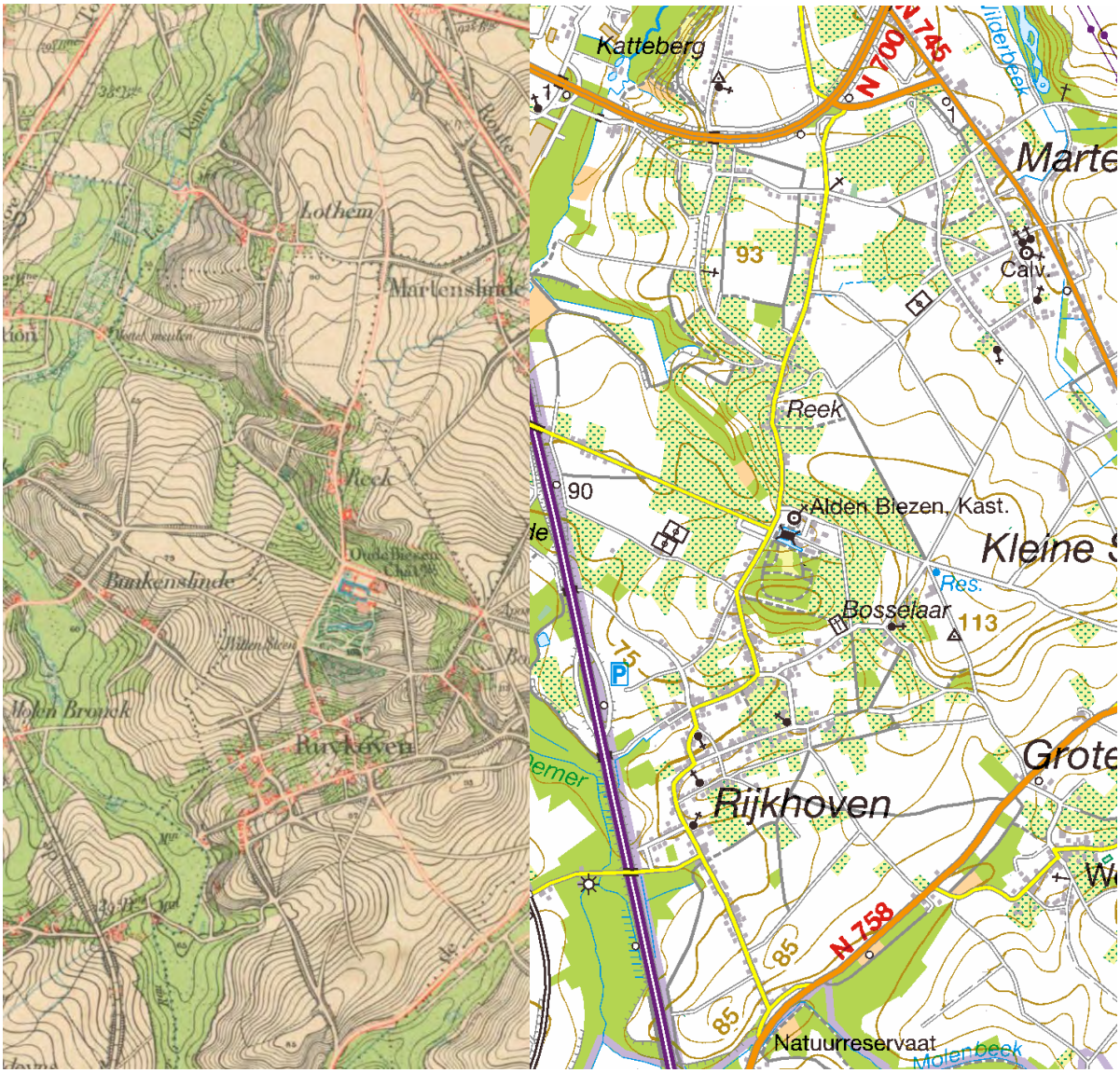
Vanaf het interbellum, en vooral na de Tweede Wereldoorlog groeit het aantal huizen ook buiten de stedelijke centra en dorpskernen uit. Vooral langs de invalswegen wordt er lustig bijgebouwd. Door de goede bereikbaarheid zijn dit interessante plaatsen om te wonen. Langs volgende grote uitvalswegen ontstaat er in Haspengouw lintbebouwing.

- Weg van Sint-Truiden naar Luik
- Weg van Sint-Truiden naar Tongeren
- Weg van Hasselt naar Tongeren
- Weg van Tongeren naar Maastricht
- Weg van Bilzen naar Maastricht
- Weg van Sint-Truiden naar Hasselt (oude Hasseltsesteenweg)

De dorpen die naast of kort bij een dergelijke weg liggen zijn, breiden meestal uit richting de uitvalsweg. Dit fenomeen van ruimtelijke migratie doet zich onder andere voor in Bommershoven, dat zich uitstrekt naar de steenweg Sint-Truiden Tongeren. Zie bijlage 17 voor een voorbeeld van de ontwikkeling van lintbebouwing langs de Tongersesteenweg ter hoogte van Bommershoven en Haren en de ruimtelijke migratie van het dorpje Bommershoven. Ook in Guighoven, Gotem, Heers en ’s Herenelderen doet zich een dergelijke evolutie voor.

Maar ook de andere dorpen kennen een fysieke uitbreiding. Binnen de kerndorpen is er immers vaak geen plaats meer voor extra bebouwing. Hierdoor wordt er steeds meer langs de (uitvals)wegen gebouwd. De kerndorpen krijgen hierdoor vaak het uitzicht van een zwermdorp met een meer verspreide bewoning. Deze evolutie voltrekt zich voornamelijk tijdens de laatste decennia. Hieronder illustreren we dit met het voorbeeld van Rijkhoven.

Kaart 9. Een uitsnede van de DLG kaart uit 1871 (links) en van de huidige topografische kaart (rechts) van het dorpje Rijkhoven

Bron: Carte dépôt de la guerre, 1871, feuille XXXIV n°1: Bilsen – Topografische kaart van België, 2007, kaartblad 34: Tongeren.

Op deze kaarten is duidelijk te zien hoe Rijkhoven in 1871 bestaat uit een aantal kleine kernen, zijnde Rijkhoven zelf, Bosselaer rechts ervan en erboven het gehucht Reek. In elke kern vinden we de huizen (rode blokjes) vrij kort bij elkaar terug te midden van een groene zone. Vandaag de dag zijn er duidelijk meer huizen (grijze blokjes). De eerste uitbreiding van de bewoning komt er in het gehucht Reek langs de weg naar Bilzen. Tussen 1871 en 1930 zien we hier reeds een toename van het aantal huizen. In het interbellum zien we ook ten zuiden van Rijkhoven, op de weg naar (Klein)-Membruggen meer woningen verschijnen. De grote groei komt er echter na de Tweede Wereldoorlog. Op vier plaatsen breidt de bewoning zich systematisch uit. Eerst en vooral ten noorden van het gehucht Reek, richting de ringweg van Bilzen en richting het gehucht Leten. Ten tweede wordt de lege plaatsen tussen Alden Biesen en Rijkhoven ook opgevuld in de loop der jaren met een extensie van de bewoning in de richting van Hoeselt. Ten derde worden er ook woningen gebouwd tussen Rijkhoven en

Bosselaer waar voordien nog open ruimte is. Ten slotte breidt de bewoning ook sterk uit ten zuiden van Rijkhoven waar er ook voor de Tweede Wereldoorlog al een kleine uitbreiding heeft plaatsgevonden.

Door de uitbreiding van aantal huizen in de vorm van lintbebouwing krijgt het landschap een meer gesloten karakter en verdwijnen op veel plaatsen de vergezichten. Achter de huizen langs deze wegen is natuurlijk nog veel open ruimte die niet zichtbaar is vanop de weg. Omgekeerd blokkeren de huizen langs de weg ook het verzicht van op de akkers. De toenemende bebouwing, vaak op plaatsen die van nature vrij drassig zijn en waar geen mens ooit een huis heeft willen bouwen, geeft ook problemen wat betreft de waterhuishouding. Water dat voorheen wordt opgevangen in deze natuurlijke opvanggebieden moet zich een andere weg zoeken. Dit vaak met de nodige wateroverlast op andere plaatsen tot gevolg.

Meer weten over de opbouw van het dorp?

ANTROP M., *Perspectieven op het landschap. Achtergronden om landschappen te lezen en te begrijpen*, Gent, 2007.

BRULARD, T., *La Hesbaye: étude géographique d'économie rurale*, Leuven, 1962.

d' URSEL M., *Heks, kasteeldorp in Haspengouw* (Vlaamse toeristische bibliotheek, 73), Antwerpen, 1967.

DECONINCK E. e.a. (red.), *Sint-Truiden ingekaderd 1830-1914* (Tentoonstelling Sint-Trudofeesten 1998), Sint-Truiden, 1998.

DIRIKEN P. (red.), *Haspengouw. Een landschap van kastelen*, Hasselt, 2005.

DOPERÉ EN UBREGTS W., *De donjon in Vlaanderen: architectuur en wooncultuur*, (Acta Archaelogica Lovaniensia monographiae 3), Brussel –Leuven, 1991.

DRIESEN W., 'De kaart van Ferraris (1770-1778) De Nederlanden en Luik in stafkaart gebracht door Oostenrijkse ingenieurs', E. DECONINCK (red.), *Sint-Truiden in de 18e eeuw*, Sint-Truiden, 1993, 44-49.

MERTENS J., *Ridders en kastelen. Alden Biesen in Haspengouw*, Bilzen, 2005.

PIROT A.A., 'Aspects de l'habitat rural en Hesbaye', *Bulletin Soc. et geografie*,19-20, 1951, 313-399.

VANNESTE D., *Geografie van stad en platteland*, Leuven, 1999.

VENKEN J., *Oud Sint-Truiden en omgeving: Borgloon, Gingelom, Heers, Nieuwerkerken, sint-Truiden, Wellen*, Gent, 1993.

VRIELINCK S., *De territoriale indeling van Belgie (1795-1963): bestuursgeografisch en statistisch repertorium van de gemeenten en de supracommunale eenheden (administratief en gerechtelijk), met de officiële uitslagen van de volkstellingen*, Leuven, 2000.

3. (AGRARISCHE) GEBOUWEN EN HUN OMGEVING

De opbouw van het dorp en de werking ervan zijn uitvoering aan bod gekomen in het vorige hoofdstuk. Nu zoomen we even in op de gebouwen zelf. Binnen dit project kunnen we onmogelijk alle soorten gebouwen op het platteland bekijken. Gezien de inhoudelijke afbakening van het project focussen we op de agrarische gebouwen in het landschap. Hét agrarische gebouw bij uitstek is natuurlijk de boerderij. We bekijken eerst hoe landbouwers gebruik maken van het landschap bij het wonen. Waarom vestigen ze hun boerderijen exact op die plaatsen? Ten tweede worden de materialen die ze gebruiken, allemaal onttrokken aan het landschap, kort besproken. Landelijke architectuur is, net zoals alle architectuur, afhankelijk van de tijd waarin het gebouwd is. In de negentiende eeuw worden er nog steeds veel lokale materialen gebruikt, en dat zorgt voor eenheid in de regionale bouwstijl. Vanaf de tweede helft van de twintigste eeuw worden nieuwe boerderijen in een meer uniforme en eentonige stijl gebouwd.

Foto 3. De toegangsweg naar de kasteelhoeve van het kasteel van Neerrepen.

Bron: Provinciaal Centrum voor Cultureel Erfgoed

1. DE LOCATIE EN OPBOUW VAN DE BOERDERIJ

Landbouwers vestigen zich nabij goede landbouwgrond, graasland voor het vee, (drink)water en materialen om te bouwen en zich te verwarmen. Territoriale controle en een goede bereikbaarheid spelen uiteraard ook mee bij het kiezen van een vestigingsplaats. Ze kiezen hun plaats met zorg!
Aan de voet van een heuvelflank is een goede plaats. Water is vlakbij in het dal, wat essentieel is voor mens en dier. De sappige weides bevinden zich daardoor eveneens vlakbij zodat de boer makkelijker toezicht kan houden op het melken en het grazende vee. In droog Haspengouw heeft een vestiging op de helling het belangrijke voordeel dat de boer een minder diepe put moet boren om water ter beschikking te hebben. Op de bodemkaart van Zuid-Limburg, kaart 2 in dit rapport, is duidelijk te zien dat mensen in droog Haspengouw zich hebben gevestigd nabij water. De grijze bewoningszones en de donkerrode vlekken (water) liggen bijna altijd kort bij elkaar. De hellingen zorgen voor een aangenaam microklimaat en beschermen zo de boerderij tegen weer en wind. Vooral aan de westkant van de noord-zuid gerichte hellingen is het klimaat beduidend zachter. Landbouwers vestigen zich met een open zicht naar de vallei om een goed uitzicht te hebben over de omgeving. Hier en daar bevinden dorpen zich toch op een plateau, bijvoorbeeld Val-meer.

Wie eerst komt het eerst maalt, is een belangrijke regel. Degene die zich eerst vestigen, hebben de meeste keuze en kiezen veelal voor het beste plaatsje, met goede landbouwgrond in de onmiddellijke omgeving. Dit zijn vaak ook de grootste boerderijen. In elk dorp zijn er een aantal grote boerderijen. We treffen in Haspengouw vooral vierkantshoeves aan, die meestal in een gesloten formatie en een enkele keer in open formatie rond een binnenplaats zijn opgebouwd. Vooral in droog Haspengouw nemen de hoeves vaak de vorm aan van een versterkte vestiging met aan de straatkant enkel een blinde muur en een toegangspoort:

> *l'on croirait voir une petite forteresse plutôt que la demeure d'un cultivateur*

ULENS R. en VLIEBERGH E., 1909, 84.

Zie ook bijlage 18 en 20 voor de mogelijke grondplannen van hoeves in België en Haspengouw. Volgende foto geeft een goed beeld van de buitenkant van een dergelijke grote vierkantshoeve.

Foto 4. Zijkant van grote vierkantshoeve aan de Kerkstraat (vandaag St Stefanusstraat) te Millen in de jaren 1950.

Bron: Provinciaal Centrum voor Cultureel Erfgoed

Grote schuren en meerdere stallen zijn terug te vinden in het complex. De vierkantshoeves zijn meestal zo opgebouwd dat er vanuit het woonhuis een goed overzicht is over de rest van de boerderij. Alle hoeves hebben een ander grondplan omdat ze specifiek voor de behoeften van de desbetreffende boer zijn gebouwd.

> *La maison rurale est essentiellement un instrument agricole. Ses dimensions, sa forme, sa disposition interne sont forcément adaptées au système de culture et à l'étendue de l'exploitation*

LEBEAU R., 2004, 38.

Hoe groot een grote boerderij is, verschilt van regio tot regio. In Limburgs Haspengouw beschikt een grote boerderij voor de Tweede Wereldoorlog over 70 tot 100 hectaren grond. Een gemiddelde boerderij over 25 tot 50 hectaren en een kleine boerderij over 10 à 20 hectaren grond. Hoe kleiner de boerderij hoe minder belangrijk is de algemene regel. Kleinere boerderijen hebben minder (grote) gebouwen en de constructie is niet altijd een vierkant, maar kan bijvoorbeeld ook een L-vormig of langwerpig gebouw zijn. Zie bijlage 19 voor een overzicht van de mogelijke grondplannen. De kleine boerderijen verschillen voornamelijk van de arbeidershuisjes doordat ze beschikken over een schuur en een stal. De twee foto's hieronder tonen een grote en een kleine vierkantshoeve, gezien van op de binnenkoer.

Foto 5. Een grote vierkantshoeve aan de Kattestraat te Millen in de jaren 1950

Bron: Provinciaal Centrum voor Cultureel Erfgoed

Foto 6. De kleine vierkantshoeve van R. Kindermans aan de Ovelingenstraat te Gelinden

Bron: Centrum Agrarische Geschiedenis, 2010

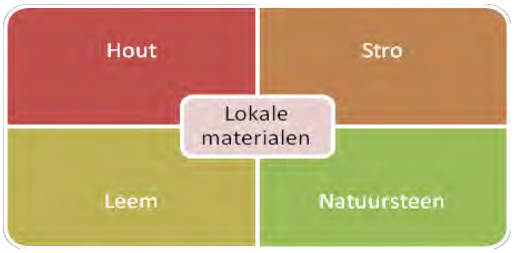
De bovenste afbeelding is een typische grote vierkantshoeve. Vooral in droog Haspengouw vinden we dergelijk grote hoeves. In vochtig Haspengouw zijn de boerderijen over het algemeen een beetje kleiner. De graanteelt

neemt er een minder grotere oppervlakte van het cultuurareaal in dan in droog Haspengouw. De hoeves hebben dus gewoon ook veel minder ruimte nodig om de (kleinere) graanoogst te stockeren. In bijlage 21 een voorbeeld van een grondplan van een vierkantshoeve. Naast de grote en kleine boerderijen vinden we uiteraard ook nog de kleine arbeidershuisjes van dagloners en industriearbeiders.

2. LOKALE MATERIALEN

De hoeves worden in Haspengouw, net zoals in andere streken, tot aan de Eerste Wereldoorlog veelal met lokale materialen gebouwd. De manier van bouwen en de gebruikte materialen bepalen mee het uitzicht en het karakter van het landschap.

Deze boerderij, met lokale materialen gebouwd, worden vakwerkboerderijen genoemd omwille van de muren die uit vakjes lijken te bestaan. Het skelet van vakwerkboerderijen is gefabriceerd uit zwart of onbeschilderd timmerwerk, dat is opgevuld met witte, gele of blauwkleurige lemen wanden of recentere donkerrode bakstenen. Roeien met de riemen die je hebt, geldt dus tot ver in de negentiende eeuw. Dorpen die nabij een grote stad zijn gelegen of onder invloed staan van een kleine lokale industrie hebben soms meer materialen tot hun beschikking en vertonen vaker een 'moderne' look. In Haspengouw is dat echter niet het geval. De afbeelding hiernaast geeft de vier belangrijkste bouwmaterialen in Haspengouw.

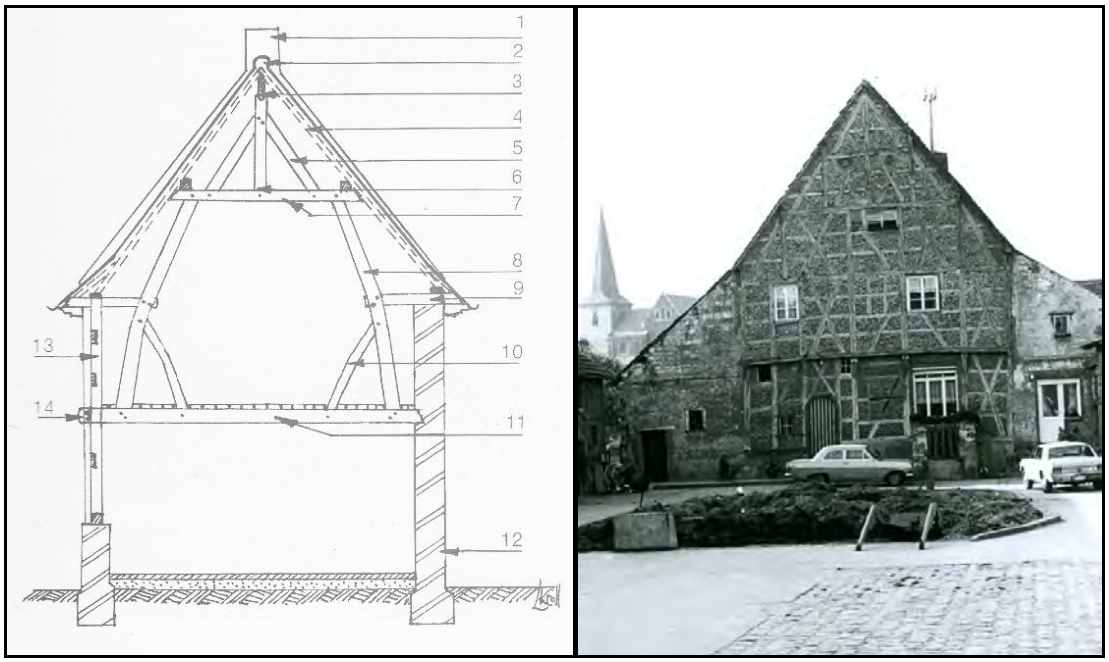
STRO

Het stro is een nevenproduct van de voedselproductie, het zijn de gedroogde stengels van granen die overblijven na het dorsen. Het stro wordt gebruikt voor meerdere zaken. Het wordt gebruikt in de stal voor de dieren. Het vermengt zich met hun uitwerpselen en wordt stalmest, een zeer kostbaar goedje vóór de opkomst van chemische meststoffen eind negentiende, begin twintigste eeuw, maar ook erna verliest het zijn waarde zeker niet. Hiervoor gebruiken landbouwers het liefst roggestro. Hiernaast is stro echter ook van belang bij het bouwen van boerderijen en andere woningen. Het wordt ten eerste gebruikt als isolatiemateriaal voor de muren, waarvoor het wordt gemengd met leem. Ook als dakbedekking heeft het zijn nut. Voor de dakbedekking gebruiken boeren het soepelere tarwestro. Vanaf de achttiende, negentiende eeuw gebruiken kapitaalkrachtige boeren pannen als dakbedekking. Stro is immers brandbaar. In sommige steden wordt het gebruik van stro dan ook verboden in de zeventiende en achttiende eeuw. Zo wordt in Hasselt begin achttiende eeuw een verbod uitgevaardigd op het gebruik van stro voor daken. Op het platteland blijft stro wel in gebruik als dakbedekking. Zeker voor de huizen van armere mensen.

HOUT

Hout is essentieel om te bouwen. Het hout diende om het skelet van de boerderij te vervaardigen. De afbeelding hierna toont hoe er door middel van een houten constructie huizen worden gebouwd.

Figuur 9. Het houten skelet bij de constructie van vakwerk (links) en hoevecomplex uitgevoerd in vakwerk aan de Heerestraat te Millen

Bron: GOEDSEELS V. en VANHAUTE L., 1983, 131. (links) en Provinciaal Centrum voor Cultureel Erfgoed

In Haspengouw is er niet veel bos, maar de bossen die er zijn, worden optimaal benut. In de bossen wordt meestal een natuurlijke hakhoutcyclus aangehouden. Om de vijf of zeven jaar wordt een partij bomen gekapt. In het kadaster uit de eerste helft van de negentiende eeuw worden ook de bossen beschreven.

> *Bernissembosch: bedekt eenen kleiachtigen grond tot het teelen van hout, wel met eiken, hazelaren en andere struiken, als mede met eikebomen van goede opbrengst geplant, het hakhout wordt elke zes à zeven jaren gekapt.*

HASSELT, Kadaster, nr. 23: Brustem.

Boeren en andere bewoners kunnen een lot kopen waar ze dan vanaf het najaar tot het voorjaar hout kunnen hakken. De prijs van een lot is afhankelijk van het soort hout. De dragende balken voor woningen zijn meestal van eikenhout of essehout.

Kleinere stukken hout zijn ook te vinden in de houtwallen, taluds, beemden, hagen, knotbomen enzovoort. Dat is geen constructiehout, maar kan wel dienen als vitsen (de latten tussen de dragende constructies van een vakwerkboerderij). Van dergelijk klein hout worden ook mutsaarden gemaakt om de ovens te stoken of het dient als hout voor de kachel. Van mooie exemplaren worden bezemstelen enz. gemaakt.

Ten slotte wordt ook het hout van de boomgaarden gebruikt. Elk jaar hebben fruitbomen nood aan een of meerdere snoeibeurten en van dat snoeisel kan de boer mutsaerden maken. Wanneer een hoogstamboomgaard gerooid wordt, kunnen de bomen verzaagd worden. Het hout van fruitbomen dient onder andere als brandhout, om meubels mee te maken, kuipen te vervaardigen… maar niet als constructiehout voor woningen.

LEEM

Naast stro en hout is ook leem belangrijk om een boerderij of woning te bouwen. Eerst en vooral wordt leem gebruikt als materiaal voor de wanden in de leembouw. Leembouw is snel, is goedkoop en is in Haspengouw gemakkelijk te vinden in Haspengouw. Vooral leem van Bilzen, Gingelom, Riemst en Velm staat bekend om zijn goede kwaliteiten. Deze leem kleeft goed en laat zich makkelijk mengen met stro en water. Het stro zorgt voor de binding en de isolatie. In het midden van de wand wordt meer stro gebruikt en aan de buitenkant meer leem. Ten tweede wenden mensen leem vanaf de achttiende eeuw ook courant aan om bakstenen, brikken, te maken. Vooral de meer gegoede en kapitaalkrachtige boeren halen de leem al vroeg uit de wanden van de vakwerkwoningen en vullen de 'vakjes' op met bakstenen of bouwen hun hoeve meteen in duurzamer materiaal zoals blijkt uit onderstaand fragment.

> *Les gros fermiers ont remplacé toutefois, depuis longtemps, ces habitations peu solides, qui demandaient des réparations continuelles, par des constructions en dur. Il est douteux que, pour les fermes en ordre serré, on employât jamais ces matériaux fragiles (nous ne parlons ici que des très grandes fermes comme celles du Brabant en de la Hesbaye crayeuse); nulle part nous n'avons pu trouver d'indices de leur emploi, et nous croyons que seuls des moellons et des briques furent utilisés pour ces énorme bâtisses.*

LEFEVRE M.A., 1926, 256.

Bij de grotere boerderijen worden geen sporen van leembouw meer gevonden begin twintigste eeuw. Losstaande bijgebouwen bij deze grotere hoeves, bijvoorbeeld bakhuizen, worden vaak nog wel in leem uitgevoerd. Voor kleinere boerderijen of woningen wordt er nog tot ver in de negentiende eeuw en occasioneel zelfs tot begin twintigste eeuw gebruik gemaakt van leembouw. Een groot deel van de nieuwbouw begin twintigste eeuw geschiedt echter in baksteen.

> *Depuis une cinquantaine d'années la brique gagne aussi les maison simples. Il n'est presque pas de village qui n'ait chaque année, à feu, quelques fours à briques.*

LEFEVRE M.A., 1926, 272.

De leembouw verdwijnt in sneltempo na de Eerste Wereldoorlog. De leem wordt lokaal afgegraven van een heuvel of zelfs gewoon van de akker geschept. Voor de leembouw kan leem meteen worden gebruikt. Voor bakstenen wordt de leem eerst gemengd met water en maken ze er daarna bakstenen van. Deze moeten dan drogen waarna ze in een veldoven worden gebakken. De veldovens blijven meestal maar één seizoen staan en worden doorgaans niet vermeld in het kadaster. Op diverse plaatsen in het landschap zijn poelen, lager gelegen velden, … overblijfselen van het 'brikken bakken'. In Spouwen vinden we een perceel terug genaamd 'op de brikkenoven'. Het is rond 1840 volledig uitgehaald om de kerk, de school en het gemeentehuis van Spouwen mee te bouwen.

Naast bakstenen vervaardigen de mensen in Limburg vanaf de achttiende eeuw en vooral in de negentiende eeuw ook dakpannen uit leem. Vooral in het zuiden en noordoosten van Limburg zijn er een aantal pannenbakkerijen. Zo treffen we midden negentiende eeuw onder andere pannenbakkerijen aan in Sint-Truiden, Wijer, Kozen, Borgloon, Hoeselt, Tongeren, Wintershoven en Bilzen. Vooral het kapitaalkrachtige deel

van de bevolking kan zich een pannendak aanschaffen. Door de slechte ontsluiting van Haspengouw deemsteren de pannenbakkerijen in Zuid-Limburg weg in de tweede helft van de negentiende eeuw. Andere productiecentra zoals Boom en Kortrijk kunnen hun producten veel gemakkelijker transporteren omdat ze centraler gelegen zijn of beter ontsloten zijn via kanalen en/of spoorwegen.

NATUURSTEEN

Ten slotte wordt er ook natuursteen gebruikt om te bouwen. Mensen gebruiken vooral natuursteen die in de omgeving voorkomt. Het transporteren van natuursteen over langere afstanden is enkel voor de rijkeren weggelegd. Zowat de meest voorkomende natuursteen in Zuid-limburg is de mergelsteen, ook wel Maastrichtersteen genoemd. Mergel komt op zeer veel plaatsen voor in de Nederlandse en Belgische ondergrond, maar enkel in de beide Limburgen komt het aan de oppervlakte. Mergel is een sedimentgesteente en is ontstaan door de ophoping van skeletjes van zeediertjes in het secundair en het tertiair. Mergel wordt al eeuwenlang als bouwsteen gebruikt. De Romeinen gebruiken in onze contreien al mergel, al is het niet duidelijk of de Romeinen de mergel ter plaatse hebben ontgonnen. Vanaf de Middeleeuwen wordt er mergel ontgonnen in Limburg. De mergel wordt in blokvorm uit de mergelgrot gezaagd. Wanneer de steen in contact komt met de buitenlucht wordt hij hard zodat hij kan gebruikt worden als bouwsteen. Ontginningsplaatsen zijn er geweest in Kanne, Zichen-Zussen-Bolder en Vechmaal. De ontginning in Vechmaal is zeer kleinschalig en stopt reeds vóór de negentiende eeuw. De andere uitbatingen blijven tot in de twintigste eeuw bestaan. Onder andere de basiliek van Tongeren is gebouwd in Maastrichtersteen. In het oosten van Haspengouw vinden we in 1896 nog een aantal steengroeves terug voor bouwstenen. Zo staan er in de industrietellingen van 1896 nog dertien actieve steengroeves van mergelblokken genoteerd. Eind negentiende eeuw en begin twintigste eeuw deemsteren heel wat mergelgroeven weg en worden ze in gebruik genomen als champignonkwekerij. In de Eerste en Tweede Wereldoorlog blijken de voormalige groeves ideale schuilplaatsen. Ook voor het opslaan van veldvruchten of machines doen ze regelmatig dienst.

> *La craie du Limbourg se débite en moellons plus réguliers. De nombreuses carrières, creusées dans des couches presque horizontales, ont alimenté la région en belles pierres de construction. Canne, Vroenhoven, etc., sont des villages tout blancs. Les paysans ont en outre tiré excellent profit des carrières abandonnées; dans les excavations, divisées par des murs et des piliers de soutènement, ils ont aménagé toutes leurs annexes agricoles; on y trouve de spacieuses granges et des étables biens closes; installées à bon compte d'un entretien peu coûteux.*

LEFEVRE M.A., 1926, 271.

Na de Eerste Wereldoorlog wordt mergel voornamelijk nog gebruikt als omlijsting rond de ramen en deuren. De muren worden steeds meer volledig in baksteen gebouwd.

Vandaag de dag zijn de mergelgrotten een toeristische trekpleister. Sommige grotten vervullen ook een nuttige functie: in Kanne is er bijvoorbeeld een feestzaal gevestigd in de mergelgrotten en ook de plaatselijke landbouwers maken graag gebruik van de grotten om hun werktuigen in onder te brengen. Een aantal grotten, zoals de grotten van Hinnisdael in Vechmael hebben ook een ecologische functie. Een aantal vleermuiskolonies vinden er een onderkomen.

Een ander gesteente dat regelmatig wordt gebruikt is **silex**. Silex of vuursteen is terug te vinden in kalksteen. Het is een zeer hard materiaal dat een grote resistentie kent tegen allerhande verwering. De Romeinen gebruiken ook al silexsteen voor hun heirbanen. Het is niet ondenkbaar dat de bevolking in de middeleeuwen silex recupereert uit de Romeinse wegen. De sokkels van boerderijen worden vaak in dit materiaal opgetrokken. Ook de burchttoren van Brustem heeft een mantel van silex, evenals het onderste deel van de toren van het kasteel van Rullingen en de kerktoren van Hoepertingen. Silex komt vooral voor in de Voerstreek. In de krijtlagen van het Maastrichtiaan komen silexbanken voor. De Voerstreek is de enige plaats in Vlaanderen waar Silex op grote schaal als bouwmateriaal is gebruikt. De silexknollen, die overblijven als de krijtlaag is weggeërodeerd, gebruiken de bewoners als gevelsteen. De knollen hebben echter een onregelmatige vorm wat de stabiliteit van de gebouwen in gevaar brengt. In de tweede helft van de negentiende eeuw wordt silex in combinatie met baksteen gebruikt in plaats van met kalksteen. Het aantal steen-, mergel- en silexgroeven in Zuid-Limburg varieert in de tweede helft van de negentiende eeuw van acht tot vijftien vestigingen. In totaal werken er tussen de twintig en de veertig mensen in de groeven.

Verder zijn er ook een aantal steensoorten die de Romeinen al gebruiken in hun bouwsels en nadien gerecupereerd worden. Vooral bij het bouwen van kerken wordt in de vroege middeleeuwen gebruik gemaakt van de Romeinse bouwvallen. Zo treffen we bijvoorbeeld kalktuf en vulkanische tufsteen aan in Zuid-Limburgse monumenten. Kalktuf en vulkanische tufsteen zijn zachte poreuze stenen. Vandaag komen deze steensoorten vooral voor in middeleeuwse Romaanse bouwsels in de streek rond Tongeren, Borgloon en Hoeselt. Vulkanische tufsteen is afkomstig uit de oostelijke Eifel waar de Romeinen deze steen hebben ontgonnen. De vulkanische tufsteen die we vandaag de dag aantreffen in oude Zuid-Limburgse gebouwen is enkel gerecycleerde steen uit Romeinse bouwsels. Kalktufafzettingen zijn te vinden bij kalkrijke rivieren, ook in Zuid-Limburg. Er zijn echter weinig zuivere afzettingen terug te vinden in Zuid-Limburg wat doet vermoeden dat er enkel gerecupereerde kalktuf is gebruikt. Zo is de steenboskapel te s' Gravenvoeren gedeeltelijk uit kalktuf opgetrokken die gerecupereerd is van de nabijgelegen Romeinse villa furonis.

Voor de chiquere gebouwen in de regio of gebouwen waar de gemeenschap veel belang aan hecht zoals kerken, kapellen, kastelen, herdenkingsmonumenten… wordt vaak kostbaarder materiaal gebruikt. Stenen die zeldzaam zijn in de regio of zelfs van buiten de regio moeten worden aangevoerd. Een van deze stenen is de Maaskalksteen, afkomstig uit de Maasvallei tussen Namen en Flémalle. Die vinden we over heel Haspengouw terug en wordt voornamelijk aangewend als raamomlijsting, hoeksteen enz. Ook blauwe hardsteen uit Henegouwen, een typische Belgische siersteen zien we regelmatig in Zuid- Limburgse monumentale gebouwen. De Maaskalksteen en blauwe hardsteen worden vooral in de negentiende eeuw gebruikt in monumenten en dergelijke. Er wordt ook gebruik gemaakt van buitenlandse steen zoals Franse steen uit het bekken van Parijs.
In de middeleeuwen, en meer concreet in de Romaanse bouwkunst, wordt over het algemeen veel meer natuursteen gebruikt dan in latere periodes. Vooral in de negentiende eeuw stijgt de prijs van natuursteen, waardoor het minder wordt aangewend.

3. DE MODERNE BOERDERIJ

Ten gevolge van schaalvergroting en specialisatie krijgen we na de Tweede Wereldoorlog steeds grotere landbouwbedrijven die zich bovendien in één (of twee) tak(ken) van de landbouw gaan specialiseren. De moderne boerderij is geen gemengd bedrijf meer waar zelfvoorziening één van de doelen is. Het nieuwe bedrijf is een schakel in de voedingsindustrie.

De nieuwe bedrijfsvoering vraagt in veel gevallen ook om de nodige materiële aanpassingen aan de boerderij zelf. De indeling van de oudere gebouwen is vaak ongeschikt voor de nieuwe manier van werken. De nieuwe eisen qua arbeidsrationalisatie, stockering en kweek nopen tot drastische maatregelen. Vooral bedrijven die zich gaan toeleggen op de intensieve veehouderij hebben nood aan nieuwe en aangepaste bedrijfsruimtes. De intensieve veehouderij is niet langer grondgebonden. Meer dieren betekent niet noodzakelijk nood aan meer weiland. Een uitbreiding van de veestapel betekent vooral meer stallen. In het kader van deze evolutie worden er in het landschap nieuwe laagbouwstallen opgetrokken. De tabel hieronder geeft de evolutie van de veestapel in Haspengouw weer.

Tabel 4. De evolutie van de veestapel in Haspengouw tussen 1846 en 2007

	1846	1895	1929	1959	1980	2007
varkens	30.656	65.856	55.952	66.706	199.979	132.682
runderen	28.388	37.335	45.804	65.825	56.775	45.079
waarvan melkvee	16.016	19.438	25.729	26.764	17.890	7.829
paarden	11.359	8.803	10.387	5.524	585	120
schapen	24.177	8.162	4.266	4.225	2134	5.430
geiten	1.813	2.632	912	173	92	177
kippen			478.536	299.917	887.904	350.546

Bron: Landbouwtellingen 1846, 1895, 1929, 1980 en 2007

Vooral de enorme boom van de varkensteelt en pluimveehouderij na de Tweede Wereldoorlog geeft aanleiding tot nieuwe laagbouwconstructies. De varkensteelt en pluimveehouderij zijn bovendien helemaal niet grondgebonden, in tegenstelling tot de rundveeteelt, stoeterij of schapenhouderij waar ook weiland noodzakelijk is. Een forse uitbreiding van de varkensteelt doet zich zowel voor in droog als vochtig Haspengouw, maar niet in de Voerstreek. In bijlage 22 vinden we een staafdiagram die deze evolutie van de veestapel visualiseert. In bijlagen 23 tot en met 28 zijn alle cijfers per gemeente in verband met de veestapel terug te vinden. In bijlage 29 wordt de evolutie van de veestapel per regio bekeken.

In 1952 bouwt de Nationale Maatschappij voor Kleine Landeigendom de eerste modelhoeves te Geel. Steeds opnieuw worden er nieuwe (en grotere) modelboerderijen gebouwd. De nieuwe laagbouwstallen die ruimer zijn en waar vandaag de dag de omgevingsinvloeden zoals licht, luchtvochtigheid, temperatuur, … kunstmatig kunnen worden aangepast, hebben geen regiospecifieke kenmerken meer. In heel België (en daarbuiten) vinden we eenzelfde soort stal terug.

Foto 7. Een complex van nieuwe laagbouwstallen aan de Haagsmeerstraat in Borgloon

Bron: Centrum Agrarische Geschiedenis, 2010

Dit soort boerderijen vinden we eveneens terug in de Kempen, West-Vlaanderen, … en zegt quasi niets meer over het landbouwkarakter van de regio. Ook de gebruikte materialen zijn standaardmaterialen die op geen enkele manier nog verwijzen naar de locatie van de boerderij.
Vaak worden deze nieuwe boerderijen ook buiten de dorpskern geplaatst. Omwille van plaatsgebrek binnen het dorp, maar ook omwille van de zogenaamde geurhinder die een intensieve veehouderij vaak met zich meebrengt. Vestigingsfactoren zoals de nabijheid van water doen er niet meer toe. Water is tegenwoordig overal beschikbaar. Een goede weg, een goed geordende opstelling van de gebouwen en een vlotte toegang voor (zware) machines is nu veel belangrijker.

Ook functionele elementen rond de boerderij zijn in de meeste gevallen verdwenen. Hagen als windscherm, boerenboomgaard en moestuin als bron van voedsel hebben het moeten afleggen tegen siertuinen en villatuinen die vandaag de dag bij vele boerderijen horen. Om de 'nieuwe' boerderijen beter in het landschap te integreren, wordt er de jongste decennia ook de nodige aandacht besteed aan erfbeplanting en landschapsintegratie. Het provinciebestuur van Limburg stimuleert landbouwers vanaf de jaren 1980 om aan erfbeplanting te doen.

In Zuid-Limburg zien we niet zo heel veel volledig nieuwe boerderijen, maar vooral oude vierkantshoeves met een nieuwe aanbouw erbij. De oude hoevegebouwen worden ook niet altijd afgeschreven. Ze worden omgebouwd tot een meer functionele stal of dienen bijvoorbeeld om het zieke of jonge vee in onder te brengen zodat er een overzicht is over de meest kwetsbare dieren. In dat geval blijft de aloude functie van de

vierkantshoeve (een overzicht over de boerderij) bewaard. De foto hieronder toont een oude vierkantshoeve waar de oude ruimtes nu dienen als stallen.

Foto 8. De binnenplaats van de Binkelhoeve te Neerrepen

Bron: Centrum Agrarische Geschiedenis, 2010

In sommige gevallen komt een deel van de oude vierkantshoeve leeg te staan. De voormalige graanschuur wordt bijvoorbeeld niet meer gebruikt omdat de varkens- of rundveehouder het eten van de dieren hoofdzakelijk elders aankoopt en/of het opslaat in silo's en geen behoefte meer heeft aan gigantische schuren. De vrijgekomen delen ombouwen naar een feestzaal of inrichten voor hoevetoerisme zijn veel geziene initiatieven. Zo is een deel van de schuur van hoeve het Monnikenhof omgebouwd tot feestzaal. Ook andere landbouwers richten hun oude schuren in als feestzaal of maken er appartementen voor hoevetoerisme van.

Meer weten over agrarische gebouwen in het landschap?

BRULARD, T., *La Hesbaye: étude géographique d'économie rurale*, Leuven, 1962.

DREESEN R., DUSAR M. EN DOPERÉ F., *Atlas natuursteen in Limburgse monumenten. Geologie, beschrijving, herkomst en gebruik*, Genk, 2001.

DRIESEN W., 'De pannenbakkerijen in Limburg (B) 1841-1844', overdruk uit Volkskunde 1981 3, 1993, 215-228.

GOEDSEELS V. EN VANHAUTE L., *Hoeven op het land gebouwd. Een verhaal van boerderijen, landschappen en mensen*, Tielt, 1981.

Industrieel erfgoed in Limburg (Kunst en oudheden in Limburg, 18), Sint-Truiden, 1980.

LEFÈVRE M.A., *De landelijke bewoningsvormen* (Atlas van België, commentaar, 27), Brussel, 1964.

TACK G., VAN DEN BREMPT P. en HERMY P., *Bossen in Vlaanderen*, Leuven, 1993.

VREYS N., (red.), *Langs boerenerven- en hoven… : erfbeplanting en landschapsintegratie in Limburg*, Hasselt, 2004.

WOLTERS A., *Kanne. Een verhaal van 17000 jaar*, Maastricht, 1988.

www.grotten-van-kanne.be/ - Dit is de website van de feestzaal die gevestigd is in een mergelgrot in Kanne.

www.restauratieambacht.be – Op deze website wordt meer informatie gegeven over oude ambachten zoals vitsen en lemen en wordt er ook aandacht besteed aan de restauratietechnieken.

4. DE TRANSPORTINFRASTRUCTUUR

In dit derde deel staat de transportinfrastructuur in de kijker. Hoe hoe verplaatsen mensen zich de laatste twee eeuwen door het Haspengouwse landschap?

De basisstructuur van de dorpen, gelegd in de middeleeuwen, verandert niet. Ondanks de opkomende industrie vanaf het einde van de negentiende eeuw in Haspengouw blijven de dorpen hun landelijk karakter behouden. Ze worden evenwel beter ontsloten via (nieuwe) verkeersinfrastructuur. De steden en regionale centra worden op die manier vlotter bereikbaar. Door de toepassing van nieuwe transportmiddelen en de toename van de bevolking en bewoning worden er nieuwe structuren toegevoegd aan het Haspengouwse landschap. Ook na de Tweede Wereldoorlog, en in de meeste gevallen zelfs tot op de dag van vandaag, blijven de Haspengouwse dorpen hun landelijk karakter behouden. De opeenvolgende 'lagen' transportinfrastructuur zorgen voor een wirwar van lijnelementen in het landschap.

Foto 9. Een holle weg in Lauw (Tongeren)

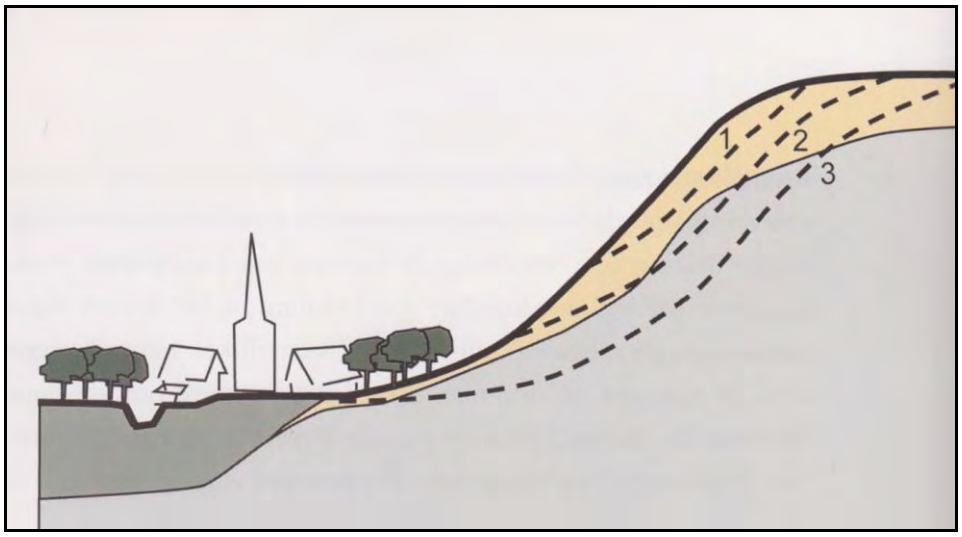

Bron: Provinciaal Centrum voor Cultureel Erfgoed

1. MET PAARD EN KAR LANGS (HOLLE) WEGEN TOT AAN DE TWEEDE WERELDOORLOG

In de negentiende eeuw is het aantal verharde wegen nog beperkt in Haspengouw. De mensen verplaatsen zich vooral langs de onverharde wegen. Een deel van deze wegen in Haspengouw zijn holle wegen. Deze zijn ontstaan door het werk van de mens in combinatie met natuurlijke krachten. Het is een proces dat meer dan tweeduizend jaar lang bezig is en nog steeds verder evolueert. De mens trekt eeuwenlang met paard en kar naar de hoger gelegen velden langs dezelfde paden en zo ontstaat er een uitdieping.

Figuur 10. Het ontstaan van holle wegen

Bron: ANTROP M., 2007, 128.

Ook het water, dat een sterke uitschurende kracht heeft, vloeit via dezelfde wegen weg van de akkers. Eerst spoelt een deel van de vruchtbare grond aan de toprand weg. In tweede instantie krijgt de helling een s-vormig lengteprofiel (nr. 2 en 3). Nu vormt er zich een holle weg. Vooral de holle wegen dwars op de hoogtelijnen van een helling kunnen erg diep zijn. Op de oudere topografische kaarten worden de holle wegen aangeduid. In bijlage 31 een uittreksel van de DLG kaart uit 1871 ter hoogte van Rijkhoven waarop holle wegen zijn aangeduid en in bijlage 30 een foto van één van deze holle wegen.

Bij slecht weer is het een heel karwei om de landbouwproducten het dorp uit te krijgen. Het dorp ligt meestal aan de voet van een heuvelflank. Om aan een grotere weg te komen, moeten de landbouwers vaak de heuvel op of over. In landbouwenquêtes spreken boeren in de tweede

De oude kassei

Haspengouw wordt door zijn natuurlijke rijkdom al vroeg bewoond. Ook deze vroege bewoners hebben wegen nodig om zich door het landschap te verplaatsen. De Romeinse weg is het oudste overblijfsel dat vandaag nog zichtbaar is. De Romeinse weg loopt dwars door Haspengouw van oost naar west. De weg wordt ook wel eens de oude kassei, oude katsei of antieke weg genoemd. Het is de oude heirbaan die Keulen aan de Rijn verbindt met Bavay.

In de Middeleeuwen ent de handelsweg Keulen-Brugge zich gedeeltelijk op de oude Romeinse weg. Ook pelgrims maken in grote getale gebruik van de weg in de dertiende eeuw. Langs de weg worden daarom ook hospitaaltjes opgericht, onder andere in Helshoven en Bommershoven om de pelgrims op te vangen. Hiernaast wordt de weg natuurlijk ook gebruikt door de boeren die naar het veld trekken of naar een nabijgelegen dorp.

Bij de aanleg van nieuwe wegen in de achttiende, negentiende en twintigste eeuw, zoals de Luikersteenweg eind achttiende eeuw, vervalt de Romeinse weg langzaam tot een veldweg die enkel nog door de lokale bewoners wordt gebruikt. Vandaag wordt deze weg nog steeds door landbouwers gebruikt, maar heeft de oude Romeinse weg ook een nieuwe functie gekregen in het toeristische en recreatieve netwerk.

(Mertens J., 2005, 13, 17)

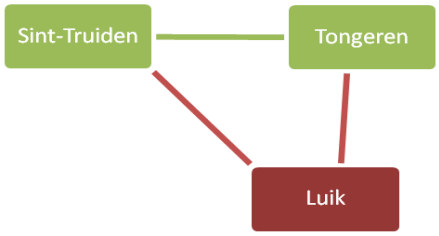
helft van de negentiende eeuw vaak over de slechte staat van de wegen. Zo spreken boeren uit Boekhout dat er bij slecht weer twaalf paarden nodig zijn in plaats van acht om een kar met bieten het dorpje Boekhout uit te krijgen. Boeren die niet over voldoende trekkracht beschikken, laden hun kar pas vol op de grote weg. Vaak moeten de dorpsbewoners in de winter een hele omweg maken om van dorp naar dorp te kunnen. Bij zware sneeuwval hoopt de sneeuw zich op in de (holle) wegen en is het makkelijker om over het veld te lopen. Op de plateaus wordt de sneeuw vaak weggeblazen en ligt hij minder diep. Ook om zich naar de grotere steden te verplaatsen, gebruiken de bewoners de veldwegen. Om naar Luik te reizen zijn er verschillende trajecten mogelijk. Bijvoorbeeld via Brustem, Groot Gelmen, Heers, Oreye, Fize, Kemexhe, Fooz, Hognoul, Awans, Loncin, Bolsee en Monfort. Deze onverharde landwegen zijn niet efficiënt en verworden in de winter vaak tot modderpoel.

Omdat de grond zo waardevol is, lopen er zo weinig mogelijk wegen door het akkerland. In 1959 tellen we in Millen 2.244 percelen waarvan er 821 niet bereikbaar zijn van op de weg. Hierdoor kan niet elke boer zijn eigen perceel rechtstreeks bereiken. Het verfijnde wisselbouwstelsel dat wordt toegepast door de boeren vereist goede afspraken voor het bewerken van het land. Als boer A, die met zijn perceel niet aan de weg ligt, door het veld van boer B moet waar gewassen in bloei staan om zijn eigen veld te ploegen… dat werkt niet efficiënt en geeft onenigheid. Dus wordt het akkerland ingedeeld in slagen.

Om zich binnen het dorp te verplaatsen zijn er diverse voetpaden, kerkwegeltjes genoemd. Ook om zich van dorp naar dorp te verplaatsen wordt er veel gebruik gemaakt van de voetpaden. Zie bijlage 32 voor een uittreksel van de Ferrariskaart van de omgeving van Rijkhoven en Hoeselt. De voetpaden zijn aangeduid met stippellijnen. Langs de voetpaden kan je vrij snel door het dorp en naar andere omliggende dorpen. Zonder dergelijke voetpaden zou je via de (al dan niet verharde) wegen moeten omgaan. Deze veldwegen en paadjes blijven tot aan de Tweede Wereldoorlog een belangrijke plaats in het lokale transportnetwerk innemen, ondanks de aanleg van wegen en spoorwegen. Ook vandaag de dag zijn de Haspengouwse dorpen vaak beter verbonden met elkaar via veldwegen dan via grotere wegen. Van noord naar zuid zijn de dorpen goed verbonden. Van oost naar west zijn sommige gebieden nog steeds niet fatsoenlijk ontsloten doordat de wegen dan dwars over de plateaus moeten lopen.

2. RECHTE WEGEN A LA MAC ADAM

De Zuidelijke Nederlanden en later België, beschikken door toedoen van de Oostenrijkse Habsburgers over een goed wegennetwerk. De Oostenrijkers willen tijdens hun bewind, dat aanvangt in 1715, de nationale economie stimuleren door een goed communicatie- en transportnetwerk te installeren. Belangrijk is een goede verbinding tussen de Zuidelijke Nederlanden en Wenen. In dat kader wordt de verbinding Brussel-Luxemburg in de eerste helft van de achttiende eeuw gerealiseerd. Ook andere grote steden moeten met elkaar worden verbonden. Zo wordt tijdens de eerste helft van de achttiende eeuw Brussel met Luik verbonden via Sint-Truiden. Deze weg, de Luikersteenweg, loopt dwars door Haspengouw dat toen nog bij het prinsbisdom luik behoort. Voorafgaandelijk hebben de Oostenrijkse Habsburgers een akkoord gesloten dat de Luikerlanden ook afgebeeld mochten worden op de kaart. De nieuwe rechtlijnige weg is iets meer dan vijf meter breed. Aan weerszijden van de nieuwe weg bevinden zich aarden zomerwegen en grachten. Langs de weg worden bomen geplant ter versteviging.

Begin negentiende eeuw, tijdens het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden, laat Willem I een aantal belangrijke tracés verharden. Vooral transversale wegen die regionale steden met elkaar verbinden worden in deze periode aangelegd. Transversale wegen verbinden twee belangrijke wegen met elkaar en creëren zo een doorsteek. Een voorbeeld in Haspengouw is de steenweg tussen Tongeren en Sint-Truiden. Beide steden hebben al een verbinding met Luik, maar in 1817 worden deze regionale steden ook met elkaar verbonden. Ook de Belgische overheid zet deze trend na 1830 verder en verbindt Sint-Truiden met Hasselt, Diest en Namen. Er worden dus toch heel wat wegen aangelegd voor de Belgische onafhankelijkheid, maar weinig in vergelijking met andere provincies. Asfalt is nog niet gekend dus het zijn vooral kasseiwegen. Rond 1830 wordt er een nieuwe techniek toegepast, 'à la McAdam'. Het macadam procedé bestaat uit verschillende lagen steen en grind die platgewalst worden. In onderstaande tabel wordt de evolutie van het wegennet in België in de eerste helft van de negentiende eeuw geschetst.

Tabel 5. Het aantal kilometers verharde wegen in België per provincie in 1830 en de bijkomende constructies per provincie in de periode 1831-1851

Provincie	**Het wegennet in kilometers in 1830**	**Aantal kilometer wegconstructies tussen 1831-1850**	**Totaal**
Antwerpen	184	277	461
Brabant	561	301	862
Oost-Vlaanderen	446	186	632
West-Vlaanderen	578	328	906
Henegouwen	505	375	880
Luik	329	309	638
Limburg	**149**	**184**	**333**
Luxemburg	222	602	824
Namen	280	427	707
Totaal	**3254**	**2989**	**6243**

Bron: GENICOT L., 1948 en VAN DER HERTEN, 2004.

In 1850 beschikt Limburg over 333 kilometer verharde wegen, wat 5.3% is van het totaal aantal kilometer verharde wegen in België. In vergelijking met andere provincies blijft Limburg een beetje in de kou staan. Limburg is ook wel de kleinste provincie van België, maar blijft verhoudingsgewijs toch wat onderbedeeld. De industriële bouw- en constructiewoede is nog niet doorgedrongen tot Limburg. Deels omdat er tot het einde van de jaren 1930 politieke onrust heerst in de provincie omwille van de afscheuring van België van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden en deels omdat Limburg niet interessant is voor investeerders omwille van het gebrek aan bodemschatten enz. Bovendien is de provincie zelf ook te arm om te investeren. Goede wegen zijn nochtans van cruciaal belang om de landbouwproducten te kunnen verhandelen. Na de vredesverdragen tussen België en Nederland in 1939, waarbij een deel van de provincie Limburg naar Nederland overgaat, blijken een aantal wegen niet zo nuttig meer. Het resultaat is dat een aantal wegen doodlopen op de grens met Nederland. Eind negentiende eeuw vertraagt de aanleg van nieuwe wegen omwille van de grootschalige uitbreiding van de spoorwegen en buurtspoorwegen.

3. DE KOMST VAN 'DEN IJZEREN WEG' IN DE NEGENTIENDE EEUW

De ontwikkeling van het spoorwegnet in België is de eerste grote transportverandering. België, koploper qua spooraanleg op het Europese vasteland, legt in 1835 een eerste spoorlijn aan tussen Brussel en Mechelen. Daarna wordt de rest van België en ook Haspengouw zeer vlug ontsloten.

FRUIT EN BIETEN

Vier jaar later al wordt Haspengouw gedeeltelijk per spoor toegankelijk met de aanleg van de lijn Landen – Sint-Truiden. Landen staat op zijn beurt in verbinding met centraal België. Voor de rest van Haspengouw is het nog een aantal decennia wachten op een goede ontsluiting per spoor. In 1879 wordt er met lijn 23, van Sint-Truiden naar Tongeren, een spoorweg dwars door Haspengouw aangelegd. Deze verbinding van Haspengouw met de rest van het land en met de buurlanden opent nieuwe mogelijkheden voor de landbouw en de fruitsector in het bijzonder. Boeren en handelaars kunnen hun goederen laden in Sint-Truiden, Melveren, Ordingen, Hoepertingen, Borgloon, Kerniel, Jesseren en Piringen. Vooral bieten en fruit worden verhandeld via deze spoorlijn. Heel wat fruithandelaars gaan hun magazijnen ook rond deze stations bouwen. In de volksmond wordt deze lijn al vlug het 'fruitspoor' genoemd. Het traject Brussel – Luik duurt 3,5 uur per spoor, in tegenstelling tot het traject via de weg dat ongeveer 11 uur in beslag neemt begin negentiende eeuw.

Tabel 6. Een overzicht van de spoorlijnen in Haspengouw

Traject	Nummer
Tongeren - Aken	Lijn 24
Landen – Hasselt	Lijn 21
Hasselt – Luik	Lijn 34
Bilzen - Maastricht	Lijn 20

DE TRAMS

Naast een spoorweg krijgt Haspengouw op het einde van de negentiende eeuw ook buurtspoorwegen. Deze buurtspoorwegen, of boerentrams, verbinden de dorpen op het platteland met elkaar en met de grotere steden in de buurt. De boeren verzamelen hun producten langs het traject, want ook goederen worden in die periode per tram vervoerd.

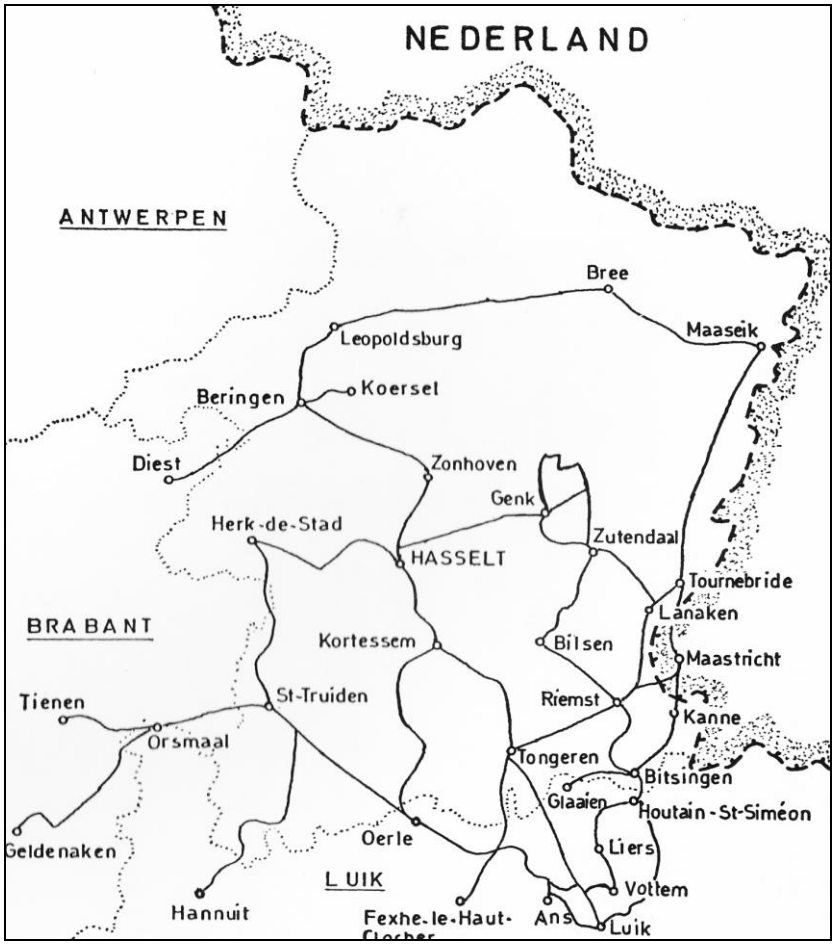
De eerste tram in Limburg is de verbinding tussen Leopoldsburg en Bree in 1888. De tabel hieronder geeft een overzicht van de buurtspoorwegen in Zuid-Limburg. Wanneer meer dan een jaar wordt vermeld, wil dit zeggen dat deze lijn in meerdere fasen is geopend.

Tabel 7. Een overzicht van de buurtspoorwegen in Zuid-Limburg met oprichtingsjaar en nummer van de lijn

Traject	Oprichtingsjaar	Nummer
Sint-Truiden – Oreye (? Borgworm en Ans)	1892	476
Glons – Kanne (? Maastricht)	1893	484
Tongeren - Lanaken	1897	479
Hasselt - Borgloon - Oreye	1899-1900	495
Tongeren - Kortessem	1904	496
Hannuit – Montenaken – Sint-Truiden	1910	573
Sint-Truiden – Herk-de-Stad	1913	498

Bron: LINTERS A., 1980, 51; VAN ELST A., 1980, 7.

Kaart 10. De buurtspoorwegen in Limburg in mei 1940

Bron: WIELAND J.H.M., 51.

De trajecten die het langst stand houden, zijn ook degene die het eerst opgericht zijn. De lijn van Sint-Truiden naar Oreye en zo verder naar Luik blijft tot 1956 in gebruik. Hierop rijdt eerst een stoomtram, ook wel zwarte tram genoemd omwille van de roetuitstoot, en nadien een elektrisch model. De meeste routes worden echter niet geëlektrificeerd.

ONTSLUITING VAN EEN LANDBOUWGEBIED

In de dorpen die ontsloten worden per trein of tram, hebben landbouwers een voordeel. Deze boeren kunnen hun producten, zoals fruit, makkelijker naar de grote steden en het buitenland krijgen. Vooral het Verenigd Koninkrijk en Duitsland zijn fans van het Belgisch fruit. Tot de jaren 1930 is de export van kersen naar Engeland een lucratieve business. Appels worden geëxporteerd naar het Ruhrgebied in Duitsland. Ook producten naar de verwerkende industrie krijgen is op die manier gemakkelijker. Bijvoorbeeld bieten naar de suikerfabriek. De tramlijn van Hasselt naar Borgloon en zo verder naar Oreye wordt ook wel eens de bietentram of suikertram genoemd. De landbouwers met een veld naast de tramlijn zijn bevoordeeld. Hun transportkosten liggen lager dan die van hun collega's.

De buurtspoorwegen verbinden Vlaams Haspengouw ook met het industriegebied van Luik. Vele kleine boeren kunnen op die manier met de tram gaan werken in de staal- of steenkoolindustrie rond Luik. De steeds kleiner wordende boerderijen zijn immers vaak niet leefbaar meer. Voor en na de uren 'boeren' ze dan nog een beetje. Ook onderwijsinstellingen zijn door de tramverbindingen vlotter bereikbaar. Vooral het hoger onderwijs in Luik is op die manier voor jongens uit meer gegoede klasse of kringen beter bereikbaar. Vaak is er wat hulp van 'hogerhand' mee gemoeid. Rijke heren die een kasteel hebben in Haspengouw willen vaak een spoorlijn in de nabijheid en als het even kan nog een halte vlakbij de deur. Zo zorgt de heer van Heks er voor dat er een tram langs zijn dorp passeert. Andere kasteelheren hebben dan weer liever geen pottekijkers.

4. DE REVIVAL VAN HET WEGENNET IN DE TWINTIGSTE EEUW

Door de ontwikkeling van het spoorwegnet liggen sommige wegen er ongebruikt bij eind negentiende eeuw. Het wegennetwerk wordt hoofdzakelijk uitgebreid in functie van het bestaande spoorwegnet. De stations moeten goed bereikbaar zijn. In Haspengouw worden er vooral het laatste kwart van de negentiende eeuw veel wegen aangelegd om de dorpen beter te ontsluiten. Want vaak zijn de dorpjes niet goed verbonden met de nieuwe verharde wegen die lijnrecht door het landschap lopen. Veldwegen worden her en der verhard. Zo worden veldwegen in de buurt van Borgloon verhard met puin van de burcht die in de jaren 1870 wordt afgebroken.

De Tweede Industriële Revolutie op het einde van de negentiende eeuw, met de ontwikkeling van de verbrandingsmotor, schept nieuwe transportmogelijkheden. Na de Eerste Wereldoorlog worden de wegen steeds intensiever gebruikt: het aantal auto's en vrachtwagens neemt fors toe. De vraag naar een goed wegennetwerk stijgt. Door de uitbreiding van het wegennetwerk komen de buurtspoorwegen, die toch al niet zo goed lopen, in moeilijkheden. De buurtspoorwegen raken op sommige plaatsen ernstig beschadigd tijdens de Tweede Wereldoorlog en wanneer het wegverkeer na de Tweede Wereldoorlog echt *boomt*, verdwijnen de buurtspoorwegen in een mum van tijd.
De secundaire wegen worden verbeterd. Rond steden worden ringwegen aangelegd in de jaren 1960-70 om het doorgaande verkeer buiten de woonkern te houden. In Sint-Truiden leggen ze een omleiding aan. In Tongeren zijn er plannen, maar die gaan niet door.

Nieuwe industriële ontwikkelingen zorgen er ook voor dat bepaalde lijnen in de loop van de twintigste eeuw verdwijnen uit het landschap. De spoorwegen en buurtspoorwegen die in de negentiende eeuw het Haspengouwse landschap wijzigen, worden opgeheven en ontmanteld. Eind jaren 1950 verdwijnt de laatste buurtspoorweg in Haspengouw, het is de lijn van Glons naar Maastricht via Kanne. Ook het fruitspoor wordt bedankt voor bewezen diensten. Eind jaren 1950 wordt het aantal stations waar de boeren kunnen laden en lossen beperkt. In de jaren 1960 wordt de lijn uit gebruik genomen.
Hier en daar vinden we echter nog een aantal relicten van oude (buurt)spoorwegen. Een overblijfsel van de spoorlijn Sint-Truiden naar Tongeren is het station van Jesseren. In het noordoosten van Bilzen, in Munsterbilzen en Waltwilder vinden we overblijfselen van de spoorlijn Hasselt – Maastricht die dwars door het Bos van het kasteel van Groenendaal loopt. Er passeert al lang geen trein meer, maar de sporen liggen er nog steeds zoals te zien is in bijlage 33.

Naast de algemene stijging van het wegverkeer verloopt het verkeer ook steeds over langere afstanden. Om dat vlotter en vlugger te laten gaan, wordt er overgegaan tot de aanleg van autosnelwegen. In 1956-1964, wordt de koning Boudewijnsnelweg, nu de E313, aangelegd. Op de foto hieronder is te zien hoe deze snelweg dwars door het landbouwlandschap klieft.

Foto 10. De E313 ter hoogte van de afrit Tongeren-Riemst anno 2010

Bron: Centrum Agrarische Geschiedenis, 2010

De milieubeweging verzet vanaf de jaren 1960 zich tegen verdere aanleg van wegen. Eerste dat er aan moet geloven is de A24, de snelweg die Eindhoven met Brustem en zo verder met Huy moet verbinden. In de Noorderkempen wordt een gedeelte van de A24 gerealiseerd, maar door aanhoudende protesten worden de werken nooit voltooid. In de Voerstreek wordt gekozen om een tunnel aan te leggen door het Veursbos. Op die manier wordt het landschap niet beïnvloed.

5. VEEL WATER, WEINIG SCHEPEN

De rivieren in Haspengouw zijn niet van die orde dat ze bevaarbaar zijn met moderne schepen. Ze hebben onvoldoende diepgang. De Demer is bevaarbaar geweest tot in Lummen en dat tot in 1914.
Het water heeft wel altijd een belangrijke rol gespeeld, maar dus niet als verkeersader. Enkel in het uiterste oosten treffen we enkele waterwegen aan. De Maas, die het uiterste oosten van de provincie Limburg net doorkruist in Kanne, is voor België en vooral voor het industriebekken van Luik wel altijd een belangrijk vervoersmiddel geweest. Voor Haspengouw is de Maas minder belangrijk geweest dan voor het Maasland of de regio rond Luik. Landschappelijk speelt de Maas wel een belangrijke rol die zich in Oost-Limburg door het landschap slingert.

Omdat rivieren veel afhankelijker zijn van het weer voor hun diepgang, gemakkelijk verzanden e.d. wordt de aanleg van kanalen gestimuleerd in de negentiende eeuw. De bevaarbaarheid van de Maas komt echter in het gedrang wanneer er in de negentiende eeuw water wordt afgetapt om de kanalen van Bocholt en Hasselt naar Antwerpen mee te vullen. Een verdrag in 1863 verhindert het aftappen van water om de bevaarbaarheid van de Maas te garanderen. Voor een degelijke waterverbinding van Luik met Antwerpen bestaan al lang plannen, maar deze worden pas in de twintigste eeuw gerealiseerd met de aanleg van het Albertkanaal, een groot project dat de Belgische economie uit de crisis van de jaren 1930 moet halen. De foto hieronder toont het kanaal ter hoogte van Kanne.

Foto 11. Het Albertkanaal in Kanne in 2010

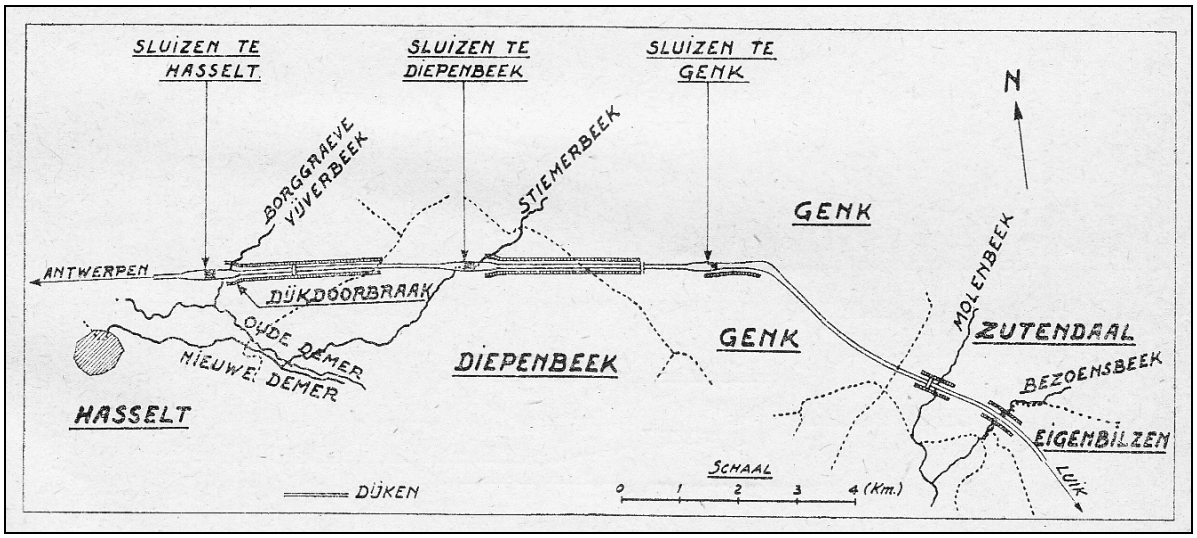

Bron: Centrum Agrarische Geschiedenis, 2010.

De constructie van het Albertkanaal verliep echter niet zonder slag of stoot. Vooral waar het kanaal de waterscheidingskam tussen Schelde- en Maasbekken passeert, heeft de overheid ingrijpende

infrastructuurwerken uitgevoerd. Op korte afstand van elkaar worden drie sluizen gebouwd om te zorgen dat het niet overstroomt bij hevige regenval.

Kaart 11. Het Albertkanaal tussen Hasselt en Eigenbilzen

Bron: DE BEER E., 1946, 1.

Het Albertkanaal scheidt een aantal dorpen van hun buurdorp(en) af en landbouwers van hun gronden. Er worden uiteraard wel bruggen gebouwd, maar niet erg veel omdat het Albertkanaal ook ter verdediging van het België dient. Landschappelijk is het Albertkanaal een opvallend lijnelement in het uiterste oosten van het Haspengouwse landschap. De Jeker wordt er via een duiker onder het kanaal geleid.

Meer weten over de verkeersinfrastructuur in Haspengouw?

ALBERTS W.J., *Geschiedenis van de beide Limburgen* (Maaslandse monografieën 17) Assen, 1983.

DIRIKEN P. (red.), Haspengouw. Een landschap van kastelen, Hasselt, 2005.

DRIESEN W., 'De kaart van Ferraris (1770-1778) De Nederlanden en Luik in stafkaart gebracht door Oostenrijkse ingenieurs', E. DECONINCK, *Sint-Truiden in de 18e eeuw*, Sint-Truiden, 1993, 44-49.

GENICOT, L., *Histoire des routes Belges depuis 1704*, (Collection nationale, Office de publicité Bruxelles, 89), Brussel, 1948.

Officieel uuraanwijzer der buurtspoorwegen: uur van centraal Europa, Brussel, 1915.

Stratenatlas provincie Limburg, Hasselt, 2005.

Touring club de Belgique, Brussel, 1896.

VAN DER HERTEN B., *België onder stoom: transport en communicatie tijdens de 19e eeuw* (Studies in social and economic history, 32), Leuven, 2004.

VER ELST A., *De Limburgse buurttram in beeld*, Zaltbommel, 1980.

VLIEBERGH E. en ULENS R., *La population agricole de La Hesbaye au XIXe siècle : contribution à l'étude de l'histoire économique et sociale*, Brussel, 1909.

WIELAND J.H.M., *Kleine atlas voor de geschiedenis van beide Limburgen*, Leeuwarden, 1989.

5. LANDBOUW EN LANDGEBRUIK

Bij de studie van het Haspengouwse landschap kunnen we niet voorbij de landbouw. De landbouw is er een sterke landschapsknedende factor. Daarom bekijken we wat er precies wordt geplant op de hortus en de akkers en hoe de gewassen zijn geordend. De hortus en de akkers nemen immers het grootste deel van de oppervlakte van de gemeenten voor hun rekening. We gaan na hoe de teelten en het grondgebruik evolueren van 1846 tot 2007 en we doen dit telkens op twee niveaus: op het niveau van het totale onderzoeksgebied, op het niveau van de drie regio's: Voeren, droog en vochtig Haspengouw.

Bron: Regionaal Landschap Haspengouw en Voeren

1. ONTGINNINGEN

Van zodra de mens een stuk grond gaat ontginnen, oefent hij invloed uit op het landschap. Als we in de tijd terugkeren, vinden we in onze contreien veel meer bossen, woeste gronden enz. Door de geleidelijk stijgende bevolking is er ook steeds meer nood aan landbouwgrond. De bossen en woeste gronden worden daarom langzaam in cultuur gebracht. De klassieke indeling is dat er vijf ontginningsfases hebben plaatsgevonden in België. Onderstaande indeling staat der discussie zoals met elke indeling het geval is.

- Keltische ontginningen
- Romeinse ontginningen
- Frankische ontginningen
- Ontginningsfase 10e–13e eeuw
- Ontginningsfase 18e -19e eeuw

Voor de duidelijkheid zullen we deze indeling toch gebruiken, met in het achterhoofd de notitie dat het voor discussie vatbaar is.
De eerste twee periodes, de ontginningen door de Kelten en later de Romeinen, zijn voor een groot deel uit het landschap verdwenen. Veel mensen lopen voorbij aan de relicten die nog overblijven uit deze periode. De Frankische landiname tussen de vierde en de zesde eeuw, daar kan men niet meer naast kijken. Doordat de Franken met een grotere bevolking zijn, neemt de bevolkingsdichtheid toe. Zij nemen bestaande woonkernen over en stichten er vele nieuwe. De vierde grote ontginningsfase is deze tussen de tiende en de dertiende eeuw. Voornamelijk in Vlaanderen worden in deze periode veel woeste gronden ontgonnen. Door de bevolkingsdruk moet er meer voedsel worden geproduceerd en dit gebeurt via het uitbreiden van het cultuurareaal. De derde en laatste ontginningsfase begint tijdens de Oostenrijkse periode en loopt verder in de negentiende eeuw.

Haspengouw wordt, door zijn goede ligging, bodemkwaliteiten… al zeer vroeg ontgonnen. Al van oudsher vestigen mensen zich in het zuiden van Limburg. Sporen van Keltische en Romeinse bewoning zijn hier het bewijs van. Zie bijlage 8 voor een overzicht van de vindplaatsen van de Bandkeramische maatschappij.
Haspengouw wordt ook een populaire vestigingsplaats voor de Franken. De talrijke toponiemen met het bestanddeel –ingahem, -heem, -hem, -honk, … wijzen hierop. In Zuid Limburg is het –ing bestanddeel goed bewaard gebleven. Bijvoorbeeld in de dorpsnamen Hoepertingen, Mopertingen, Rukkelingen… Ook –heem namen vinden we terug in Haspengouw, bijvoorbeeld Brustem.
Het gros van de ontginningen in Haspengouw vindt plaats in de vroege middeleeuwen, ruim voor de negentiende eeuw. De invloed van ontginningen op het Haspengouwse landschap in de negentiende en twintigste eeuw is dan ook zeer beperkt. De hoeveelheid woeste gronden is sowieso niet zo groot in Haspengouw en schommelt maar een klein beetje doorheen de negentiende en twintigste eeuw. Zie bijlagen 35 tot en met 40 voor de hoeveelheid woeste gronden in Haspengouw. We gaan dan ook niet verder in op mogelijke kleinschalige ontginningen die er nog geweest zijn de voorbije twee eeuwen.

EEN GEMENGDE LANDBOUW

Het oude gemengde landbouwbedrijf is sinds de middeleeuwen gebaseerd op een evenwicht tussen akkerbouw en veeteelt. Zie bijlage 34 voor een schema over de werking van dit gemengd systeem. Zelfvoorziening is een belangrijk doel. Eventuele overschotten worden verkocht op de markt en op kleine

schaal is (internationale) handel mogelijk. Vaak hebben boeren nog een bijberoep als wever, spinner, klompenmaker, … om hun inkomen aan te vullen. Het model blijft bestaan tot diep in de negentiende eeuw.

Het akkerland moet eerst en vooral voldoende broodgranen voortbrengen zoals tarwe, rogge, masteluin, spelt, boekweit, … Vanaf de achttiende eeuw nemen ook aardappelen een belangrijk deel van het areaal voor hun rekening. Afhankelijk van de bodemsoort en afzetmogelijkheden zijn er meer of minder gronden beschikbaar voor hooiland, weiland, nijverheidsgewassen, veevoeders, groenten en fruit. Er is dus altijd enige vorm van specialisatie geweest. Het vee zorgt op zijn beurt voor vlees, zuivelproducten, trekkracht en mest. Meer akkers betekent in de praktijk dus ook dat er meer vee nodig is om de akkers te bemesten. Het gemengde landbouwbedrijf produceert voornamelijk voor zichzelf, maar wil tegelijkertijd toch ook voldoende ruilmiddelen ter beschikking hebben om op de lokale en regionale markten te verkopen zodat ze zich ook zaken kunnen aanschaffen die ze zelf niet produceren.

Om de grond zo efficiënt mogelijk te gebruiken, passen landbouwers het drieslagstelsel toe of een variant. Er is geen consensus over het tijdstip waarop het drieslagstelsel zijn intrede doet in onze contreien. Volgens sommigen wordt het drieslagstelsel, voorgesteld in de figuur hiernaast, gebruikt in vruchtbare gebieden die enkel aan graanbouw doen en dit al bij de Romeinen (Lindemans P., 1952, 96). Anderen situeren de intrede van het drieslagstel dan weer in de negende eeuw (Vanneste D., 2000, 32).
Wintergranen worden het eerste jaar gezaaid omdat zij het meeste vergen van de grond. De wintergranen zijn de broodgranen zoals tarwe, rogge, spelt, koren, gerst, … . Naargelang de regio is een bepaalde graansoort dominant. Omdat ze dienen als voedsel voor de mens zijn ze de belangrijkste granen. Ze worden vóór de winter gezaaid in een uitgeruste en verkruimelde grond om een behoorlijke opbrengst te garanderen.
Het zomergraan is het voedsel voor de dieren, om bier te brouwen en occasioneel ook als voedsel voor de mens als de wintergranen mislukken. Zomergranen zoals zomertarwe, zomergerst en haver worden na de winter gezaaid. Omdat de zaadjes niet moeten overwinteren, hebben ze minder voedingsstoffen nodig dan de wintergranen. Na twee jaar volgt er een periode van braak zodat de grond zich kan herstellen, om er volgend jaar opnieuw wintergranen op te oogsten. Om het rendement steeds te verhogen proberen landbouwers de braakperiode steeds verder te beperken of zelfs volledig af te schaffen. In Haspengouw vinden we al voor de negentiende eeuw een verregaand systeem van wisselbouw met verschillende graanteelten na elkaar op het zelfde perceel zonder een jaar van rust, ook wel het vierslagstelsel genoemd. Landbouwers blijven de vruchtafwisseling echter verfijnen en rapen en klaversoorten vervangen de braakperiode in bepaalde gevallen. In de negentiende eeuw vergroot de kennis omtrent gewassen, bodem en verbeteringstechnieken wat een verregaande vruchtafwisseling mogelijk maakt. In de praktijk is de toegepaste vruchtwisseling vrij ingewikkeld en gesofisticeerd. In onderstaande tabel wordt de vruchtwisseling voor Brustem weergegeven.

Tabel 8. De vruchtafwisseling in Brustem in de eerste helft van de negentiende eeuw per grondklasse

	Eerste klasse	Tweede klasse	Derde klasse	Vierde klasse	Vijfde klasse
1ste jaer	¼ klaver, ¼ aardappelen, ½ wikken en (bonen)?	Idem als eerste klasse	½ braek, ½ bonen en wikken	Braek	Braek
2e jaer	½ tarwe en ½ rogge	Idem als eerste klasse	½ tarwe, ½ rogge	Rogge	Rogge
3e jaer	½ rogge en ½ klaver	Idem als eerste klasse	Haver	klaver	Haver
4e jaer	klaver	Idem als eerste klasse	Klaver	½ tarwe en ½ rogge	½ klaver en ½ braek
5e jaer	tarwe	Idem als eerste klasse	tarwe	Rogge	Rogge
6e jaer	rogge	Idem als eerste klasse	rogge	haver	Haver

Bron: HASSELT, Rijksarchief in de provinciën, Kadaster. Processen-verbaal van afpaling 1820-1950, nr. 23: Brustem

De bouwlanden van de gemeente worden in diverse klassen ingedeeld. De gronden van eerste en tweede klasse zijn de meest vruchtbare gronden met een hoog leemgehalte. Ze hebben geen nood aan een braakperiode en zijn meestal vlak gelegen, wat de bewerking vergemakkelijkt. De lagere klasse, vooral klasse vier en vijf, zijn gronden met een hoger zandgehalte en realiseren daardoor een lagere opbrengst of hebben een stenige grond. De vijfde klasse heeft meer dan één braakperiode nodig en er worden enkel de minder veeleisende gewassen op geteeld.

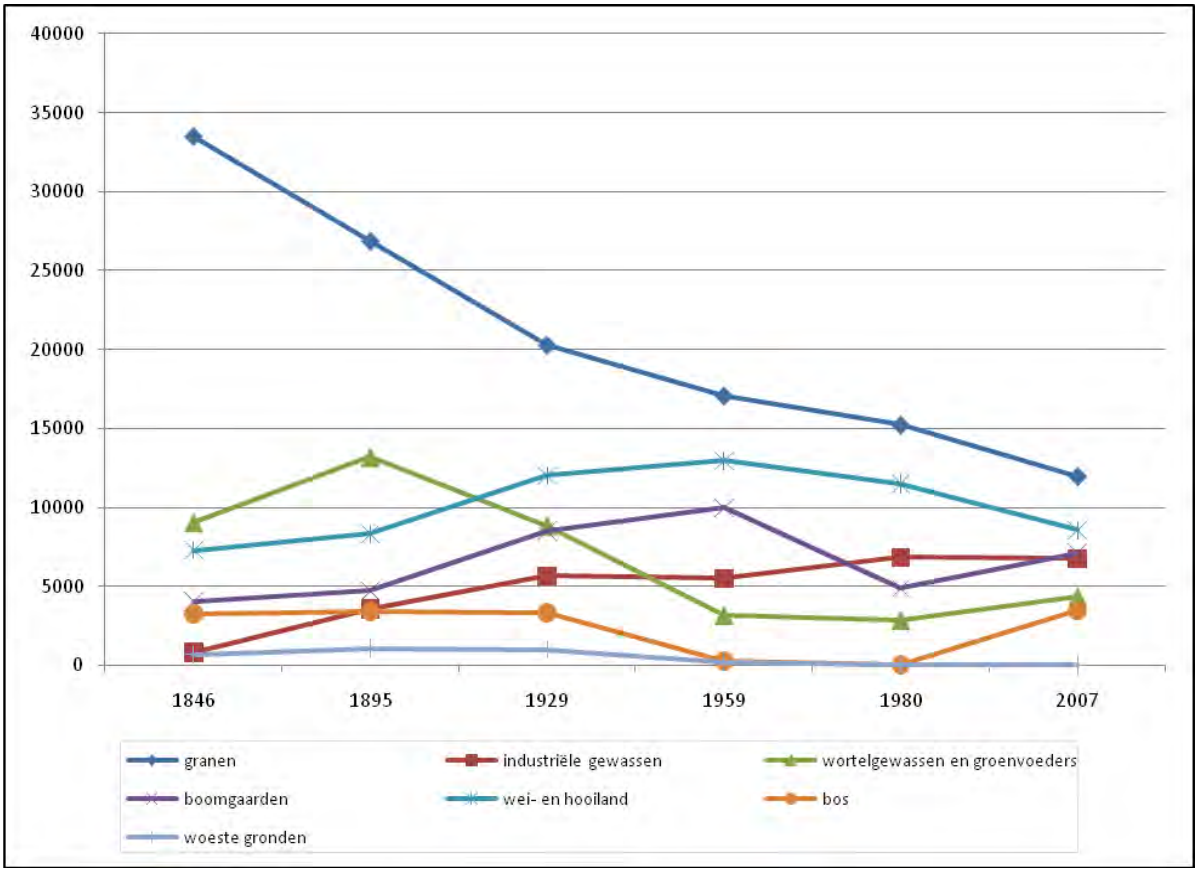
Tussen 1750 en 1850 verdubbelt de bevolking in België waardoor er meer voedsel moet worden geproduceerd. De bestaande landbouw wordt naar zijn limieten geduwd. Verschillende maatregelen zorgen er echter voor dat de voedselproductie de stijgende bevolking kan bijhouden. Ten eerste wordt het areaal (opnieuw) vergroot door het ontginnen van woeste gronden, bossen, … Verder zijn er heel wat verbeteringen in de akkerbouw zoals de verfijning van de vruchtwisseling, naoogsten, … Ook de introductie van nieuwe gewassen, zoals de zeer voedzame aardappel, is een zegen voor de voedselvoorziening. Ten vierde wordt het vee steeds meer gestald waardoor de mestopbrengst verhoogt. Ten laatste zorgt een efficiënter beheer voor betere opbrengsten. Volgens sommige landbouwhistorici gaat het hier om een ware landbouwrevolutie. Anderen stellen dan weer dat het gaat om een veralgemening van bestaande gebruiken. Reeds aan het einde van de middeleeuwen zijn er regio's waar een verregaande wisselbouw en naoogst in voege is om hogere opbrengsten te verkrijgen.
De structuur van de bedrijven verandert niet door de verbeteringen. Akkerland en veeteelt blijven elkaar naadloos aanvullen en het systeem van gemengde landbouw blijft. De Franse tijd is een moeilijke periode voor de landbouwers. Door de confiscatie van het kerkelijk bezit worden de investeringsmogelijkheden en grondkredieten door de kerk weggenomen.

2. DE HASPENGOUWSE LANDBOUW IN CIJFERS

In totaal zullen we op zes momenten, 1846, 1895, 1929, 1959, 1980 en 2007 bekijken hoe het landschap is geëvolueerd qua teelten. Algemeen wordt het Haspengouwse landschap tot de *open field* landschappen gerekend, gekenmerkt door weidse uitzichten over de velden, quasi geen omheiningen in het veld en een geconcentreerde bewoning. Hierna volgen de beknopte cijfers van de oppervlakte landbouwteelten in Haspengouw en het landbouwprofiel per regio.

Voor elke regio hebben we telkens enkel deze gemeenten genomen die duidelijk tot droog of vochtig Haspengouw behoren. Om zo het profiel te kunnen schetsen voor een typisch droog of vochtig Haspengouwse gemeente. Voor de Voerstreek hebben we alle gemeenten gebruikt. Bijlage 3 bevat een lijst met de alle gemeenten met de vermelding bij welke regio we ze geplaatst hebben. Heel wat gemeenten hebben we bij geen enkele regio geplaatst omdat ze volgens de bodemkaart bij beiden kunnen horen of een twijfelgeval zijn. De volledige gegevens van de landbouwtellingen zijn integraal opgenomen in bijlagen 35 tot en met 40.

Grafiek 1 De evolutie van de landbouwteelten, bossen en woeste gronden in Haspengouw van 1846 tot 2007 (in hectaren)

Bron: Landbouwtelling 1846, 1895, 1929, 1959, 1980 en 2007

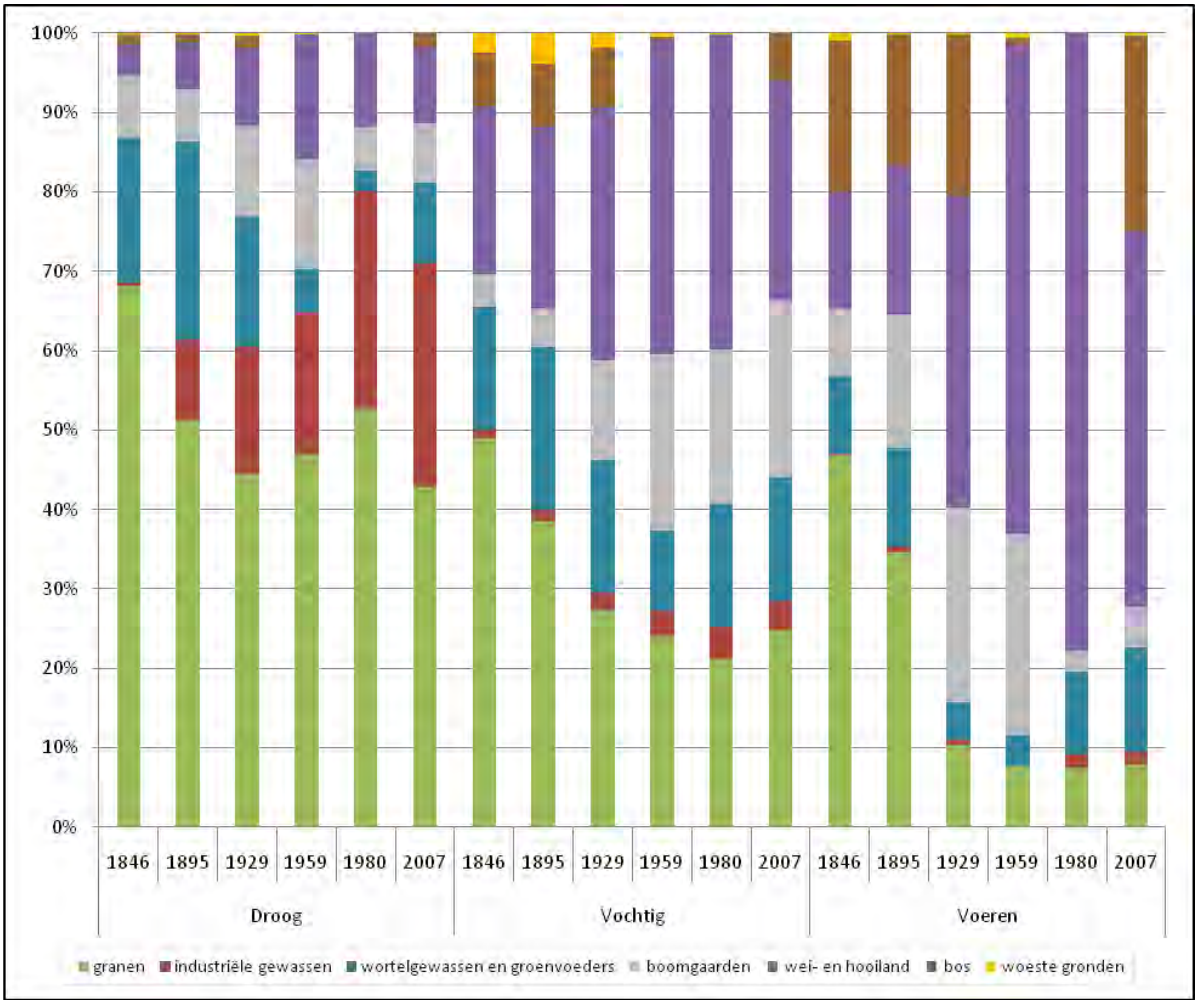
(*) De cijfers met betrekking tot het areaal bos voor de jaren 1959 en 1980 zijn onvolledig. De landbouwtellingen van 1959 en 1980 vermelden enkel het areaal bos dat bij een landbouwbedrijf hoort. In eerdere tellingen worden de bossen volledig opgenomen, of ze nu bij een landbouwbedrijf horen of niet. Voor 2007 raadpleegden we een aparte telling in verband met het areaal bos. Dit cijfer sluit aan bij dat van de telling van 1929. We gaan er vanuit gaan dat er geen significante schommelingen in het areaal bos plaatsvinden

Tabel 9. De evolutie van het aandeel van de diverse landbouwteelten, bos en woeste gronden in Haspengouw van 1846 tot 2007 (in hectaren en procenten)

	1846	%	1895	%	1929	%	1959	%	1980	%	2007	%
granen	33.464	54.4	26.845	42,9	20.274	34,0	17.080	34,8	15.231	36,3	11.983	28,0
industriële gewassen	824	1,3	3.557	5,7	5.649	9,5	5.491	11,2	6831	16,3	6.753	15,8
wortelgewassen en groenvoeders	9.034	14,7	13.195	21,1	8.853	14,8	3.146	6,4	2817	6,7	4.342	10,2
boomgaarden	4.015	6,5	4.718	7,5	8.532	14,3	9.975	20,3	4862	11,6	7.091	16,6
wei- en hooiland	7.288	11.9	8.324	13,3	12.016	20,1	12.954	26,4	11.494	27,4	8.559	20,0
bos	3.264	5,3	3.422	5,5	3.345	5,6	253 (*)	0,5	42(*)	0,1	3.447	8,1
woeste gronden	683	1,1	1.038	1,7	998	1,7	213	0,4	43	0,1	16	0,0
totaal	61.466	100	62.642	100	59.659	100	49.119	100	41.977	100	42.762	100

Bron: landbouwtelling 1846, 1895, 1929, 1959, 1980 en 2007 67

Grafiek 2 Een overzicht van het procentueel aandeel van de diverse teelten, bos en woeste gronden tussen 1846 en 2007 in de drie Haspengouwse regio's

Bron: landbouwtelling 1846, 1895, 1929, 1959, 1980 en 2007

3. DE TEELTEN

AKKERGEWASSEN

Op de niet omheinde Haspengouwse akkers groeien in de negentiende en twintigste eeuw vooral **granen**. In de negentiende eeuw zin vooral tarwe en rogge populaire granen. Tarwe is een graansoort die veel eisen stelt aan de grond. De grond moet waterhoudend zijn, niet zuur, onkruidvrij en bovenal heel vruchtbaar. De Haspengouwse leemgrond komt hier uitstekend voor in aanmerking. Er wordt vooral wintertarwe verbouwd. Deze wordt gezaaid rond einde oktober, begin november en geoogst eind juli, begin augustus. Tarwe wordt vooral geteeld om te verkopen. Het dient als basis voor het malse witte tarwebrood, geliefd bij het gegoede publiek. Rogge stelt minder eisen aan de grond en kan ook verbouwd worden op drassige gronden en zandgronden. De roggestengels kunnen tot twee meter hoog worden. Rogge is het graan voor de gewone mensen, zij eten het bruine roggebrood. Als zomergraan is vooral haver belangrijk. Haver is een belangrijk veevoeder. Dit blijkt ook uit de talloze spreekwoorden in verband met haver zoals: 'De paarden die de haver verdienen, krijgen ze niet' of 'de haver niet waard zijn', wat oorspronkelijk doelde op oude en versleten paarden. Vóór de negentiende eeuw wordt er ook spelt en kortkoren geteeld in Haspengouw. De laatste decennia is de teelt van maïs en gerst aan een opmars bezig.

Andere akkergewassen zijn de **knolgewassen en veevoeders**. Voor Haspengouw gaat het hoofdzakelijk over aardappelen en klaver. De aardappel wordt aanvankelijk gekweekt in moestuinen en wordt vooral als exotische plant bekeken. De plant gedijt goed in onze gewesten en blijkt ook enorm voedzaam. Vanaf het midden van de achttiende eeuw is de aardappel overal ingeburgerd in België. Op de Haspengouwse akkers komen ook diverse soorten klaver voor, vooral rode klaver is erg in trek, maar ook witte klaver en incarnaatklaver wordt er door de Haspengouwse boeren gezaaid. Klaver is niet alleen een belangrijk groenvoeder voor het vee, maar verbetert bovendien de vruchtbaarheid van de grond.

Ook **industriële gewassen** zijn belangrijk in Haspengouw. Het enige industriegewas van betekenis is de laag bij de grond groeiende suikerbiet. Sinds de Napoleontische periode worden in België her en der suikerbieten aangeplant. Andere industriële gewassen zoals vlas, koolzaad, meekraprood… komen slechts in beperkte mate voor in Haspengouw.

WEI-, HOOILAND EN BOOMGAARDEN

Het **wei- en hooiland** nemen een belangrijke plaats in het landbouwgebeuren in. De dieren moeten in de winter op het hooi teren wanneer het groenvoeder op is. Hooiland is grasland dat wordt gemaaid waarna het gras wordt gedroogd. Weiland is een grasland dat door het vee wordt afgegraasd. Dit gebeurt van in het voorjaar. Van zodra het mogelijk is, laat de boer zijn vee terug op de weides grazen. Deze voorjaarsbegrazing is niet alleen belangrijk voor de boeren, maar zorgt ook voor een speciale ecologische diversiteit. Vaak doet grasland zowel dienst als wei- en hooiland en wordt het eerst gehooid waarna de dieren op het opwassende gras kunnen grazen. Diverse veldnamen verwijzen naar wei- of hooiland. Zo is er de veldnaam *aen clerx weidje* in Rijkhoven en de *Lange weide* en de *Berg weide* in Millen. Ook verwijzingen naar de kwaliteit komen naar voren in de veldtoponiemen. In Rijkhoven is er een *Peerdskerkhof*. Op dat perceel is de kwaliteit zo slecht dat de dieren honger moeten lijden. De dieren grazen echter niet alleen in de weides. Ook in bermen langs wegen

en op de stoppels van de akkers laten de boeren kuddes schapen of koeien grazen. Na de Tweede Wereldoorlog en zeker vanaf de jaren 1970 verdwijnt de herder uit het landschapsbeeld.

Boomgaarden worden van oudsher gelinkt aan Haspengouw. In Haspengouw treffen we in de negentiende eeuw een grote diversiteit aan fruitsoorten aan. Zowel appel- en perenbomen, kerselaars, maar ook pruimen- en perzikenbomen vinden we in allerhande variëteiten terug in de Haspengouwse *bongaerd*. Later, met de overgang naar de laagstamboomgaarden, tijdens de tweede helft van de twintigste eeuw, concentreert de fruitproductie zich voornamelijk op appelen, peren en in mindere mate ook kersen en krieken. Voor het uitzicht van het landschap maakt het uiteindelijk niet veel uit om welke soort of welk ras het gaat. De hoogstamboomgaarden zijn bijna altijd omringd met hagen om het grazende vee binnen te houden.

ANDERE

De **woeste gronden** in Haspengouw zijn beperkt. Er zijn nog wel wat toponiemen die verwijzen naar de *heyde* die er ooit heeft gestaan, maar ze zijn in Haspengouw zeer beperkt. In Overrepen vinden we bijvoorbeeld de veldnaam Aen colmonterheide en de straatnaam Heideweg. In Millen vinden we de veldnaam het hey veld en eveneens een Heistraat. Allemaal duidend op woeste gronden die er ooit zijn geweest.

Bossen geven het landschap een gesloten karakter. Ze zijn echter vrij schaars en aan de kleine kant in Haspengouw. Naar het oosten toe en het noorden van Bilzen, waar de Kempen lonken, vind je hier en daar grotere bossen. Rond de adellijke bezittingen komen ook vaak bossen voor. Bijvoorbeeld rond het kasteel van Groenendaal en het kasteel van Hex. In sommige gevallen wordt het bos ook opengesteld voor de gemeenschap. In andere gevallen gebruikt de heer het bos uitsluitend voor eigen plezier of exploiteert hij het voor eigen rekening. Voor de rest zijn het kleine bosjes, vaak in beekvalleien en bomen langs de wegen. Langs de wegen dienen deze bomen als versterking of bron van houtproductie. Wanneer ze in grote hoeveelheden voorkomen geven ze zeker ook een gesloten karakter aan het landschap. Op sommige (vooral oudere) kaarten zoals de Ferrariskaart en de DLG kaart uit 1871 worden bomen langs de wegen aangeduid. Op de nattere plaatsen vinden we elzenbroekbossen of essenbronbossen. Op de drogere oevers van beken zijn het essen- en iepenbossen. Op de drogere grond zien we eiken, haag en beukenbossen. Deze al dan niet grote bossen hebben een belangrijke functie in de plattelandssamenleving. Huizen, schuren, verwarming, molens, werktuigen, karren, bruggen, opslagkuipen, schoeisel, meubels, huisraad, … voor al deze zaken heb je hout nodig. Kleinere stukken hout zijn natuurlijk ook te vinden in de taluds, houtwallen, beemden … Vroeger is de oppervlakte bos ongetwijfeld groter geweest. Bepaalde veldtoponiemen verwijzen hier nog naar. Bijvoorbeeld het *Hoogboschveld* of het *Kwekers Boschveldje* te Millen of *Kraux Bosch* in Rijkhoven

4. VAN GERSTENAERD EN POOTVELD TOT BONGAERD: DE EVOLUTIE VAN DE TEELTEN IN HASPENGOUW VAN 1846 TOT 2007

In Haspengouw, een uitgesproken landbouwstreek, wordt het uitzicht in grote mate bepaald door de de boomgaarden, het wei- en hooiland en wat er op de akkers groeit. Onder invloed van de diversificatie- en specialisatiebeweging in de landbouw en de opkomende industrialisering verandert het uitzicht van de Haspengouwse velden meerdere keren in de negentiende en twintigste eeuw. We bekijken de evolutie van de laatste tweehonderd jaar op twee niveaus. Ten eerste bestuderen we de evolutie van het volledige onderzoeksgebied. Ten tweede gaan we na of er eventueel verschillen zijn tussen de Voerstreek, droog en vochtig Haspengouw en waarom deze verschillen zich manifesteren. Er wordt ook telkens stilgestaan bij de gevolgen zijn van de veranderingen voor het landschap.
Vooraleer we deze evolutie bekijken, beschrijven we kort hoe de landbouw werkt begin negentiende eeuw.

MEDIO NEGENTIENDE EEUW

1846, het jaar waarin een eerste maal de landbouw in kaart wordt gebracht. Het is het cijfermatige beginpunt van ons verhaal. De situatie in 1846 geeft een vrij goed beeld van de landbouw midden negentiende eeuw.

Akkerland

Wat meteen opvalt, is het overwicht van de **graanteelt** in het totale areaal. In 1846 tellen we 33.464 hectaren graan. Zowel in droog als vochtig Haspengouw en in de Voerstreek neemt de graanteelt het grootste deel van het cultuurareaal in beslag. Dit is niet zo verwonderlijk aangezien granen de basis zijn voor het voedsel in die periode. Het akkerland moet voldoende broodgranen voortbrengen. Tarwe en rogge zijn de belangrijkste graansoorten midden negentiende eeuw. In vochtig Haspengouw overheerst de roggeteelt. Dit is niet zo verwonderlijke aangezien rogge ook gedijt op gronden met een hoger zandgehalte, terwijl tarwe meer eisen aan de bodem stelt. In droog Haspengouw overheerst de tarweteelt. In de Voerstreek is het eveneens de tarweteelt die het grootste deel van het graanareaal voor zijn rekening neemt. De categorie ‘andere granen’ is kleiner en bestaat vooral uit zomergerst. Daarom wordt de zomerakker in Haspengouw ook wel eens ‘gerstenaerd’ genoemd. De akkers zijn gelegen op de plateaus en op de hellingen, ver genoeg verwijderd van de nattere dalgronden.

Aanvullend vinden we de teelt van **aardappelen, klaver en andere knolgewassen** en groenvoeders die toch een vrij grote oppervlakte innemen. Aardappelen worden iets gemakkelijker in vochtig Haspengouw geteeld omwille van de iets lichtere gronden. De zware leemgronden zijn minder geschikt voor de aardappelteelt aangezien deze gronden veel vocht ophouden, wat het rotten van de aardappelvrucht bevordert. In droog Haspengouw wordt meer klaver verbouwd.

De **industriële gewassen** zijn vrij beperkt in oppervlakte. In 1846 beslaan de industriegewassen in Haspengouw iets meer dan 800 hectaren, waarvan ongeveer de helft suikerbieten zijn. Suikerbieten vinden we enkel in de regio Sint-Truiden, Brustem, Zepperen, Ordingen en Rijkel, de regio waar we ook de suikerfabriekjes terugvinden. Ook in de Voerstreek wordt een kleine hoeveelheid suikerbieten geteeld.

Hooi-, weiland en boomgaarden

Hooi- en weilanden zijn onontbeerlijk voor het landbouwbedrijf. Hooilanden, gelegen in de nattere beekvalleien, leveren het noodzakelijke voedsel voor de dieren in de winter. De weilanden, meestal iets verder van het water gelegen zorgen voor sappig gras voor de veestapel van het voorjaar tot het najaar. In heel wat weides worden ook fruitbomen geplant. Zo hebben de dieren schaduw en kunnen ze smullen van het fruit of kan de boer eventueel wat extra verdienen door het fruit te verkopen. De oppervlakte boomgaarden is al bij al vrij beperkt in 1846. De **boomgaarden** nemen op de meeste plaatsen maar ongeveer vijf procent van het areaal in. We gaan er van uit dat deze cijfers een onderschatting zijn. Waarschijnlijk zijn niet alle weilanden met fruitbomen aangegeven als boomgaard.
Afgaande op deze cijfers zou je Haspengouw zeker geen fruitregio noemen. Het aandeel van de boomgaarden is het grootst in droog Haspengouw en in de Voerstreek. De boomgaarden bevinden zich bijna zonder uitzondering rond de dorpskern en vormen op die manier een natuurlijk windschild.

Andere

Het aantal hectaren **bos** neemt slechts een beperkt deel van het totale areaal in beslag (amper 3.263 hectaren). Deze bevinden zicht vooral in de vochtige beekvalleien of nemen de vorm aan van koepelbosjes. De meeste bossen zijn terug te vinden in de Voerstreek.

CRISISMOMENTEN IN DE NEGENTIENDE EEUW

Rond het midden van de negentiende eeuw doen zich de eerste ingrijpende crisissen in de akkerbouw voor. Opeenvolgende misoogsten in de graan- en aardappelteelt leiden tot hongersnoden. In 1844-45 mislukt de tarweoogst en de koolzaadoogst. Het jaar nadien moeten de boeren een slechte aardappeloogst verwerken en in 1846 mislukt opnieuw de tarweoogst. Problematisch voor de landbouwers zijn de hoge pachtprijzen die nog steeds moeten betaald worden, mislukte oogst of niet. Vooral voor kleine boeren die geen eigen grond bezitten is dit een zware belasting. En kleine boeren zijn er veel! Onderstaande tabel illustreert dit.

Tabel 9. Het aantal landbouwbedrijven, gesorteerd per oppervlaktecategorie, in Haspengouw in 1846

<= 1 ha	1-20ha	20 - 50	> 50 ha	Totaal
6.750	6.333	496	110	13.702

Bron: Landbouwtelling 1846

In het jaar 1846 zijn er in Haspengouw 13.702 geregistreerde landbouwbedrijven. Daarvan zijn er 6.750 kleiner of gelijk aan één hectare. De andere helft zijn vrij grote bedrijven. Een bedrijf van twintig hectaren is al een grote onderneming in deze periode. In het rijke Haspengouw pacht de overgrote meerderheid van de boeren de grond die ze bewerken. Adellijke families en andere grootgrondbezitters zijn er eigenaar van het merendeel van de gronden. Goede landbouwgrond is immers een ideale investering. Voor de grotere boeren of boeren die hun grond in eigendom hebben, ziet de situatie er beter uit. Zie bijlage 42 en 43 illustreren de evolutie van het aantal bedrijven per oppervlaktecategorie.

Een ander probleem midden negentiende eeuw is het gebrek aan uitbreidingsmogelijkheden. Opnieuw worden er gronden ontgonnen om het areaal te vergroten. De overheid neemt daartoe ook zelf het initiatief en richt

landbouwkolonies op, bv. in Lommel. In Haspengouw is het bijna onmogelijk om nog uit te breiden door het gebrek aan woeste gronden. Zoals eerder is aangehaald is het vruchtbare Haspengouw al in de negende eeuw voor het grootste deel ontgonnen. In 1846 vinden we in Haspengouw nog 682,6 hectaren woeste grond. Het merendeel hiervan (576,1 hectaren) bevindt zich in de huidige gemeente Bilzen. De verklaring hiervoor is eenvoudig: het noordoostelijk deel van de gemeente Bilzen, Eigenbilzen, Bilzen, Munsterbilzen en Waltwilder zijn vlakbij de Kempen gelegen waar woeste gronden veel meer voorkomen door de geringe vruchtbaarheid van de zandgrond. De woeste gronden zijn meestal ongeschikt als akkerland en dienen er als weideplaats voor het vee, maar zorgen ook voor plaggenbemesting. Af en toe worden de woeste gronden toch voor één jaar of een aantal jaren in cultuur gebracht waarna ze weer tot woeste grond verworden. In Haspengouw en de rest van de vruchtbare leem- en zandleemgebieden is het gros van het land in gebruik als akkerland en is er dus weinig ruimte voor uitbreiding tijdens deze crisismomenten. In tegenstelling van wat je zou verwachten, is de Haspengouwse boer er door de bezitsverhoudingen, de grote versnippering van het areaal en de grote druk op de grond er minder goed aan toe dan zijn collega's uit de Kempen. In de Kempen zijn boeren vaker (gedeeltelijk) eigenaar van hun grond en zijn er meer uitbreidingsmogelijkheden.

De overheid beseft ook dat er nood is aan diversificatie van de teelten, wetenschappelijk onderzoek (bv. ziektebestrijding) en kennisverspreiding om de crisis omstreeks 1850 te bezweren. Via (avond)onderwijs, publicaties voor zelfstudie, … probeert de overheid de landbouwbevolking te stimuleren om kennis te vergaren en zich eventueel te bekwamen in andere teelten zoals fruitteelt, zuivel, groenteteelt, … Deze initiatieven hebben echter een beperkte impact. De landbouwers kunnen vaak niet lezen en enkel de gegoede boerenzonen volgen het middelbare of hogere landbouwonderwijs. Kinderen van de gewone landbouwer volgen enkel het lager onderwijs en aangezien er geen leerplicht is, blijven ze vaak van school weg tijdens de drukke momenten op de boerderij zoals de oogstperiode. Dagonderwijs is er voorlopig niet in Limburg. Van de vier *écoles pratiques* die in Vlaanderen opgericht worden ten tijde van de voedselcrisis bevinden zich er twee in West-Vlaanderen, één in Oost-Vlaanderen en één in Brabant. Het is wachten tot 1896 wanneer een landbouwleergang in het college van Sint-Truiden wordt opgericht. De voordrachten en lessenreeksen die worden georganiseerd kunnen overal op veel bijval rekenen. Vanaf eind negentiende eeuw zien we meer reguliere en blijvende onderwijsinitiatieven.
In het derde kwart van de negentiende eeuw leeft de economie opnieuw op. De voedselcrisis is voorbij en de eerder genomen (onderwijs)initiatieven verwateren. We bemerken weinig ingrijpende veranderingen in de landbouw tussen 1850 en 1880.

AGRICULTURAL INVASION (VANAF 1870-1890)

Midden negentiende eeuw zorgen misoogsten in de graan- en aardappelteelt voor crisissen in de akkerbouw. Dit zijn tijdelijke problemen. Vanaf de jaren 1870-1880 doet er zich echter een structurele crisis voor in de akkerbouw. Ten gevolge van de nieuwe transportmogelijkheden, zoals het stoomschip en de stoomtrein, wordt het makkelijker om producten de wereld rond te transporteren. Goedkope granen uit de V.S., Canada en Rusland overspoelen onze markt waardoor de graanprijzen dalen. Hierdoor verminderen de inkomsten van de boeren. De consument is echter gezegend met het goedkope graan: hongersnoden zoals in het midden van de negentiende eeuw zijn voorgoed verleden tijd.
Omwille van de lage graanprijzen gaan landbouwers in België zich vanaf 1880 heroriënteren naar meer winstgevende landbouwsectoren zoals tuinbouw en veeteelt. Deze sectoren zijn lucratiever omdat de overheid deze markt gedeeltelijk afschermt van de buitenlandse concurrentie en door de stijgende koopkracht van de

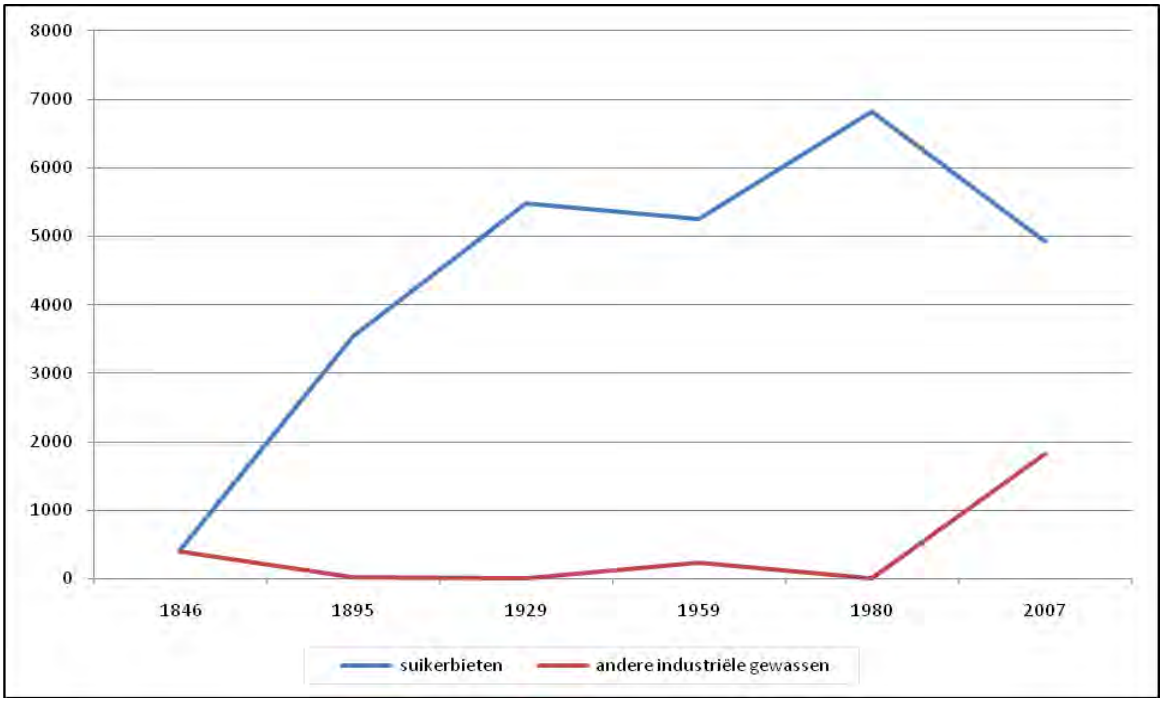
burgerij. De gegoede burgers in de steden gaan meer geld besteden aan vlees, groenten en fruit. Naar het einde van de negentiende eeuw toe en het begin van de twintigste eeuw, zullen ook de arbeiders meer geld kunnen besteden aan een betere en meer gevarieerde voeding. HNaast een heroriëntering naar andere segmenten van de landbouw gaan landbouwers steeds meer gebruik maken van kunstmest, plantenvoeding en dergelijke. Dat verhoogt het rendement per hectare en verhoogt uiteindelijk de opbrengsten van de boer.

Akkerland

De **graanteelt** daalt constant sinds de crisis midden negentiende eeuw. Niet alle graanteelten dalen even sterk. De tarweteelt zakt in de tweede helft van de negentiende eeuw met ongeveer tweeduizend hectaren, maar blijft daarna stabiel. Het is vooral de roggeteelt die te lijden heeft onder de structurele crisis ten gevolge van de *agricultural invasion*. Het areaal rogge krimpt van meer dan tienduizend hectaren in 1895 naar iets meer dan vierduizend hectaren in 1929. Zie bijlage 41 voor de evolutie van de verschillende graanteelten per Haspengouwse regio.
Ook de restcategorie 'andere granen' daalt. De roggeteelt stijgt nog een beetje tussen 1846 en 1895, maar daalt met ongeveer zestig procent de volgende decennia. De 'andere granen', zoals gerst, masteluin, boekweit, … nemen af tussen het midden van de negentiende eeuw en het interbellum. De tarwe en haverteelt dalen lichtjes tussen 1846 en 1895 om daarna opnieuw wat te stijgen en stabiel te blijven rond 7.500 hectaren.
In vochtig Haspengouw blijft de roggeteelt een belangrijk deel van het graanareaal innemen, ongeveer veertig procent. Zowel in droog Haspengouw als in de Voerstreek daalt het areaal rogge sterk, tot ongeveer tien procent in 1929. In vochtig Haspengouw stijgt het procentueel van de tarweteelt duidelijk na 1895.

De **industriële gewassen** kennen een enorme uitbreiding. In de tweede helft van de negentiende eeuw stijgt het areaal industriegewassen met meer dan 400 procent, van 824 hectaren naar 3.557 hectaren. De uitbreiding is vooral geconcentreerd in het droge deel van Haspengouw. Zowel in vochtig Haspengouw als in de Voerstreek blijft de hoeveelheid industriële gewassen beperkt. Het gros van de industriegewassen in Haspengouw zijn suikerbieten zoals de volgende grafiek illustreert.

Grafiek 3 De evolutie van de industriegewassen in Haspengouw tussen 1846 en 2007 (in hectaren)

Bron: Landbouwtellingen 1946, 1895, 1929, 1959, 1980 en 2007

Op een halve eeuw tijd stijgt het areaal industriegewassen zeer sterk en breidt de 417,3 hectaren suikerbieten uit naar 3.535 hectaren. Ook begin twintigste eeuw blijft de hoeveelheid suikerbieten stijgen. Het jaar 1925 is evenwel een crisisjaar voor de suikerbieten in Haspengouw. De prijs van de suikerbieten daalt door de overproductie. Suiker is een waardevol handelsproduct, maar de productie op grote schaal leidt snel tot overschotten.
Andere industriële gewassen kennen in Haspengouw veel schommelingen op korte termijn. Zo wordt er bijvoorbeeld voor de Eerste Wereldoorlog bijna geen vlas geteeld. Rond 1910 zien we een kleine opflakkering. De teeltoppervlakte varieert van jaar tot jaar. Tijdens de Tweede Wereldoorlog is vlas bijvoorbeeld populair omwille van de uitgebreide afzetmogelijkheden voor de oorlogsindustrie. Vlas dient onder andere voor de productie van uniformen, tentzeilen, … Al bij al zijn de hoeveelheden vlas wel beperkt in Haspengouw. Ook de teelt van oliehoudende gewassen, tabak, hop, meekrab en dergelijke beslaat een geringe oppervlakte.

Het areaal van **wortelgewassen en veevoeders** zoals aardappelen en diverse soorten klaver stijgt fors tussen 1846 en 1895, om daarna opnieuw te dalen. Ook binnen de categorie wortelgewassen en veevoeders doen er zich veranderingen voor. De productie van aardappelen kent een stijging tussen 1846 en 1895. Volgens T. Brulard wordt twee à drie procent van de totale teeltoppervlakte in een dorp voor aardappelen gebruikt. Dat zou net de eigen consumptie dekken. De oppervlakte veevoeders daalt in deze periode. Vooral de teelt van klaver boert sterk achteruit, en dat ondanks een stijging van de veestapel. We kunnen deze daling verklaren door de groeiende beschikbaarheid van andere veevoeders zoals de oppervlakte weides en het pulp van de populaire suikerbieten. Hierdoor wordt de klaverteelt minder belangrijk.

Hooi-, weiland en boomgaarden

De oppervlakte **weide- en hooilanden** kent een forse uitbreiding in Haspengouw tussen 1846 en 1929. Een groot deel van de akkerlanden wordt omgezet in weiland. De toename is geconcentreerd in vochtig Haspengouw en in de Voerstreek. De ondergrond in vochtig Haspengouw en Voeren zorgt immers voor sappige weiden die ideaal zijn voor het vee. Ze brengen ook hooi van een goede kwaliteit voort. Het is ook in deze regio's dat de veeteelt een uitbreiding kent. De akkerbouw wordt er op sommige plaatsen dienstbaar aan de veeteelt in plaats van omgekeerd. In bijlage 23 tot en met 28 zijn de cijfers terug te vinden met betrekking tot de veestapel in Haspengouw tussen 1846 en 2007.

Het areaal **boomgaarden** breidt aanvankelijk lichtjes uit tussen 1846 en 1895. Op grond van deze cijfers kunnen we nog niet echt spreken van een duidelijke heroriëntatie naar de fruitteelt. Toch wordt Haspengouw begin twintigste eeuw, dus ongeveer zes jaar na de cijfers, beschreven als fruitregio.

> *Fréquemment, à proximité de la ferme, l'exploitation possède un verger plus ou moins étendu. Mais on peut dire que les arbres fruitiers sont assez rares, sauf cependant, dans certains parties de la région (limoneuse et sablo-limoneuse). Dans la partie limoneuse de la Flandre orientale, on en rencontre assez bien et, depuis quelques années, on a même créé de grands vergers aux environs de Ninove, ainsi qu'en Hesbaye. Les plantations fruitières du Limbourg ont une renommée universelle. Elles se répartissent sur toute la partie limoneuse de cette province, mais Looz-la-ville constitue le principal centre de production pour les pommes et les poires, Saint-Trond pour les cerises et Vliermael pour les prunes.*

Monographie Agricole, 185-186.

In bepaalde regio's in Haspengouw blijken dus toch grote concentraties boomgaarden voor te komen waarvan de kwaliteit wijd en zijd bekend is. In 1929 bemerken we wel een drastische stijging van het aantal hectaren boomgaarden. Namelijk een verdubbeling ten opzichte van het basisjaar 1846. De fruitteelt is een ideaal alternatief voor de slabakkende graanteelt. De goede bodem en het gematigde klimaat maken van Zuid-Limburg een ideale fruitregio. In het laatste kwart van de negentiende eeuw wordt duidelijk dat het fruit een lucratieve bijverdienste kan zijn voor de landbouwers. Vooral kersen vinden een goede afzetmarkt in de steden en brengen heel wat geld in het laatje. De fruitteelt is een bijverdienste van de veeteelt. De weiden krijgen een dubbele opbrengst: de boer kan er zijn vee laten grazen en hij verdient wat extra door het fruit te verhandelen. Het blijft echter een bijverdienste en zeker niet de hoofdbezigheid. In eerste instantie, tussen 1846 en 1895, is er enkel in de Voerstreek een significante uitbreiding van de oppervlakte boomgaarden. Nadien, tussen 1895 en 1929, stijgt het areaal boomgaarden ook in droog en vochtig Haspengouw. We vinden de boomgaarden nog steeds rond de dorpskernen terug, in heel wat gevallen omheind met meidoornhagen.

Andere

Het areaal **bos** blijft ongeveer hetzelfde. Het stijgt met ongeveer tweehonderd hectaren tussen 1846 en 1895 om daarna weer lichtjes te dalen. Het blijft schommelen tussen de 5 en 6%. In de Voerstreek vinden we in relatieve termen de meeste oppervlakte bos terug. Dat is ook duidelijk op grafiek 2. In droog Haspengouw vinden we het minste bos.

NOOD AAN SCHAALVERGROTING IN DE LANDBOUW NA DE TWEEDE WERELDOORLOG: NOOIT MEER HONGER

Het opdrijven van de landbouwproductie is na de Tweede Wereldoorlog prioriteit nummer één. De voedselschaarste en rantsoeneringspolitiek hebben tijdens de oorlog diepe wonden geslagen. De overheid wil daarom zo veel mogelijk in de eigen behoeften voorzien. Om steun te krijgen voor de wederopbouw via het Marshallplan is België min of meer verplicht zich te richten naar het internationale vrije marktsysteem, op dat moment nog gedomineerd door de Verenigde Staten. Dankzij de open economische politiek kunnen Amerikaanse bedrijven gouden zaken doen in België en in de rest van het zwaar gehavende Europa. Het opdrijven van de landbouwproductie vereist wel een meer rationele aanpak.

De landbouwers gaan zich meer en meer specialiseren. De boer produceert niet meer voor zichzelf en het produceren van zowel granen, melk, vlees, fruit, … is niet meer nodig. Het aspect van de zelfvoorziening verdwijnt helemaal. De kennis die nodig is om te boeren wordt alsmaar uitgebreider en wetenschappelijker. De landbouwer kan niet alles over alles weten en legt zich daarom doorgaans toe op enkele sectoren en een beperkt aantal teelten. De specialisatie in de landbouw is gebonden aan de regio en de grondsoort. In de vruchtbare leem en zandleemregio's zal de akkerbouw en tuinbouw de hoofdtoon voeren. In de onvruchtbare zandgebieden zal vooral de veeteelt uitgebouwd worden na de Tweede Wereldoorlog. De specialisatie is ook nodig omwille van de stijgende graad van mechanisering. Het aankopen van machines betekent een grote investering. Daarom kiezen boeren meestal ook voor één bepaalde sector of voor sectoren die gemakkelijk te combineren zijn, omdat de drukke momenten niet samenvallen. De introductie van machines wordt niet alleen een noodzaak om het productieniveau op te tillen, maar ook omdat de lonen duurder worden na de Tweede Wereldoorlog.
Alle landbouwsectoren kennen een productiestijging na 1950. Vooral de niet-grondgebonden sectoren zoals de veeteelt kennen een spectaculaire toename. Landbouwgrond uitbreiden, is een moeilijke zaak. Landbouw moet steeds meer concurreren met de stijgende residentiële bewoning en de industrie. Het is dus vooral een kwestie van rationeler omspringen met de beschikbare grond.

Akkerland

De **graanteelt** blijft verder dalen na de Tweede Wereldoorlog. Maar het tot op de dag van vandaag neemt het de grootste oppervlakte van het cultuurareaal in. De hoeveelheid rogge en haver zijn wel drastisch teruggelopen. In droog Haspengouw is de hoeveelheid rogge en haver in 1959 nog zeer beperkt en zal erna quasi verdwijnen. Tarwe voert er de boventoon met ongeveer zeventig procent van het graanareaal. In vochtig Haspengouw blijven rogge en haver iets langer in de running en wordt er een kleine hoeveelheid geteeld tot 1980. Anno 2007 is er geen sprake meer van rogge of haver en zijn het vooral de 'andere granen' die het grootste deel van het graanareaal innemen. In de Voerstreek vinden we een kleine hoeveelheid in 1959, in 1980 nog enkel haver en vandaag de dag vooral tarwe en 'andere granen' en opnieuw een zeer kleine oppervlakte rogge.

Het areaal **wortelgewassen en veevoeders** neemt opnieuw in oppervlakte af. Vooral de oppervlakte klavers kent een serieuze terugval en maakt in 2007 geen deel meer uit van het cultuurareaal. Ook de hoeveelheid aardappelen daalt stevig, maar kent na 1980 opnieuw een opmars. De andere knolgewassen en veevoeders kennen een daling na 1929, maar stijgen na de Tweede Wereldoorlog wel opnieuw tot het niveau van het interbellum.

De hoeveelheid **industriële gewassen** blijft stijgen. Vooral het areaal suikerbieten blijft na de Tweede Wereldoorlog groeien. Vooral in droog Haspengouw, waar de teelt goede opbrengsten kent, is de teelt populair.

Boomgaarden

Na de Tweede Wereldoorlog blijft het belang van de fruitteelt toenemen. Het fruit wordt een echt commercieel product. Rond de fruitsector groeit een heel netwerk aan diensten, zoals de veilingen, handelaars, … In de decennia na de Tweede Wereldoorlog schakelt de fruitteelt over van de hoogstammige bomen, de vroegere boerenboomgaarden, naar de laagstam. De laagstam doet de productie van fruit enorm stijgen. Er kunnen meer bomen op één hectare, de kleine bomen gaan bovendien sneller in productie en kennen een regelmatigere opbrengst (dan de hoogstambomen). Ze zijn ook makkelijker te onderhouden en te plukken, wat de kost verlaagd. Een belangrijk nadeel evenwel is dat de laagstamfruitteelt niet meer te combineren valt met de veeteelt zoals vroeger wel het geval is. Dit is een duidelijk voorbeeld van de enigszins gedwongen specialisatie die plaatsvindt na de Tweede Wereldoorlog.

We stellen wel een opmerkelijke daling in de cijfers van de oppervlakte boomgaarden vast. Die zal dalen van 9.975 hectaren in 1959 naar 4862 hectaren in 1980. Dit is te verklaren door twee feiten: ten eerste zijn er in de jaren 1970 heel wat hoogstamboomgaarden gerooid. Per gerooide hoogstam ontvangen boeren dan driehonderd Belgische frank. Het verdwijnen van heel wat hoogstamboomgaarden die bovendien niet overal worden vervangen door nieuwe laagstamboomgaarden, doet de totale oppervlakte boomgaarden dalen. Een negatief gevolg van deze rooipremies is het verdwijnen van vele oude rassen en hun unieke genetische code. Ten tweede telt de overheid de overgebleven hoogstamboomgaarden vaak niet meer mee in 1980, omdat ze niet langer deel uitmaken van het commerciële circuit. De oppervlakte boomgaarden is in realiteit waarschijnlijk groter dan hier wordt vermeld. Oude hoogstamboomgaarden doen niettemin ook vandaag de dag nog vaak dienst als graasweide voor het vee zoals op de foto hieronder te zien is.

Foto 8. Hoogstamboomgaard te Brustem met grazend vee

Bron: Centrum Agrarische Geschiedenis, 2010.

Andere

Een speciale teelt die niet op het veld wordt geteeld is de **champignonteelt**. Deze floreert in de eerste helft van de twintigste eeuw. Door de import van Amerikaanse, verse en bewaarde champignons moeten de Belgische producenten het onderspit delven. Begin jaren 1960 telt Haspengouw nog een tiental producenten voornamelijk in de oostelijke gemeente Riemst.

De hoeveelheid **bos** blijft ongeveer hetzelfde, nemen we aan. We beschikken niet over de juiste cijfers voor 1959 en 1980 aangezien de landbouwtelling enkel die oppervlakte bos opneemt die bij een landbouwbedrijf hoort en niet de oppervlakte bos per gemeente. Voor 2007 beschikken we wel over de correcte cijfers. We nemen aan dat er tussen 1929 en 2007 geen plotse vermindering of vermeerdering van het bosareaal is geweest. De hoeveelheid **woeste gronden** daalt sinds het einde van de negentiende eeuw verder. Hoogstwaarschijnlijk zijn de woeste gronden niet ingenomen door de landbouw, maar zijn ze aangewend voor nieuwe (transport)infrastructuur, bebouwing enz.

5. DE SCHIKKING EN ORDENING VAN DE GEWASSEN: ENKELE ALGEMENE EVOLUTIES

We hebben nu een idee van wat er allemaal op het Haspengouwse platteland groeit, maar welke invloed heeft dat allemaal op het landschap? Ook de ordening en schikking van de gewassen is belangrijk. Dit kan het best bestudeerd worden op kleine schaal, per dorp of fusiegemeente. Voor de totale regio is dit onbegonnen werk en misschien ook niet wenselijk. Toch zijn er een aantal grotere algemene evoluties te detecteren met betrekking tot de schikking van de begroeiing. Ten eerste is er de versnippering van het bezit. Een steeds verdere opsplitsing van percelen kan zijn invloed hebben op het uitzicht van het landschap. Ten tweede zien we duidelijk dat de hortus, de ring met boomgaarden, weides en hooiland langzaamaan verdwijnt. Ook dat heeft zijn invloed op ons zicht op het landschap.

DE VERSNIPPERING VAN HET BEZIT EN DE GEVOLGEN VOOR HET LANDSCHAP

De akkers zijn ingedeeld in percelen. Dat is de elementaire indeling van het areaal. We maken een onderscheid tussen bezitspercelen en gebruikspercelen. De bezitspercelen zijn meestal niet zichtbaar met het blote oog. Vaak wordt pas op kadasterkaarten duidelijk hoe versnipperd het bezit is. Percelen kunnen verschillende vormen aannemen. Onderstaande tabel biedt een overzicht van de mogelijke perceelsvormen.

Tabel 17. De verschillende mogelijke vormen van percelen

Blok	groot	en	regelmatig
	klein		onregelmatig
Streep/repel	breed	en	kort
	smal		lang

Bron: UHLIG H. en LIENAU C.,1967, 66.

In Haspengouw komen er vooral brede en lange repelpercelen en smalle repelpercelen voor. Er zijn verschillende hypothesen om de perceelsvorm te verklaren. De eerste verklaring is de versnippering van het areaal, omdat er zoveel kleine landbouwers zijn (met minder dan één hectare) die in elke slag een stuk grond moeten hebben om elk jaar ongeveer een zelfde productieopbrengst te hebben. Een tweede theorie is de gebruikte landbouwtechniek. De manier van bewerken vereist een specifieke vorm van het veld. Een lang perceel heeft minder wendakkers wat het bewerken vergemakkelijkt. De derde theorie gaat over de eigendomsverhoudingen. In Vlaanderen zijn er meer kleine rechthoekige percelen en repelpercelen dan in Wallonië. Dit komt doordat de eigendom beter ontwikkeld is aan Vlaamse kant (ook al zijn er nog zeer veel pachters). Hierdoor wordt de grond regelmatig opgedeeld bij erfenissen en krijg je kleinere (en langere) percelen. Zie bijlage 44 voor een uittreksel van de kadasterkaart. Zie ook bijlage 45 waarin per gemeente het aantal werkkrachten in de landbouw worden opgesomd voor de jaren 1846, 1895 en 1929. Het wordt al snel duidelijk dat het aantal kleine bedrijven sterk toeneemt.

De gebruikspercelen daarentegen bepalen het uitzicht van het landschap veel sterker dan de bezitspercelen. Een gebruiksperceel wil zeggen dat de grond voor eenzelfde doeleind gebruikt wordt. Als tien bezitters die naast elkaar een perceel in eigendom hebben er allemaal tarwe op zaaien dan geeft dit het idee van een grote oppervlakte tarwe. Het is dus al duidelijk dat de bezitspercelen voor het landschapsverhaal niet zo belangrijk zijn, wel de gebruikspercelen. De akkers van één dorp zijn ingedeeld in een aantal slagen. Het wintergraan ligt bij elkaar, het zomergraan en de andere vruchten (of braak) liggen ook bij elkaar. Dergelijke organisatie vereist

goede afspraken aangezien er in de negentiende eeuw zeer weinig wegen door het veld leiden. Je kunt immers moeilijk over de bieten van je buur rijden om je rogge te gaan oogsten. Dit geeft wel een zekere eenheid aan de akkers. Deze situatie kan echter verschillen van dorp tot dorp. Het interviewen van een tiental oude zegspersonen over de percelen en schikking van de gewassen kan hierbij duidelijkheid brengen.

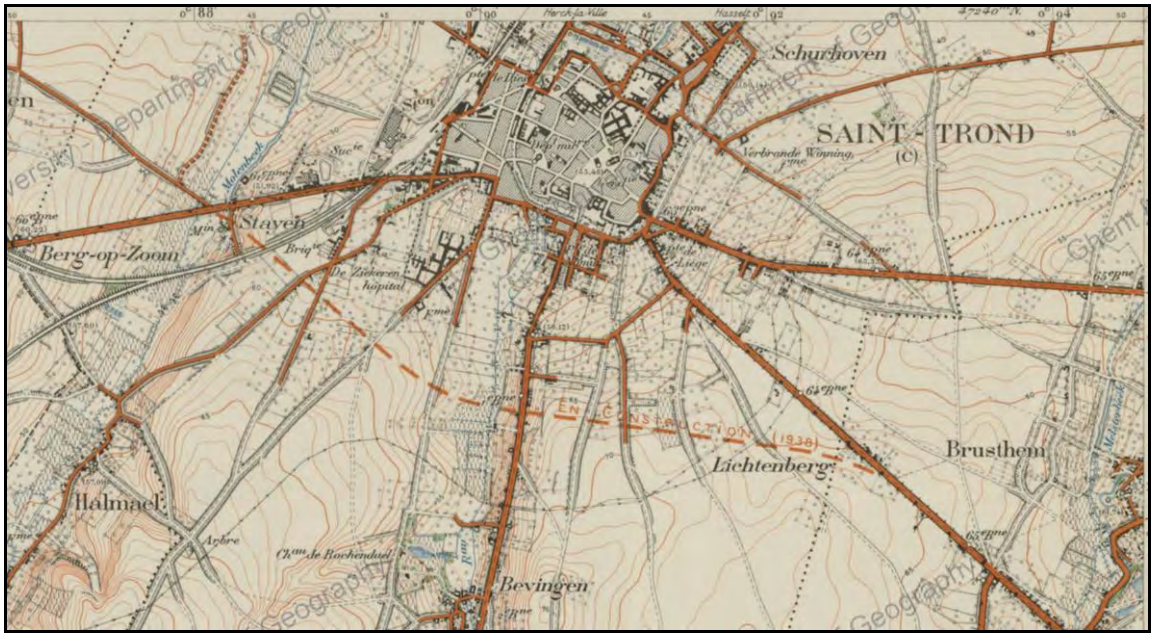
HET VERDWIJNEN VAN DE HORTUS: EEN NIEUWE SCHIKKING VAN DE BOOMGAARDEN

Haspengouw staat bekend om zijn mooie vergezichten. Door de vele akkers en het gebrek aan bos is er weinig belemmering van het zicht. Zowel de graanteelt als de industriële gewassen en de knolgewassen en veevoeders vormen geen belemmering. Ook het wei- en hooiland draagt bij tot het open landschap, al kunnen omheiningen wel een meer gesloten indruk geven. De omhaagde boomgaarden bevinden zich meestal rond het dorp waardoor ook zij het zicht niet belemmeren. Door bepaalde evoluties in de landbouw zal het landschap op sommige plaatsen toch een gesloten karakter krijgen.

Wanneer de fruitteelt na de Tweede Wereldoorlog in een stroomversnelling geraakt met de omschakeling van hoogstam naar laagstam wordt het fruit een waar commercieel product. Voorheen is het fruit vooral voor eigen consumptie en hebben de boomgaarden ook een belangrijke functie als graasweide voor het vee. De boomgaarden liggen dus kort bij de woonkern. Op die manier vormen de boomgaarden ook een natuurlijk schild rond de bewoning.

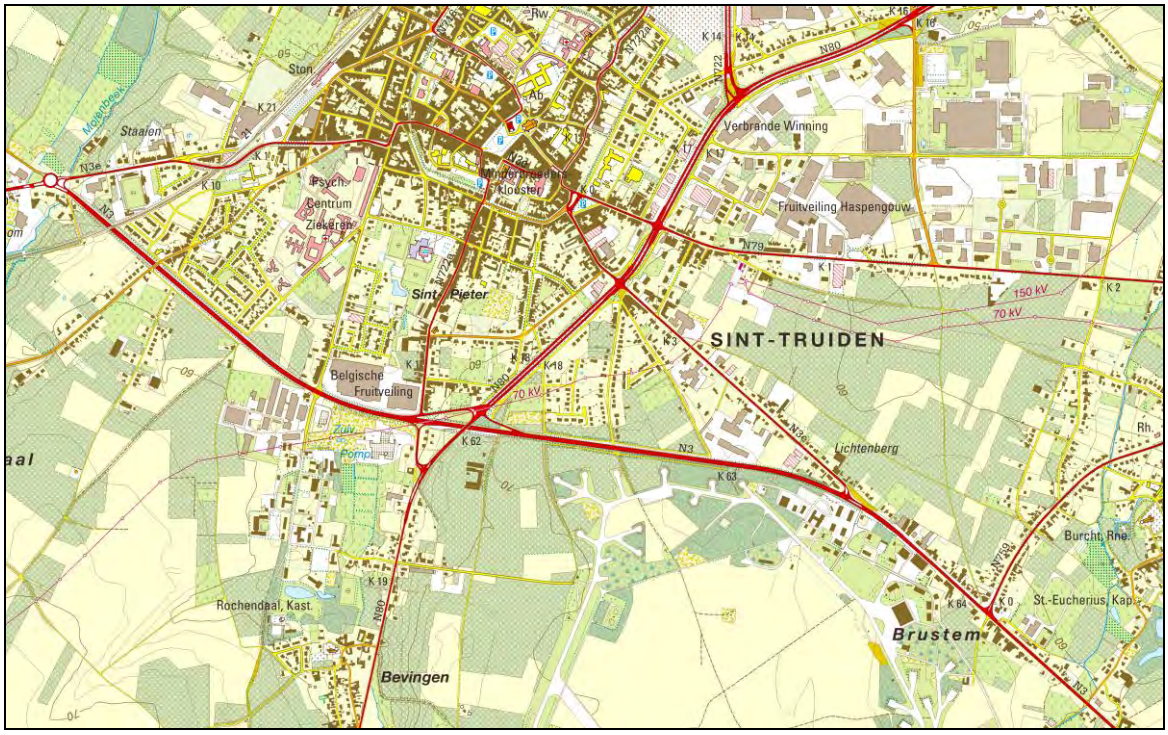
Wanneer de fruitteelt omschakelt naar de laagstam verdwijnt de nood om de boomgaarden kort bij de bewoning te plaatsen. Vroeger is het immers gemakkelijk om de boomgaarden, die ook dienst doen als graasweide voor de boerderijdieren vlakbij te hebben. Nieuwe boomgaarden worden ook midden in de akkers geplaatst waar de goede landbouwgrond zich bevindt. Dat gebeurt vooral in vochtig Haspengouw waar de fruitteelt in ieder geval meer aanslaat. De grond in droog Haspengouw is immers zeer zwaar en leent zich beter tot de teelt van granen, meer bepaald tarwe.

Kaart 12. De stad Sint-Truiden en omgeving, jaren 1930

Bron: Institut cartographique militaire, 1938, feuille .33-6 Saint-Trond

Kaart 13. De stad Sint-Truiden en omgeving, jaren 1970 80

Bron: Topografische kaart van België, 2000, kaartblad 33/6n: Sint-Truiden.

Op bovenstaande afbeeldingen wordt duidelijk hoe er in de open ruimte tussen Sint-Truiden en Brustem meer boomgaarden worden aangeplant. Ook tussen Halmaal en Bevingen verschijnen boomgaarden op wat vroeger akkers zijn. Door akkers her en der door laagstamboomgaarden te vervangen, krijgt het landschap een meer gesloten karakter.

Meer weten over de (Haspengouwse) landbouw?

Statistique de la Belgique. Agriculture. Recensement général de 1846, Ministère de l'agriculture ed.

Statistique de la Belgique. Agriculture. Recensement général de 1895, Ministère de l'agriculture ed.

BRUSSEL, Algemeen Rijksarchief, *Landbouwtelling 1929*, arrondissementen Hasselt, Tongeren, Luik en Verviers.

BRUSSEL, Algemeen Rijksarchief, *Landbouwtelling 1959*, nrs. 1642, 1667, 1751, 1758-1759, 1766, 1865-2070.

BRUSSEL, Algemeen Rijksarchief, *Landbouwtelling 1980*, arrondissementen Hasselt en Tongeren.

ALBERTS W.J., *Geschiedenis van de beide Limburgen: beknopte geschiedenis van het gebied omvattende de tegenwoordige Nederlandse en Belgische provincies Limburg, sedert de vroegste tijden*, Assen, 1983.

BRULARD T., *La Hesbaye: étude géographique d'économie rurale*, Leuven, 1962.

DESSEIN J. en NEVENS F., *Erven van de toekomst. Over duurzame landbouw in Vlaanderen*, Merelbeke, 2006.

DUPAE E. *Natuur in Haspengouw… op z'n paasbest!*, Heusden-Zolder, 2006.

GOOSSENS M. en DEJONGH G., *Agriculture in figures* (Belgisch Centrum Landelijke Geschiedenis, 116), Leuven, 1997.

JACOBS V., *Limburgs-Haspengouw. Een fruitstreek met traditie,* Sint-Truiden, 1997.

KAPFER A., 2010. 'Beitrage zur Geschichte des Grünlands Mitteleuropas', *NuL* 42 (5): 133-140.

LEBEAU R., *Les grands types de structure agraire dans le monde*, Parijs, 2004.

LINDEMANS P., *Geschiedenis van de landbouw in België*, Antwerpen, 1952.

MINDERHOUD G. (red.), *Veenman's agrarische Winkler Prins. Encyclopedie voor landbouw, tuinbouw en bosbouw*, Wageningen, 1954-1957.

Monographie agricole de la région Limoneuse et Sablo-Limoneuse, Brussel, 1901.

SEGERS Y. en VAN MOLLE L., *Leven van het land*. *Boeren in België 1750-2000*, Leuven, 2004.

TACK G., VAN DEN BREMPT P. EN HERMY P., *Bossen in Vlaanderen*, Leuven, 1993.

VAN LEUVEN E., *Bijdrage tot de tuinbouwgeschiedenis: De Belgische groenteteelt, 1830-1914* (Historische Monografieën, 1), Aartrijke, 1990.

VANNESTE D., *Geografie van stad en platteland*, Leuven, 1999.

VLIEBERGH E. en ULENS R., *La population agricole de La Hesbaye au XIXe siècle : contribution à l'étude de l'histoire économique et sociale*, Brussel, 1909.

WOESTENBORGHS B., HERMANS R. EN SEGERS Y., *In het spoor van Demeter: faculteit bio-ingenieurswetenschappen K.U.Leuven 1878-2003* (ICAG studies, 2), Leuven, 2005.

6. DE BOER BEWERKT HET LAND(SCHAP)

Tot aan de Tweede Wereldoorlog is de landbouwer de hoofdgebruiker, zoniet de enige gebruiker, van het landschap. Door het eeuwenlange bewerken van dit landschap ontstaan opvallende lijnelementen. Al naargelang deze elementen beperkt of juist overvloedig aanwezig zijn verandert het karakter van het landschap.

In de decennia na de Tweede Wereldoorlog blijft de landbouwer een belangrijk gebruiker van het Haspengouwse landschap. Het landschap wordt door middel van ruilverkavelingen zelfs voor hem heringericht om het rendement van het boerenbedrijf te verhogen. Toch krijgt de landbouw al snel concurrenten in het land(schap). Ook andere actoren zoals natuur en toerisme claimen een deeltje van het landschap. Een evenwicht zoeken is belangrijk.

Foto 12. Het landbouwlandschap in het voorjaar in Haspengouw anno 2011

Bron: Regionaal Landschap Haspengouw en Voeren

1. EN DE BOER HIJ PLOEGDE VOORT… : LIJNELEMENTEN IN HET LANDBOUWLANDSCHAP

Eeuwenlang hebben boeren het akkerland bewerkt met een aantal karakteristieke elementen in het veld tot gevolg. Rond de akkers vinden we (vrijwel) geen omheiningen, zoals **hagen**, terug. Dat zou het bewerken van het
land bemoeilijken. In de Kempen treffen we overal omheiningen rond de velden. Dit is duidelijk te zien op kaart 7. In het noorden van vochtig Haspengouw, nabij Kozen, het noorden van Kortessem, Beverst, Munsterbilzen enz. komen hier en daar ook omheiningen voor. Rond boomgaarden en weides komen tot ver in de twintigste eeuw levende omheiningen voor. Meidoornhagen of gele kornoeljehagen worden het meest gebruikt.

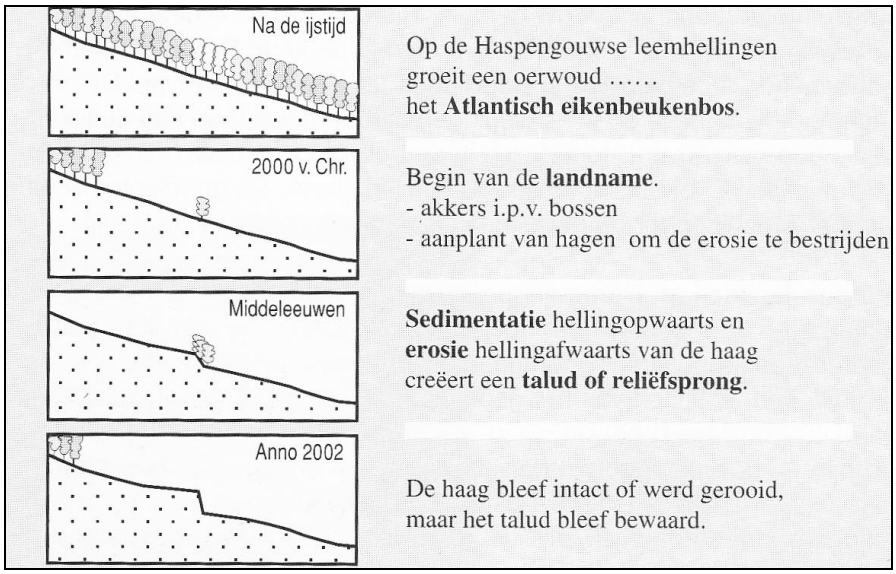
> *Les vergers et les pâtures de la région limoneuse sont tous clôturés de haies vives ou de clôtures métalliques en fille de fer galvanisé, et de fossés dan la vallée de la Haine. Pour les haies vives, on emploie généralement l'épine et le charme, dans la partie sud de la région, tandis que dans le nord et surtout en Flandre, on rencontre assez souvent l'if, le houx, le charme ou le troëne. Les haies vives protègent mieux la propriété contre les animaux et les maraudeurs ; dans des pâtures ainsi clôturées, les animaux sont plus tranquilles et ils sont protégés contre les intempéries ; ces haies constituent un bon refuge pour les oiseaux insectivores, avantage appréciable dans cette région peu boisée. Par contre, les haies vives ne rendent leur effet utile que quelques années après leur établissement ; elles occasionnent une grande perte de terrain, surtout dans les exploitations de la grande culture où elles sont mal entretenues, et couvrent rapidement une bande de terre de 1m50 à 2 mètres de largeur. D'ailleurs, les haies mal soignées sont facilement franchies par les maraudeurs et elles servent de refuge aux insectes. Pour obvier à ces divers inconvénients, les agriculteurs préfèrent la clôture artificielle à la haie vive.*

Monographie agricole, 1901, 260-261.

We vinden dan wel geen hagen in de akkers, maar er zijn wel andere elementen terug die het landschap karakteriseren zoals **taluds** of graften.
De akkers zijn vooral gevestigd op de plateaus in Haspengouw en langs de hellingen. Er heeft echter altijd bos gestaan op de hellingen in Haspengouw. Tijdens de Romeinse tijd is een groot deel van het bos al ontgonnen. De ontginning gebeurt in verschillende fases en de ontginner laat vaak een bosrand staan. De landbouwers bewerken dit stuk niet mee en afstromende deeltjes grond blijven hangen bij de talud, waardoor erosie voorkomen wordt. Het gevolg is dat de hellingsgraad van de grond tussen de taluds vermindert en je krijgt een knik in het veld. Vaak vormt de talud ook een perceelsgrens.
Er zijn ook andere theorieën over het ontstaan van taluds in het veld. Zo zouden landbouwers, om toch hun eigen grond enigszins af te bakenen, aan de rand van hun perceel wat grond opzij leggen. Na verloop van tijd ontstaat er een verhoging en uiteindelijk een talud. Een tweede alternatieve verklaring is dat een talud ontstaat doordat de bevolking op een bepaalde plaats in het veld mergel of leem gaat ontginnen. De laatste hypothese is dat een talud het overblijfsel is van een oude Romeinse weg. In Wellen zou het voetpad uit de negentiende eeuw tussen twee molens ook de basis hebben gelegd voor een latere talud. De eerste verklaring die het

ontstaan van taluds uitlegt aan de hand van de diverse bosontginningen is de meest geaccepteerde. Op onderstaande figuur wordt dit schematisch voorgesteld.

Figuur 11. De oorsprong en vorming van cultuurtaluds

Bron: Diriken P., 2002, 63.

Wanneer taluds of graften veelvuldig voorkomen in een landschap krijgt het een speciaal karakter. Dit is bijvoorbeeld het geval in de Voerstreek waar we op sommige plaatsen zelfs trapsgewijze taluds terugvinden. Dit is te zien op de foto hieronder.

Foto 13. Trapsgewijze taluds in de Voerstreek

Bron: Regionaal Landschap Haspengouw en Voeren

Naast taluds zijn er ook nog houtwallen. Op de (doelbewust) opgehoogd grond groeien bomen en struiken dicht aan elkaar. Deze houtwallen vormen vaak ook de perceelsgrens. Boeren leggen ze aan om het vee binnen de weides te houden. Een andere theorie, die minder aanhang kent, is dat houtwallen 'toevallig' ontstaan doordat landbouwers de stenen en slechte grond uit het veld halen en dit langs het perceel leggen. Na verloop van tijd ontstaat er dan een houtwal. Zie bijlage 46 voor een voorbeeld van houtwallen in Millen.

2. RUILVERKAVELINGEN: VAN EENTONIGHEID IN HET LANDSCHAP NAAR MIDDEL TOT HET (VER)BOUWEN VAN HET LANDSCHAP

NUT EN DOELSTELLINGEN

De ruilverkavelingen beïnvloeden de percelering in Zuid Limburg in belangrijke mate. De Belgische landbouwsector moet moderniseren en rationaliseren na de Tweede Wereldoorlog om te kunnen concurreren met andere Europese landen en om de eigen voedselvoorziening veilig te stellen. Een herstructurering dringt zich op. Vooral wat betreft mechanisering loopt België achter op de buurlanden. Door de versnippering en slechte ontsluiting van het Belgische landbouwareaal vinden technologische innovaties (zoals de tractor) moeilijk ingang op grote schaal. De perceelsversnippering vindt onder andere zijn oorsprong in het stelsel van gelijk erfrecht. De erfenis wordt gelijk verdeeld onder de kinderen. Zie bijlage 47 voor een overzicht van de perceelsversnippering in een aantal dorpen. Maar ook de hoge bevolkingsdruk, de overheersing van het kleinbedrijf en de dichtheid van afwateringsnet spelen hierbij een rol. Om de Belgische landbouw productiever te maken en te kunnen laten concurreren met het buitenland gaat de regering onder meer een ruilverkavelingbeleid invoeren. Wat zijn de doelstellingen van een ruilverkaveling?

> *In wezen is de ruilverkaveling een verrichting die een betere grondexploitatie beoogt door kleine, verspreide en ingesloten percelen die aan dezelfde eigenaars toebehoren, te herschikken tot grotere, aaneensluitende en gemakkelijk toegankelijke kavels. Deze operatie houdt in dat de belanghebbenden nieuwe percelen krijgen toebedeeld waarvan de waarde zoveel mogelijk overeenstemt met de waarde van de percelen die zij hadden ingebracht. De ruilverkaveling onderscheidt zich van de eenvoudige kavelruil doordat zij gepaard kan gaan met de aanleg en verbetering van wegen en waterlopen en met de uitvoering van cultuurtechnische werken.*

DEJONGH G. en VAN WINDEKENS P., 2002, 71.

De ruilverkaveling heeft verschillende voordelen. Ten eerste breidt de totale omvang van het areaal uit doordat afsluitingen, hagen en onproductieve stroken grond verdwijnen. Ten tweede ligt ook de productiviteit van de arbeid hoger bij een betere ordening van de percelen. De inzet van tractors verloopt gemakkelijker op nieuw geordende percelen met een grotere oppervlakte. Ten derde brengt de hele operatie ook een kostenbesparing voor de landbouwer met zich mee. De ruilverkaveling zou ten vierde ook een sociaal voordeel hebben doordat de landbouwer tijd bespaart als zijn percelen beter geordend zijn en hij zijn machines efficiënter kan gebruiken. Het hele procédé van de ruilverkaveling wordt vastgelegd in de wet op de ruilverkaveling van landeigendommen van 25 juni 1956.

Die eerste ruilverkavelingen dienen vooral om de agrarische structuur te verbeteren. De productiviteit van de landbouwbedrijven verhoogt zienderogen door de ruilverkaveling, wat op dat moment ook de belangrijkste doelstelling van de ruilverkaveling is. Het is ook beduidend makkelijker werken voor de landbouwers. Het zijn echter zeer drastische maatregelen. Hagen, houtwallen en bomenrijen worden en masse verwijderd. Holle wegen worden zonder nadenken gedempt en betonnen wegen komen in de plaats. Riviertjes worden rechtgetrokken.

GROTE GEVOLGEN

Deze ingrepen hebben natuurlijk heel wat gevolgen. De natuurlijke lijnelementen zorgen er immers voor dat het water wordt tegengehouden en een voorspelde weg volgt. Door het verwijderen van hagen en dergelijke stroomt het water veel sneller over de velden richting het laagste punt, met erosieschade tot gevolg. De habitat van diverse soorten fauna en flora wordt op die manier vernietigd of bedreigd. Sommige gewassen zijn nog iets gevoeliger voor erosie dan andere. Zie bijlage 48 voor de indeling van de gewassen al naargelang de erosiegevoeligheid.

Vooral in Riemst, Rosmeer; Vlijtingen en Gingelom hebben de ruilverkavelingen oude stijl hun sporen nagelaten en krijgt het landschap een vrij eentonig uitzicht met grote oppervlakten landbouwland, rechte betonwegen enz.

> *Van het nut en de noodzakelijkheid van ruilverkaveling van de oude, hopeloos versnipperde percelen, waarin de oude essen en maden in verschillende streken van ons land langzamerhand waren verdeeld is tegenwoordig ieder wel overtuigd. Doch hoe nuttig en voordelig de ingewikkelde ruiltransactie ook is, toch gaan daarbij enkele dingen verloren die van waarde waren, al lijken zij op het eerste zicht niet van veel gewicht. Daartoe behoren de akkernamen, die in de meeste gevallen kunnen worden nagegaan uit oude registers en koopakten, waaruit blijkt, dat zij reeds eeuwen oud waren en door de eeuwen heen ook aan dezelfde percelen verbonden bleven. Daarom is het jammer dat nu door de verkaveling de oude akkernamen teloor zouden gaan en alleen maar vervangen worden door kadastrale nummers. Het zou zeker de moeite lonen deze oude namen te verzamelen en nader te onderzoeken, en te blijven gebruiken, omdat zij ons door de voorvaderen zijn overgeleverd niet alleen, maar ons door hun karakteristieke vormen ook een beeld geven van het strijden en werken van vroegere geslachten en de vaste verbondenheid van de boer met zijn grond.*
>
> DE WIT, R.J., 1957, 4-5.

Desondanks komt er tot de jaren 1970 weinig commentaar op de ruilverkavelingen. De voedselschaarste van de oorlogsperiode leeft nog in vele herinneringen en de landbouw wordt algemeen aanvaard als belangrijkste gebruiker van het landschap. Uit bovenstaand fragment blijkt wel dat er aandacht is om het erfgoed dat verloren gaat door de ruilverkavelingen. Over de gevolgen voor de natuur wordt op dat moment nog weinig aandacht geschonken. In totaal zijn er dertien ruilverkavelingsprojecten in Zuid-Limburg tussen 1962 en 1970.

Tabel 10. Een overzicht van de ruilverkavelingen in Limburg, voltooid voor 1970

Ruilverkaveling en jaar van voltooiing	Oppervlakte ruilverkaveling (ha)	Aantal percelen voor ruilverkaveling	Aantal percelen na ruilverkaveling	Gemiddelde oppervlakte per perceel (are) voor ruilverkaveling	Gemiddelde oppervlakte per perceel (are) na ruilverkaveling
Gingelom (1962)	735	1.517	626	48	117
Hees-Mopertingen (1963)	331	1.625	808	20	41
Boekhout (1964)	228	349	227	65	100
Vlijtingen (1964)	781	4.100	1.824	19	43
Borlo (1965)	436	1.335	553	33	78
Guighoven (1966)	142	370	189	38	75
Mielen-boven-Aalst I (1967)	562	1.632	928	34	60
Mielen-boven-Aalst II (1967)	632	1.524	829	41	76
Rosmeer (1969)	475	2.417	1.220	21	41
Veldwezelt (1969)	339	1.343	919	25	37
Vroenhoven (1970)	1.182	5.559	2.077	21	57
Membruggen (1970)	468	1.894	737	25	64
Totaal	*6.621*	*25.175*	*11.602*	*32*	*64*

Bron: Dejongh G. en Van Windekens P., Van kleine landeigendom tot Vlaamse landmaatschappij, Brussel, 2002, 90.

Vanaf de jaren 1970 komt er meer kritiek op de ruilverkavelingen. De open ruimte is niet alleen langer van de landbouwers. Tegelijkertijd is er een gebrek aan overheidsbeleid. Er is geen duidelijk plan. De wet op de ruilverkaveling ondergaat twee wijzigingen in de jaren 1970 met de wet van 22 juli 1970 en de wet van 11 augustus 1978. Deze laatste wet ziet de ruilverkaveling als een instrument van landinrichting in plaats van een manier om de agrarische ruimte alleen maar efficiënter te maken. Aanvankelijk is er in de praktijk nog niet veel verandering merkbaar ondanks deze nieuwe wetgeving. Er is nog steeds weinig aandacht voor de natuur bij mensen die het ruilverkavelingsproces uitvoeren en weinig kennis hebben betreffende de ecologie. Het is ook een periode van crisis en de overheid bezuinigt. Tegelijkertijd hebben belangenorganisaties veel invloed op het beleid. In de Limburgse ruilverkavelingen beperkt de landschapszorg zich tot het aanplanten van bomen en struiken op openbaar domein en het opruimen van stortplaatsen. Natuur- en milieuverenigingen reageren tegen het ruilverkavelingbeleid. Zij vinden sommige maatregelen té drastisch en vinden dat de ruilverkaveling te veel ecologische schade aanricht (bv. het dempen van wegen, grachten, …) Ze opteren daarom voor een minder ingrijpende ruilverkaveling. Meerdere actoren maken aanspraak op de open ruimte. Ook vanuit stedebouw en ruimtelijke ordening is er vraag om ook de landschapsbeeldkwaliteit in rekening te brengen.

EEN NIEUWE STIJL

Langzaamaan verandert de stijl van de ruilverkavelingen. Tot 1989 zien we de ruilverkavelingen ‘oude stijl’, na 1989 komt de ‘nieuwe stijl’ in zwang. De ruilverkaveling wordt een meer omvattende ruimtelijke ingreep. Ruilverkaveling dient niet enkel meer de agrarische belangen, maar bevat ook ingrepen voor natuur en recreatie, … De nieuwe stijl beoogt meer dan enkel de agrarische structuur te verbeteren. Dit vereist een planmatige aanpak en meer groepen moeten worden betrokken bij de voorbereiding van de ruilverkaveling. Ze krijgen ook meer inspraak bij beslissingen.

In de ruilverkaveling nieuwe stijl worden opnieuw lijnelementen hersteld of aangebracht die eerder zijn weggenomen. Zo worden er nieuwe taluds aangelegd, worden er wandel- en fietspaden geplaatst. Om het debiet van riviertjes en zo meteen ook de erosie te verminderen worden er beekvallen geplaatst. Er wordt ook gepoogd om de landbouwers tegen een vergoeding bepaalde landschapselementen te laten onderhouden. Zo gaan landbouwers beheersovereenkomsten sluiten om erfbeplanting uit te voeren, hagen aan te leggen en te onderhouden, … De landbouwer neemt, net zoals zijn voorouders, opnieuw enkele taken ter harte die niet meteen met de productie van gewassen te maken hebben. Het voorziet de boer ook van extra inkomsten die erg welkom zijn, zeker wanneer de prijzen voor zijn producten laag zijn. De meningen zijn echter verdeeld of deze taak van 'landschapsbouwer' wel voor de landbouwers is weggelegd. De nieuwe ruilverkaveling heeft ook aandacht voor het cultuurhistorische aspect waarbij oude vervallen monumenten hersteld worden (molens, dreven,…) of de dorpskern heringericht wordt.

3. ECO EN BIO: NIEUWE ACTOREN IN HET LANDSCHAP

Natuur en milieubewegingen ontstaan al op het einde van de negentiende eeuw met als hoofddoel de esthetische, recreatieve en natuurwetenschappelijke functies van de natuur te bewaren. De oprichters komen voornamelijk uit de hogere burgerij. De Franse organisatie 'Société Nationale de Protection de la Nature', opgericht in 1854, is de eerste natuurbeschermingsorganisatie in West-Europa. Andere landen volgen rond de eeuwwisseling. In België gaat in 1910 de 'Belgische Vereniging voor Natuur- en Stedeschoon' van start. In 1934 wordt de vogelbeschermingsorganisatie 'De Wielewaal' opgericht. Deze bewegingen hebben echter een beperkt aantal leden en richten zich vooral op het beschermen van de natuur en zijn niet zozeer een reactie tegen landbouwpraktijken en dergelijke. Pas halverwege jaren 1960 ontstaan er milieubewegingen die protesteren tegen de veranderingen die zich sinds de Tweede Wereldoorlog in sneltempo voltrekken. De milieuverenigingen passen in een bredere sociale beweging waarin ook andere bewegingen, zoals de vrouwenbewegingen en verenigingen die solidariteit met de derde wereld nastreven, thuishoren. Boeken zoals *Silent spring* van Rachel Carson uit 1962 stimuleren en ondersteunen het protest dat verschillende vormen kan aannemen. Ten eerste worden er protestgroepen opgericht specifiek voor één zaak. Zo wordt er bijvoorbeeld in Limburg massaal geprotesteerd tegen de aanleg van de A24, een autosnelweg die Eindhoven met Brustem en Huy moet verbinden. Ten tweede worden algemene overkoepelende organisaties, zoals *Natuurpunt* en de *Bond Beter Leefmilieu*, opgericht in deze periode.

Om de fruitsector (en landbouw) te rationaliseren wil de overheid de oude en minder productieve hoogstambomen verwijderen. Commercieel is het hoogstamfruit immers niet veel meer waard. De grond is te kostbaar. Het is veel nuttiger om nieuwe laagstamaanplantingen aan te leggen of er akker of weiland van te maken, klinkt het. In de jaren 1970, wanneer de fruitsector een crisis doormaakt, wordt er in grote getale gebruik gemaakt van een rooipremie van de overheid. In Haspengouw, en vooral ten oosten van Bilzen, worden veel hoogstambomen gerooid zonder veel aandacht voor de genetische diversiteit die op die manier wordt vernietigd. Ludo Royen, bezorgd over dit levend erfgoed, verzamelt enten en probeert op die manier zoveel mogelijk rassen te bewaren. Begin jaren 1980 is de Nationale Boomgaardenstichting (NBS) een feit. Sindsdien zetten talloze vrijwilligers zich in voor het beschermen van de oude fruitsoorten. Het aanplanten van hoogstamboomgaarden, het geven van snoeicurssussen, verstrekken van informatie omtrent de verwerking van hoogstamfruit, … dat alles behoort nu tot het takenpakket van de NBS.

Aanvankelijk is de natuurbeweging in Haspengouw erg beperkt. Door de intensieve landbouw lijkt er weinig plaats voor natuur. Een stimulans voor het natuur- en landschapsbeheer in de regio is de oprichting begin jaren 1980 van het *Landschapspark Herk*. In 1986 wordt het omgevormd tot *Landschapspark Herk en Mombeek*. Het is één van de 'testcases' voor de oprichting van Regionale landschappen in België. In 2000 wordt het Regionaal Landschap Haspengouw officieel erkend. Een aantal jaren later sluit ook Voeren hierbij aan.

Er is voor landbouwers nog een belangrijke rol weggelegd voor het beheer van het landschap. In ruil voor een vergoeding onderhouden landbouwers een stukje natuur of infrastructuur.
Groene lijnen zoals hagen en taluds zijn destijds gecreëerd door landbouwers als omheining of perceelsafbakening. Vandaag worden deze *kleine landschapselementen* (KLE's) als kostbare stukjes erfgoed behandeld. Ze bepalen in sterke mate het uitzicht en het karakter van een landschap. Voor de landbouwers hebben ze vaak hun oorspronkelijke functie verloren. Daarom trachten de Vlaamse Landmaatschappij en het Regionaal Landschap Haspengouw en Voeren de landbouwers te ondersteunen om deze landschappelijk

waardevolle elementen te herstellen en te onderhouden. Heel wat landbouwers engageren zich ook om aan erosiebestrijding te doen of de waterkwaliteit te verbeteren. Landbouwers kunnen overeenkomsten afsluiten met de Vlaamse Landmaatschappij om één of meerdere elementen in het landschap te onderhouden of water- en erosieproblemen tegen te gaan. Landbouwers leggen bijvoorbeeld graskanten of poelen aan, onderhouden hagen of maken een leeuwerikenvlakje.

Foto 14. Een bloemrijke akkerrand.

Bron: Regionaal Landschap Haspengouw en Voeren

Zij doen dat in ruil voor een vastgelegd bedrag. De landbouwer neemt op die manier enkele taken ter harte die niet meteen te maken hebben met de productie van gewassen.

Om de landbouwers bij het onderhoud te helpen, zijn er, ondermeer door het Regionaal Landschap Haspengouw en Voeren, diverse projecten opgestart, bijvoorbeeld het project *hagendorser* om efficiënt hagen te snoeien. Het snoeien van meidoornhagen is immers zeer tijdrovend werk. De hedendaagse landbouwer die zijn bedrijf vaak alleen runt heeft geen tijd om dit manueel te doen. De hagendorser helpt hem hierbij.

Meer weten over lijnen in het landschap?

ALLEMEERSCH L. e.a., *Kleine landschapselementen in Limburg*, Rekem, 1990.

BATS H., 'Het Voerense Landschap ', *Monumenten en landschappen,* 11/5 (1992), 14-32.

BRULARD T., *La Hesbaye: étude géographique d'économie rurale*, Leuven, 1962.

VAN DEN BROEK J. (red.), *Elf landschappen in Limburg*, Hasselt, 2006.

VAN DER HEIJDEN H.A., 'De milieubeweging in de twintigste eeuw', *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 2004, 3, 445-483.

VAN WINDEKENS P. en DEJONGH G., *Van Kleine Landeigendom tot Vlaamse Landmaatschappij: vijfenzestig jaar werking op het Vlaamse platteland 1935-2001,* Brussel, 2002.

www.nbs.be : website van de Nationale Boomgaardenstichting

http://www.vlm.be/algemeen/diensten/Beheerovereenkomsten/Pages/default.aspx : deze website biedt een overzicht van de beheersovereenkomsten die landbouwers kunnen sluiten.

www.rlh.be: website van het Regionaal Landschap Haspengouw en Voeren

7. OVER GOD EN GRENZEN: PAALBOMEN, VELDKRUISEN EN HEILIGE BRONNEN

De mens benoemt zijn omgeving wanneer hij zich ergens vestigt. Dat heeft niet meteen invloed op het landschap, maar is wel interessant om het verleden landschap te bestuderen. Want de mens benoemt gewoon wat hij ziet. Door middel van een toponymische studie kunnen we dus iets te weten komen over hoe het landschap er vroeger uit zag.
Daarnaast geeft de mens ook een bepaalde betekenis aan het landschap. Sommige plaatsen zijn heilig, andere zijn gevaarlijk. Door het plaatsen van kruisjes, kapelletjes en bomen wordt hieraan betekenis gegeven.

Bron: Regionaal Landschap Haspengouw en Voeren (Eddy Daniëls)

1. HEILIGE KRUISEN EN BOMEN

Naast agrarische lijnen in het landschap treffen we ook bepaalde punten aan in de akkers. Alleenstaande bomen en kruisen of kapellen komen her en der voor in het midden van het veld. Alleenstaande bomen vormen een markant herkenningspunt in het landschap, maar vaak hangt er een hele historie aan vast. Ze worden in het verleden regelmatig gebruikt als merkteken, paalboom, om de grens tussen twee gemeenten of twee bezittingen aan te duiden. Ook stenen worden vaak gebruikt om een grens aan te duiden.

> *Vervolgens gaat zij langs de op Brusthem liggende landen van het Gasthuis van Sint-Truijden, van Francis Derop, van Simon Piernoux, der Weduwe Hubar en van Libert Eggen, en aan Den hoek te komen eener met heggen omheinde weide of Groeze van Willem Kolemans, Daarna volgt zij De heg dezer Weide tegen dewelke een voetpad voorbij loopt, om tegen een land van Libert Eggen te komen, en daar volgt Zij De Vore (?) tusschen dat laatste en dat van Simon Piernoux, tot dat zij het land van het Gasthuis van Sint Truijden raakt, van daar gat zij dwars door dit laatste, om aan eenen paal te komen, dragende een klein Lievenvrouwebeeld, geplant op den hoek van een land van Jacobus Eggen, gelegen op Brusthem.*

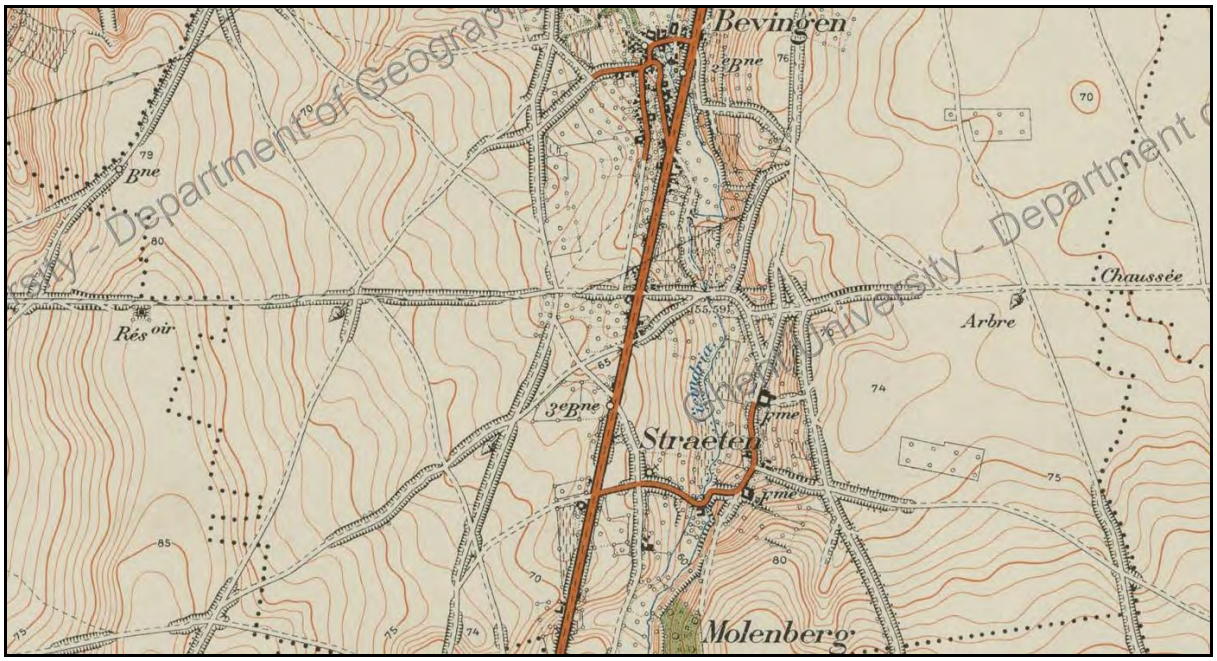
HASSELT, Rijksarchief in de provinciën, Kadaster, nr. 23: Brustem.

Ook op kruispunten en splitsingen van wegen staan vaak bomen. Alleenstaande bomen komen vaak voor met kapelletjes. Een mogelijke theorie is dat dit nog uit de vroege middeleeuwen stamt. De Germaanse volkeren vereren bepaalde bomen en wanneer de bevolking in onze contreien wordt gekerstend wordt er vaak een kapel bij dergelijke fetisjbomen geplaatst. Waarschijnlijk is het veel ingewikkelder dan dat.

Ook tijdens processies door de velden zijn sommige bomen belangrijk. Op die plaats houdt de stoet halt en leest de priester het evangelie voor. Een ander type van alleenstaande bomen zijn de gerechtsbomen. Daar komt in het ancien régime vierschaar bijeen om recht te spreken. Ten slotte zijn er de bomen die herinneren aan een bepaalde persoon of gebeurtenis. Dergelijke alleenstaande bomen dienen niet om geknot of gekapt te worden. Deze alleenstaande bomen staan ook vaak aangeduid op kaarten.

Een bekende alleenstaande boom in Haspengouw is de Tjenneboom, die aan het kruispunt van de Romeinse heirbaan en de weg naar Hoepertingen heeft gestaan. Aan deze boom zouden heksen zijn verbrand, waaronder een zekere Jeanne of Johanna, die nadien ook haar naam aan de boom heeft geschonken. Einde negentiende eeuw wordt de boom gedeeltelijk verwoest door een storm en enkele jaren later sterft de boom af. Vandaag de dag staat er een nieuwe boom die er op initiatief van de burgemeester van Gotem in 1970 is geplant. Onderstaande uitsnede van de topografische kaart uit de jaren 1930 toont een aantal bomen op kruispunten ter hoogte van het gehucht Straeten bij Sint-Truiden. Twee ervan zijn gelegen op de Romeinse heirbaan. Eentje ervan is zelfs aangeduid met de term ‘arbre’.

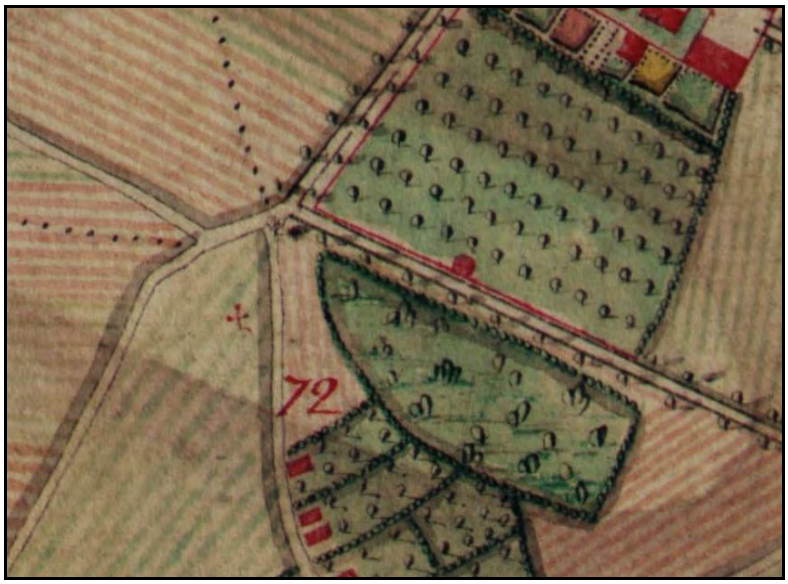
Kaart 14. Een uitsnede van het gehucht Straeten bij Sint-Truiden van de topografische kaart uit de jaren 1930 met aanduiding van een aantal alleenstaande bomen

Bron: Institut cartographique militaire, 1938, feuille .33/6: Saint-Trond

Ook veldkruisen treffen we in de akkers aan, soms samen met alleenstaande bomen zoals reeds eerder wordt vermeld. God is niet alleen aanwezig in het dorp, maar ook in de akkers. Onderstaande kaart toont een dergelijk veldkruis nabij een kruispunt vlakbij Alden Biesen.

Kaart 15. Een uittreksel van de Ferrariskaart (1770-1777) ter hoogte van Alden Biesen en Rijkhoven

Bron: Koninklijke bibliotheek van België – Bibliothèque Royale de Belgique

Veel van deze veldkapellen of veldkruisen staan, net zoals veel religieuze herinneringen, op of in de buurt van een kruispunt. Ze zijn meestal vervaardigd uit lokale materialen. De kruisen en kapellen die je vandaag nog in het landschap ziet dateren meestal uit de negentiende of twintigste eeuw, maar kennen vaak een veel oudere geschiedenis. Tijdens processies, die uiteraard ook al worden gehouden voor de negentiende eeuw, wordt er aan de kapellen en kruisen halt gehouden. Elke kapel is gewijd aan een bepaalde heilige. Bewoners komen er bidden om iets af te smeken, want *ieder sant heeft zijn eigen bekwaamheid*.

Foto 15. Een veldkapel

Bron: Provinciaal Centrum voor Cultureel Erfgoed

Zo wordt er in Munsterbilzen bij de Sint-Rochuskapel, (Sint-Rochus is de patroon van besmettelijke ziekten), gebeden om zichzelf en het vee te beschermen tegen allerhande besmettelijke ziekten zoals cholera, pokken, veepest … . De kapel is gelegen nabij het domein van het kasteel Groenendaal, te midden van de weiden en nabij het aangrenzende Groenendaalbos. De huidige kapel dateert van het einde van de achttiende eeuw, maar is grondig gerestaureerd in de twintigste eeuw. De verering gaat echter eeuwen terug. Het uittreksel van de topografische kaart hieronder toont de Sint-Rochuskapel, gelegen links van het bos.

Kaart 16. De topografische kaart uit de jaren 1930 ter hoogte van het Groenendaal bos te Bilzen

Bron: Institut cartographique militaire, 1937, feuille 34/1: Bilsen.

In het bos zelf, op de V-splitsing, staat een veldkruis en nog iets verder op de splitsing van de Langstraat en de Jonckholtstraat naar Hoelbeek elkaar kruisen, vinden we een tweede kapel. Deze kapel staat op het grondgebied van Waltwilder en is gewijd aan de heilige Antonius. Dit is slechts één voorbeeld, zo zijn er talrijke veldkapellen en kruisen verspreid in Haspengouw. Hieronder de Sint-Rochuskapel zoals ze er vandaag uit ziet, bekeken van aan de dreef van het kasteel van Groenendaal. Net vóór de kapel loopt een veldweg naar de akkers.

Foto 16. De Sint-Rochuskapel te Munsterbilzen anno 2010

Bron: Centrum Agrarische Geschiedenis, 2010

Naast grenspalen, alleenstaande bomen en kapelletjes vormen ook bronnen vaak herkenbare punten in het landschap. Water is er genoeg in Haspengouw. Vooral in het noordelijke deel, maar ook in het zuiden vinden we bronnen terug. Aan een bron en het bronwater wordt ook vaak een legende of een verhaal vastgeknoopt. Zo is er de Sint-Anna bron in Mechelen-Bovelingen. Mensen halen water uit deze bron om het te laten zegenen door de pastoor en er zieke ogen mee te betten. Rond bronnen worden soms hagen en bomen geplant om het bronwater proper te houden. Naast bronnen zorgen ook poelen voor specifieke landschapselementen. Vaak gaat het om leemafgravingen die na verloop van tijd tot poel verworden. Ten slotte vormen de talrijke grafheuvels of tumuli ook een speciaal puntelement in het landschap. Dit hebben we te danken aan de vroege bewoning door de Romeinen. Verspreid over zowel vochtig als droog Haspengouw vinden we grafheuvels terug. Onder andere in Brustem, Millen, Gingelom, … Deze puntelementen zijn ook verweven met de toponymie in de streek. Zo vinden we nabij Brustem het *Tomveld,* dat verwijst naar de tumulus vlakbij.

2. AANZET TOT EEN TOPONYMISCHE STUDIE VAN HASPENGOUW?

Een toponymische studie van heel Haspengouw is onmogelijk in het kader van dit project. Voornamelijk op het niveau van deelgemeentes en fusiegemeentes is een dergelijke studies haalbaar. Zowel de betekenis van straatnamen als van veldnamen wordt weinig onderzocht in België. Tot op dit moment is er dan ook vrij weinig gepubliceerd over toponymie in Haspengouw. We hopen dan ook dat dit project aanzet tot verder onderzoek. In bijlage 49 en 50 wordt een overzicht opgenomen van de bestanddelen van veldnamen en straatnamen.

HET GEBRUIK, BEGROEIING EN OMHEININGEN

De meeste toponiemen omschrijven de functie van een plaats of wat er groeit: weide, veld, akker, korenland of beemd. Zo is er de veldnaam *Aen Clerx weidje* in Rijkhoven en de *Lange Weide* en de *Berg Weide* in Millen. In Overrepen vinden we dan weer de *Katte kop bemden.* Namen met broek erin, zoals het *Molenbroek* te Hoeselt of het *Horne broek* in Heks, wijzen op drassig grasland. Er zijn ook minder duidelijke verwijzingen naar grasland. Bijvoorbeeld toponiemen met pas- of zittert- als bestanddeel. In Grootloon vinden we de *Pasgracht* en in Rijkhoven een veld met de naam *Op den pas*. In Borgloon is *Sittard* een afleiding van zittert.
Hoewel er bijna geen woeste grond meer aanwezig is in Haspengouw, verwijzen heel wat toponiemen er nog naar. In Overrepen is er het veld *Aen colmonterheide* en de straatnaam *Heideweg*. In Millen vinden we de veldnaam *Het hey veld* en eveneens een *Heistraat* terug. Allemaal duiden ze op woeste gronden die er ooit zijn geweest. Toponiemen met brul-, briel- of aard- erin duiden ook op woeste gronden. Bijvoorbeeld *Briel* in Borgloon en het *Trokkartveld* in Ulbeek.

De oppervlakte aan bos is ongetwijfeld ooit groter geweest. Bepaalde veldtoponiemen verwijzen nog naar een bos dat er ooit heeft gestaan. Bijvoorbeeld het *Hoogboschveld* of *Het kwekers boschveldje* te Millen of *Kraux Bosch* in Rijkhoven. Ook de Guigovense straatnamen zoals *Bosweg* en *Wouddal* verwijzen hiernaar, in dit geval naar het nog bestaande *Bellevuebos*. Minder evidente verwijzingen naar (verdwenen) bossen zijn de componenten loo-, haag-, hout-, stok-, vogelzang-, brand- en rode-. Zo is er een *Vogelzangstraat* in Membruggen. Boven Rosmeer vinden we de veldnaam *Root* terug, wat eveneens kan duiden op een verdwenen bos.
Natuurlijke omheiningen rond boomgaarden, weides en in zeldzame gevallen akkers, zijn anno 2011 vaak verdwenen. Toch verwijzen er nog voldoende toponiemen naar. Toponiemen met blook-, waarde- of meer- erin duiden op een soort omheining. Zo is er de *Haagsmeerstraat* in Gors-Opleeuw, het *Waardeveld* ten westen van Haren en de *Blookweg* in Guigoven.

DE KWALITEIT VAN DE BODEM

Niemand kent het bouwland zo goed als de boeren die er op werken. Van vader op zoon wordt de informatie over de kwaliteit van de gronden doorgegeven. Dit uit zich ook in veldtoponiemen met daarin eigenschappen van de grond. Het meest evidente zijn de namen die verwijzen naar de grondsoort. Klei-, zand-, … duidelijker kan niet. Andere veldnamen zoals vetpot, schoonland, zondagsland verwijzen naar een goed en vruchtbaar land. De *Goudberg*, een veldtoponiem in Borgloon is hier een voorbeeld van.
Ook het tegengestelde komt voor. Velden met in de naam boos-, kwaad-, schraal-, honger- en duivel- dragen weinig goeds in zich en verwijzen naar grond waarvan de opbrengst maar povertjes is. Ook het bestanddeel vrijdag-, wat in het volksgeloof een ongeluksdag is, staat voor slechte grond. Andere veldtoponiemen zijn

minder duidelijk. Namen zoals koekerkhof of paardenhemel, … verwijzen naar land waar de dieren omkomen van de honger. Zo is er in Rijkhoven een *Peerdskerkhof* en in Heers een *Paardskerkhofstraat.*
Namen zoals steenakker, hard land, taai land, … duiden aan of de grond al dan niet gemakkelijk te bewerken is. In Niel bij Gingelom vinden we de veldnaam *Keienberg*, wat waarschijnlijk verwijst naar een grond met veel keien erin. Gronden met kiezellagen komen op verschillende plaatsen in Haspengouw voor.

RELIËF, GROOTTE, VORM EN LIGGING

Veldnamen en straatnamen kunnen ook refereren aan het reliëf van de omgeving. Namen met dal-, del-, delling-, plat- verwijzen naar een depressie in het landschap. Bijvoorbeeld de *Diepestraat* in Gors-Opleeuw, of de *Rependelweg* en de veldnaam *Rependel* in Overrepen. Ook namen met hoog-, heuvel- of berg- erin zijn terug te vinden in Haspengouw. Bijvoorbeeld de *Flikkenberg* in Vechmaal.
Sommige veldtoponiemen verwijzen naar de grootte van het veld en drukken dat uit in oude oppervlaktematen of in termen van de tijd die nodig is om het te bewerken. Toponiemen met bunders-, dagmaat of roeden- erin komen op verschillende plaatsen in Haspengouw voor. In Rijkhoven zijn er zo twee veldnamen: het *Zeven bunder veld* en het *Op de dertien bunders*.
Ook de vorm van het veld of de straat kan in de naam verwerkt zijn. In deze toponiemen vinden we de bestanddelen zoals blok-, streep-, repel-, smal-, breed- terug. Zo is er de *Bredestraat* in Overrepen.
Soms verwijst een toponiem ook naar de ligging van het desbetreffende veld of de straat. In Millen is er een veld dat *Over den Bilzerweg* heet en in Heks vinden we een veldtoponiem dat *Achter Jan Aerts weide* noemt. Ook toponiemen met windrichtingen horen hierbij.

HET GEVEN VAN NAMEN: BEWONERS EN BOUWSELS

Om zijn omgeving, zijn landschap te ordenen, geeft de mens namen aan de dingen die hem omringen. Dit verwijst niet altijd naar het gebruik van de grond, maar wel naar de eigenaar, de bewoners of het gebouw dat er staat of ooit gestaan heeft. Toponiemen kunnen ook refereren aan al dan niet geliefde inwoners uit de omgeving. Ten slotte, misschien nog het meest evident, dienen straatnamen vaak ook als wegwijzer.

De bezitters, bewoners en bouwsels

Veldtoponiemen en straatnamen verwijzen in sommige gevallen naar personen. Molenaar-, heeren- en graven- zijn toponiemen die iets meer vertellen over de persoon die eigenaar is van de grond of er woont. In Millen vinden we het veldtoponiem *Aen de heere straet* terug. In Wellen is er het *Smisveld*, wat kan betekenen dat het stuk grond eigendom is geweest van de smid. De kerk is ook eeuwenlang een belangrijke grootgrondbezitter geweest. Toponiemen met kerk-, proosdij-, pastorie- worden overal teruggevonden. In Overrepen is er een stuk land genaamd *Kerkveld*. Het langdurig betwisten van een eigendom blijkt in zeldzame gevallen ook uit de naam. Veldnamen zoals kijfveld, kibbelkamp, kwestiekavel zijn hier voorbeelden van, al zijn ze eerder zeldzaam.
Namen verwijzen in een aantal gevallen naar de gebouwen die er staan of ooit hebben gestaan. De veldnaam *Motmolen* in Rijkhoven en het *Meule veld* in Heks illustreren dit. In Membruggen is er de *Melkerijstraat*, die verwijst naar het melkbedrijf dat er ooit was.
Ook naar dieren wordt soms verwezen in de namen van velden en straten. Zo is er het mollenveld, de paddenacker, hazenacker en vogelweide… dit gaat dan impliciet ook over de bodemeigenschappen van dat veld. Een veld waar veel hazen zitten die de gewassen opeten, is natuurlijk niet zo goed.

Namen zoals biesthoek, schapeland, peerdsweide, calverkamp, koeweyde en lammerweyde zeggen wat meer over de dieren die er (vroeger) hebben gegraasd. Deze toponiemen staan vaak in verband met de heerdgang, het rondtrekken van kuddes schapen of koeien. De plaatsen waar de kudde passeert of halt houdt, worden naar hen genoemd. Zo is er een *Biesenstraat* in Overrepen die waarschijnlijk verwijst naar het passeren van de herder met de *biesten*. Ook toponiemen met het bestanddeel groen-, dries- of dreef- verwijzen vaak naar het systeem van de heerdgang. In heel wat Haspengouwse dorpen is er nog een centraal gelegen plein dat dries heet. Vermoedelijk wijst dit op de vroegere verzamelplaats van het vee.

Haspengouwers en Heksen

Om bepaalde inwoners te eren zijn er ook straten naar hen genoemd. Zo is er in Rijkhoven de *Cuveliersstraat*, genoemd naar de eerste burgemeester van Rijkhoven en de *Roelants du Vivierlaan*, verwijzend naar de laatste bewoner van Alden Biesen. In Heks wordt er een straat gewijd aan hun bekende inwoner Lodewijk van Winkel, beter bekend onder zijn schrijversnaam Lod Lavki, schrijver van tal van jeugdboeken.
Ook verwijzingen naar minder geliefde personen uit het dorp of de regio komen voor. Bijvoorbeeld namen met het bestanddeel kat erin verwijzen naar plaatsen waar heksen samentroepen bij nacht. Katten worden in volksverhalen vaak bekeken als de verpersoonlijking van het kwaad. Talloze volksverhalen spreken over heksen die zich vermommen als katten om ongestoord hun gang te kunnen gaan, heidense rituelen uit te voeren en zelfs mensen aan te vallen. In Haspengouw vinden we een aantal toponiemen terug. Zo is er in Sint-Lambrechts-Herk de *Kattendansstraat,* de *Katteberg* in Bilzen en de *Kattensteeg* in Borgloon. Deze plaatsen in het landschap krijgen een slechte naam toebedeeld. Het is er gevaarlijk om ’s nachts te passeren.

Wegwijzers

Het is misschien de logica zelve, maar straatnamen fungeren ook als wegwijzers in het landschap. De naam van de straat komt overeen met het eindpunt ervan. De *Maastrichterstraat* in Bilzen loopt naar Maastricht. De *Luikerstraat* in Sint-Truiden wijst de weg naar Luik. Al wordt deze straat in de volksmond ook wel *Brustemstraat* genoemd omdat het ook de weg naar Brustem is.
Ook in kleine dorpjes wordt er op die manier de weg getoond. De weg naar Aalst wordt in Brustem de *Aelster weg* genoemd. Op diverse plaatsen in Haspengouw wordt ook de weg naar ‘de walen’ getoond. bijvoorbeeld de *Waalsestraat* in Millen. De weg van Brustem naar Waremme noemt de plaatselijke bevolking in Brustem nog steeds *De Waelenweg*.

Meer weten over God en grenzen in Haspengouw?

DIRIKEN P., *Geogids Borgloon: Borgloon, Kerniel, Gorps-Opleeuw, Jesseren, Bommershoven, Grootloon, Broekom, Hendrieken, Voort, Gotem, Kuttekoven, Hoepertingen, Rijkel*, (Toeristische recreatieve atlas van Limburg. Haspengouw), Kortessem, 2002.

DECONINCK E. e.a. (red.), *Sint-Truiden ingekaderd 1830-1914*, Sint-Truiden, 1998.

VENKEN J., *Oud Sint-Truiden en omgeving: Borgloon, Gingelom, Heers, Nieuwerkerken, Sint-Truiden, Wellen,* Gent, 1993.

TACK G., VAN DEN BREMPT P. en HERMY P., *Bossen in Vlaanderen*, Leuven, 1993.

GYBELS H., *Kapellen in Vlaanderen: vergeten verleden,* Leuven, 2006.

SCHONFELD M., *Veldnamen in Nederland*, Arnhem, 1980.

VALGAERTS E. e.a., *Veldkruisen in het kanton Borgloon*, sl, 1994.

DE BEULE Y. en GEERTS P., *Merkwaardige bomen in België. 100 bomen en verhalen om te koesteren*, Tielt, 2005.

HOUBEN S., *Toponymie van Borlo, Buvingen en Gingelom*, (Licentiaatsverhandeling Faculteit letteren en wijsbegeerte, departement Germaanse filologie), Leuven, 1970.

MARCHAL J., *Bijdragen tot de moderne toponymie van het kanton Borgloon* (Licentiaatsverhandeling Faculteit Letteren, departement Germaanse philologie, Leuven, 1947.

DEBRABANDERE F. e.a., *De Vlaamse gemeentenamen: verklarend woordenboek*, Leuven, 2010.

http://www.dbnl.org/tekst/sege010hasp02_01/sege010hasp02_01_0001.php : dit artikel is een mooie inleiding op de toponymie van Haspengouw.

www.landrada.be: de website van de heemkring Landrada van Munsterbilzen

8. INDUSTRIËLE PUNTEN IN HET AGRARISCHE LANDSCHAP

Als laatste thema behandelen we de beperkte industriële ontwikkeling in Haspengouw. Haspengouw is een uitgesproken landbouwstreek. We associëren het dan ook niet met industrie. Haspengouw telt weinig fabrieken en de meeste industriële activiteiten hebben weinig impact op het landschap en zijn voortgevloeid uit de landbouw. Toch is ook Haspengouw niet ontsnapt aan de industriële evoluties die zich voltrekken sinds het einde van de achttiende eeuw. Denk maar aan de uitvinding van de elektriciteit of de motor. Ook in Haspengouw sieren hoogspanningsleidingen het landschap en worden buldozers gebruikt om wegen aan te leggen.
Geen enkele industrie neemt de bovenhand. Het is meer een samenraapsel van allerlei activiteiten met een industrieel karakter.

Foto 17. Zicht op de brouwerij Alken Maes in Alken, anno 2011.

Bron: Regionaal Landschap Haspengouw en Voeren

1. EEN (BEPERKTE) LANDBOUWINDUSTRIE VOOR HASPENGOUW

De meeste dorpjes zijn in de negentiende eeuw nog vaak gemeenschappen op zichzelf. De meeste van deze dorpen tellen maar een paar honderd inwoners en zijn maar een zakdoek groot. Naast talrijke dorpen zijn er een aantal steden in Haspengouw die fungeren als regionaal centrum. Van west naar oost zijn dat Sint-Truiden, Borgloon, Bilzen en Tongeren.

De twee grootste steden zijn Sint-Truiden en Tongeren. Hun bevolking is talrijker, we vinden er meer bebouwing terug en in deze twee steden wordt het grootste aantal diensten aangeboden. Dat blijkt duidelijk uit de industrie- en handelstellingen. Het geeft ons een idee wat er aan 'industrie' in Haspengouw is op het moment dat de eerste industriële revolutie ruim gepasseerd is.

Tabel 11. Het aantal bedrijven per nijverheidstak in Haspengouw in 1896 voor zes dorpen en vier 'stedelijke' centra.

	gemeenten									
	Alken	Bilzen	Borgloon	Brustem	Heks	Millen	Overrepen	Rijkhoven	Sint-Truiden	Tongeren
metaal	5	7	7	3	1	4	2	1	34	31
keramiek	2	4	2	1	0	1	0	3	6	7
voeding	11	27	22	1	0	0	4	2	90	119
chemie	0	2	0	0	0	0	0	1	3	1
textiel	1	3	1	0	0	0	0	1	84	6
boeken	0	0	0	0	0	0	0	0	6	2
papier	0	0	0	0	0	0	0	0	0	3
hout	49	12	13	10	5	4	4	11	62	56
leder en huiden	4	13	11	1	1	4	1	1	64	82
tabak	0	0	0	0	0	0	0	0	2	2
kunst	0	0	0	0	0	0	0	0	5	0
speciale industrie	3	6	2	0	1	0	1	3	24	16
transport	3	5	3	0	0	0	0	1	14	17

Bron: Industrietelling 1896

Zowel in Sint-Truiden als in Tongeren vind je in 1896 een uitgebreid palet aan diensten terug. Van een gasbedrijf tot ijzerbewerkers, bakkers en modistes. In Sint-Truiden en Tongeren vinden we bijvoorbeeld respectievelijk 88 en 85 ateliers voor de confectie van damesmode terug. We zien er ook 19 modistes, dat zijn de betere damesmodezaken. Bilzen en Borgloon zijn de twee kleinere steden in het onderzoeksgebied. Zij tellen respectievelijk twee en vier modistes. De tabel hierboven geeft voor een aantal industrietakken weer waar de activiteiten zich bevinden in Haspengouw. We vergelijken zes dorpen met de vier 'stedelijke' centra.

De ijzergerelateerde nijverheid komt in elke gemeente voor, concreet zijn dit de ijzersmeden die onmisbaar zijn voor het maken en repareren van werktuigen en dergelijke. In Sint-Truiden en Tongeren vinden we ook meer gespecialiseerde ijzerbewerkers, zoals ateliers om machines te maken, gieterijen … . Van de landelijke cases zijn Alken en Rijkhoven het best voorzien van ambachtelijke/industriële activiteiten. Alken is een grote, uitgestrekte gemeente die (volgens negentiende eeuwse normen) niet vlakbij Hasselt ligt en op die manier enigszins ontsnapt aan de invloedssfeer ervan. Het ligt ook op redelijke afstand van de andere vier centra. Waarschijnlijk

heeft het daardoor voor zichzelf een aantal meer gespecialiseerde diensten ontwikkeld. Brustem, toch een van de grotere en belangrijkere dorpen wordt in zijn industriële ontwikkeling gehinderd door de nabijheid van Sint-Truiden dat beter ontsloten is en meer diensten aanbiedt. Millen bevindt zich dan weer in de invloedssfeer van Tongeren en Maastricht. Heks beschikt enkel over een smid. Uiteraard moeten we er rekening mee houden dat bepaalde activiteiten niet zijn aangegeven of niet als industriële nijverheid worden bekeken. Zo wordt de stroopproductie in 1896 niet apart opgenomen in de industrietellingen.

MOLENS

Voor er sprake is van een echte industrie zijn er wel de ambachtelijke (thuis)nijverheden die nadien evolueren tot een echte industrie. Een van de nijverheden die al eeuwenlang in elk dorp voorkomt is de maalderij. Voor er **molens** zijn, worden de granen met de hand gemalen. Vanaf de middeleeuwen, rond de zevende, achtste eeuw, treffen we molens aan in onze contreien. Ze worden vooral aangedreven door wind en water. Maar ook dieren zorgen op diverse plaatsen voor aandrijfkracht in de ros- of hondsmolens.

Tabel 12. Het aantal rosmolens in Zuid-Limburg in het midden van de negentiende eeuw

Dorp	Aantal rosmolens midden negentiende eeuw
Aalst	1
Bilzen	3
Boekhout	1
Borgloon	1
Eigenbilzen	1
Gelinden	1
Kortessem	2
Montenaken	1
Munsterbilzen	1
Remersdael	1
Sint-Truiden	1
Tongeren	3

Bron: Industrietelling 1896

In Haspengouw zijn het voornamelijk watermolens en een beperkt aantal windmolens, die voor aandrijfkracht zorgen. Ook in de negentiende eeuw zijn de wind- en watermolens nog cruciaal. In bijna elke Haspengouwse gemeente is wel een wind- of watermolen terug te vinden om de geoogste granen te vermalen. In Haspengouw zijn het hoofdzakelijk watermolens die hun kracht halen uit de Demer en haar zijrivieren. Vooral de Herk en de Mombeek tellen vele watermolens. Zie bijlagen 11 en 12 voor een lijst met molens in Haspengouw. Omdat de Haspengouwse rivieren niet over watervallen beschikken en vaak een beperkt verval hebben, worden de rivieren soms omgeleid om een groter verval te creëren. Dat gebeurde met de Herkbeek in Broekom. Daar wordt de beek buiten de alluviale vlakte geleid om een groter verval te bereiken om de watermolen te kunnen aandrijven. Ondanks deze ingrepen is de gemiddelde productie van de watermolens in Limburg kleiner dan bijvoorbeeld in de provincie Antwerpen of Oost-Vlaanderen. De riviertjes in Zuid-Limburg zijn immers veel kleiner. Op de plaatsen waar geen waterlopen stromen of waar de waterloop bepaalde momenten in het jaar niet voldoende water krijgt, worden windmolens geplaatst. De houten of stenen windmolens die in de negentiende eeuw in Haspengouw worden gebouwd dienen vaak als aanvulling op een watermolen. Zo vraagt de molenaar in Hoepertingen midden negentiende eeuw de toestemming om een windmolen te plaatsen

omdat zijn watermolen niet altijd voldoende water krijgt. De windmolen wordt begin twintigste eeuw afgebroken.

BROUWERIJEN OF ALCOHOLSTOKERIJEN

Vele dorpen beschikken ook over een eigen **brouwerij of alcoholstokerij**. Zo vinden we de alcoholstokerij Nicolaï in Wilderen. De meesten bedrijfjes hebben een of twee en maximum zes arbeiders in dienst. Het geproduceerde gerstenat of sterke drank wordt vooral in de omgeving geconsumeerd. De grotere boerderijen brouwen vaak ook gewoon bier voor eigen gebruik of verkopen wat aan de buren. De combinatie van het brouwen in de winter en het boeren de rest van het jaar werkt zeer goed. In de loop van de negentiende eeuw verdwijnen er wel veel kleine brouwerijen door de verbeterde transportinfrastructuur. Bier wordt op grote schaal aangevoerd vanuit grotere productiecentra zoals Brussel, Luik, Leuven en Diest.

THUISNIJVERHEDEN

Ook **thuisnijverheden** zoals vlechtwerk, klompenmakers, … komen voor in Haspengouw, maar niet op uitzonderlijk grote schaal zoals in andere Vlaamse regio's. Het is een belangrijke bijverdienste voor de kleine boer en voor het stedelijke proletariaat. Zo zijn er in Sint-Truiden kantklossers die aan thuiswerk doen. Het betaalt echter niet goed en er is een tekort aan arbeiders waardoor deze ambacht/industrie in zijn ontwikkeling wordt afgeremd. Een grootschalige textielindustrie komt er niet van de grond. In Tongeren is begin negentiende eeuw een katoenspinnerij, maar in de jaren 1840 is daar in het kadaster geen sprake meer van. In de Jekervallei is er rond 1830 een traditie van strovlechterij en hoedenfabricatie. De reden waarom we dit ambacht enkel hier vinden is terug te voeren tot de grondsoort. De krijtachtige ondergronden maken het stro soepeler, zuiverder en blanker dan elders. En tenslotte maakt ieder gezin wat stroop, confituur of cider voor zichzelf.

SUIKERFABRIEKEN

In de negentiende eeuw zien we ook de eerste echte industrie opkomen in Haspengouw, namelijk de **suikerraffinage**. in de jaren 1830 wordt het eerste suikerfabriekje opgericht in Sint-Truiden door Mellaerts. Eind jaren 1830 richt ook Charles de Pitteurs-Hiégaerts een bietenverwerkend bedrijfje op in Ordingen. In 1846 vinden we in totaal vier suikerfabriekjes terug in de regio. Drie in Sint-Truiden en één in Ordingen. De aandrijving gebeurt door middel van stoomketels. We mogen deze verwerkende nijverheid met recht de eerste echte industrie noemen want stoomketels zijn zeldzaam in Limburg. In 1838 zijn er slechts vijf stoomketels te vinden in de provincie Limburg. Ter vergelijking: in België zijn er in totaal 1.044 ketels wat de industriële achterstand van Limburg nogmaals illustreert. In bijlage 51 het overzicht van de evolutie stoomketels tussen 1838 en 1880. De suikerfabrieken stellen ook heel wat mensen tewerk. Per fabriekje tellen we al vlug 300 tot 400 arbeiders. Dit is veel meer dan in andere 'industriële' activiteiten, zoals de brouwerijen, waar hoogstens een handvol mensen werkt. In de jaren 1860 een aantal nieuwe fabrieken opgericht in Jeuk.

INVLOED OP HET LANDSCHAP

Van deze 'industriële' nijverheden heeft vooral de maalderij invloed op het landschap. Doordat molens om te kunnen werken op een bepaalde plaats moeten staan, hetzij vlakbij de rivier voor watermolens of op een heuveltop voor windmolens, beïnvloeden zij het landschap. Zij staan veelal aan de rand van het dorp of zelfs

volledig buiten het dorp. Ook schoorstenen van brouwerijen, stokerijen of andere fabrieken beïnvloeden her en der het landschap door schoorstenen enz.

Foto 18. De suikerfabriek in Staeyen bij Sint-Truiden

Bron: Provinciaal Centrum voor Cultureel Erfgoed

2. SCHAALVERGROTING EN NIEUWE INDUSTRIE

Na de Tweede Wereldoorlog vindt er in de landbouwsector een schaalvergroting plaats. Ook andere sectoren krijgen te maken met de wervelende vooruitgang van de maatschappij. Een aantal (eeuwenoude) nijverheden verdwijnen hierdoor. De opkomst van grootschalige industriële maalderijen zorgt voor de teloorgang van de molens. Wind- water- of paardenkracht zijn niet voldoende efficiënt meer om het graan te malen.

Andere nijverheden die een opmars kennen door de industriële ontwikkeling zoals de suikernijverheid, de stoommelkerijen en brouwerijen kennen na verloop van tijd een concentratiebeweging. De kleinere bedrijven die niet kunnen blijven investeren in steeds nieuwe technologieën worden uiteindelijk opgeslorpt door de grotere vestigingen of moeten de deuren sluiten.

Wanneer het fruit eind negentiende, begint twintigste eeuw belangrijker wordt, zien we ook de eerste fruitverwerkende nijverheden verschijnen. In de eerste plaats de stroopnijverheid die van oudsher vooral thuis wordt beoefend. Eind negentiende eeuw ontstaan er in Borgloon kort bij elkaar drie stroopfabrieken: Wijnants-Groenendaels, Charles Wijnants et Soeur en Meeckers-Poncelet. In het nabijgelegen Bommershoven is er nog een vierde fabriek: Lowette.
Tijdens de crisis van de jaren 1930 richten een aantal handelaars in Sint-Truiden de Trudofabriek op om het fruit dat ze niet meer geëxporteerd krijgen te verwerken tot sap. Naast fruitsappen produceert dit bedrijf ook cider. Later wordt er ook gebruik gemaakt van geïmporteerde concentraten om ook andere, meer exotische sappen te maken. In de jaren 1950 koopt Jules Boden zijn collega handelaars uit en moderniseert samen met zijn zonen het bedrijf. Het bedrijf brandt in 1987 volledig uit waarna de eigenaars beslissen het te verkopen aan Konings uit Zonhoven. Die neemt het klantenbestand en de merknaam over, maar de bedrijfsgebouwen in Melveren wordt niet meer heropgebouwd.
In Gotem, nabij Borgloon neemt een landbouwer het initiatief om fruit te gaan verwerken tot sap. Net zoals bij de Trudofabriek gaan de zaken erg goed na de Tweede Wereldoorlog. Het bedrijfje verhuist naar Hoepertingen en krijgt de naam Looza. In de jaren 1990 wordt het overgenomen door de groep Pepsico. Het verwerkt ondertussen al lang geen Haspengouws fruit meer.

Naast de ontwikkeling (en neergang) van bepaalde sectoren brengt de industriële ontwikkeling ons ook een aantal nieuwigheden voor de maatschappij. De uitvinding van de elektriciteit zorgt voor een zeer landschapsbepalend element: elektriciteitskabels. Dwars door Haspengouw loopt een hoogspanningslijn. Ter hoogte van Herderen bij Riemst komen een aantal lijnen samen. Het mooie vergezicht wordt er verstoord door een wirwar van kabels. Zie bijlage 52 voor een overzicht van de hoogspanningskabels in Limburg.

Foto 19. Hoogspanningskabels ter hoogte van Herderen bij Riemst

Bron: Centrum Agrarische Geschiedenis, 2010

Meer weten over de industriële ontwikkeling (van Haspengouw)

Recensement général des industries et des métiers (31 octobre 1896), Brussel, 1896.

Statistique de la Belgique: Industrie, recensement général (15 octobre 1846), Brussel, 1846.

HANNES J., *Provincie Limburg 1842-1844: uitgave van de kadastrale statistieken* (Belgisch Centrum voor Landelijke Geschiedenis, 33), Brussel, 1973.

HIEMELEERS J., *Fruitverwerkingsnijverheid in België*, Leuven, 1950.

JACOBS V., *Limburgs-Haspengouw. Een fruitstreek met traditie,* Sint-Truiden, 1997.

LINTERS A., *Industrieel erfgoed in Limburg* (Kunst en oudheden Limburg, 18), Sint-Truiden, 1980.

SMET W. en HOLEMANS H., *Limburgse windmolens in heden en verleden*, Nieuwerkerken-Waas, 1981.

VAN DER HERTEN B., *België onder stoom: transport en communicatie tijdens de 19e eeuw* (Studies in social and economic history, 32), Leuven, 2004.

VAN DOORSLAER B., *Molens in Limburg: met de stroom mee of tegen de wind in*, Borgloon, 1996.

Het landschap vertelt…

Sporen van twee eeuwen wonen en werken in het Haspengouwse landschap (1800-2011)

Bijlagen

Nathalie Ceunen
Centrum Agrarische Geschiedenis

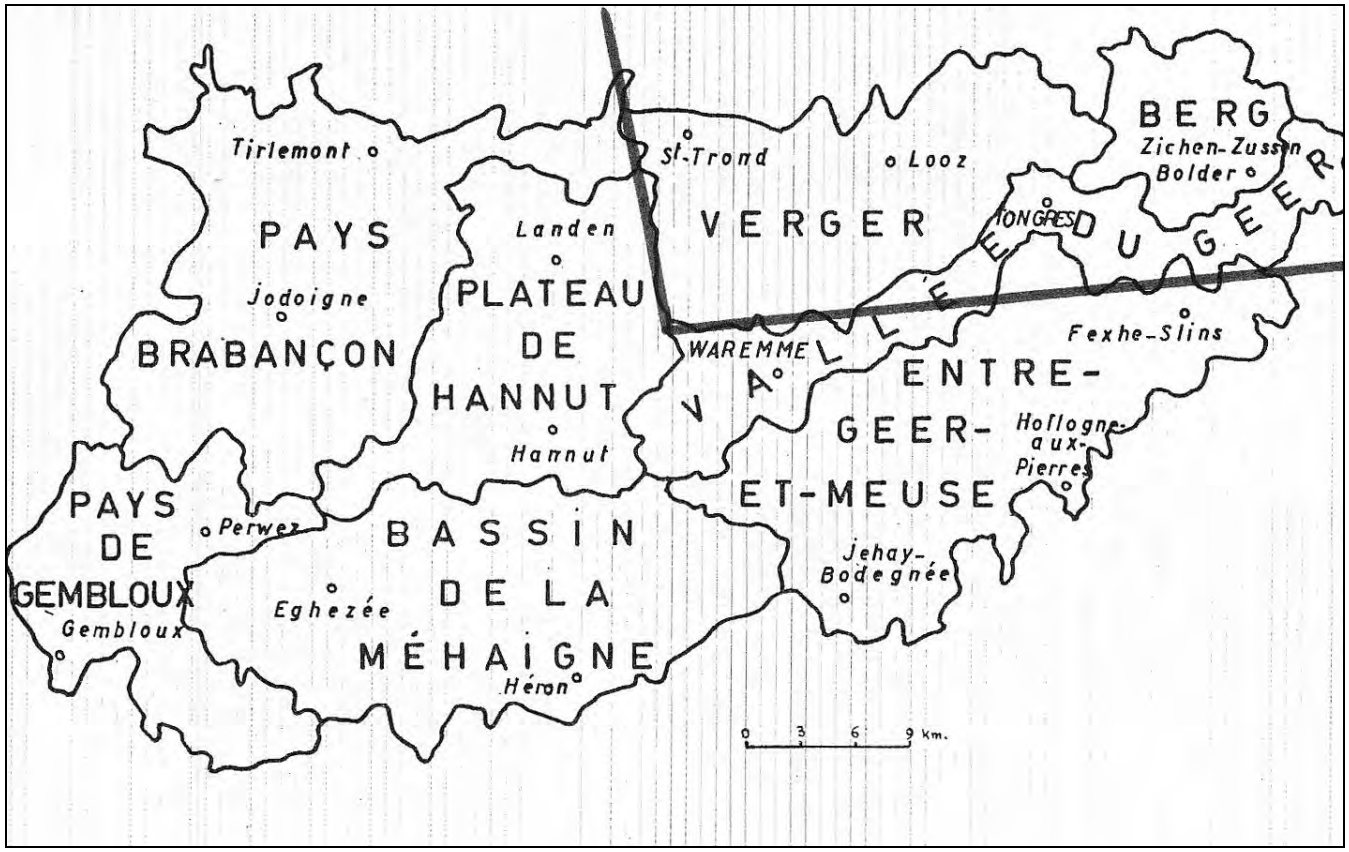

LIJST MET BIJLAGEN

Bijlage 1 Haspengouw als landbouwstreek met zijn subregio's en aanduiding van het onderzoeksgebied 4
Bijlage 2 Lijst met alle deelgemeenten (met eventueel hun Franse benaming) en de huidige gemeente waartoe ze behoren evenals het arrondissement waartoe ze behoren. 5
Bijlage 3 De legend van de topografische kaart van het Dépôt de la guerre uit 1871. 8
Bijlage 4 Een voorbeeld van een vragenlijst voor het interviewen van een landbouwer (op rust) 9
Bijlage 5 De bodemkaart van Zuid-Limburg 11
Bijlage 6 Kaart van het rivierenstelsel in Haspengouw 12
Bijlage 7 Het rivierennet in Zuid-Limburg en de Voerstreek 13
Bijlage 8 Kaart met aanduiding van de vindplaatsen van de bandkeramische maatschappij 14
Bijlage 9 De oppervlakte van de deelgemeenten in 1961 en 1834/35 (in km²) 15
Bijlage 10 Uittreksel uit de Ferrariskaart ter hoogte van Hoeselt en Rijkhoven. Een aantal molens op de Demer. 18
Bijlage 11 Het aantal molens per provincie in 1846 en 1880 19
Bijlage 12 Een overzicht van de molens in Haspengouw 20
Bijlage 13 Uittreksel uit de Ferrariskaart van het dorp Heks en omgeving. Met het Monnikenhof van de bewoningskern verwijderd 23
Bijlage 14 Rondom de huizen zijn er huisweides en moestuinen. Millen 24
Bijlage 15 De bevolkingscijfers per deelgemeente voor de jaren 1806, 1846, 1890, 1930 en 1961. 25
Bijlage 16 Uittreksel uit de Ferrariskaart ter hoogte van Sint-Truiden (boven) en de huidige topografische kaart van Sint-Truiden en omgeving (onder) 28
Bijlage 17 Topografische kaart van Borgloon uit 1871 (boven) en de huidige topografische kaart (onder) 29
Bijlage 18 Kaart met overzicht van de boerderijvormen 30
Bijlage 19 Een overzicht van de mogelijke boerderijconstructies in Haspengouw. 31
Bijlage 20 De boerderijtypen in de lage landen 32
Bijlage 21 Een grondplan van een vierkantshoeve 33
Bijlage 22 Staafdiagram van de evolutie van de Haspengouwse veestapel. 34
Bijlage 23 De Haspengouwse veestapel in 1846 35
Bijlage 24 De Haspengouwse veestapel in 1895 38
Bijlage 25 De Haspengouwse veestapel in 1929 41
Bijlage 26 De Haspengouwse veestapel in 1959 44
Bijlage 27 De Haspengouwse veetapel in 1980 47
Bijlage 28 De Haspengouwse veestapel in 2007 48
Bijlage 29 De evolutie van de veestapel in Haspengouw per regio 49
Bijlage 30 Foto van een holle weg ter hoogte van Rijkhoven anno 2010 50
Bijlage 31 Topografische kaart uit 1870 ter hoogte van Martenslinde en Rijkhoven met de aanduiding van de holle wegen 51

Bijlage 32 Een uittreksel van de Ferrariskaart (1770-1777) ter hoogte van Hoeselt en Rijkhoven 52
Bijlage 33 De spoorlijn Hasselt-Maastricht ter hoogte van het kasteel van Groenendaal in Bilzen anno 2010 ... 53
Bijlage 34 Het gemengde landbouwbedrijf..... 54
Bijlage 35 De verschillende landbouwteelten in Haspengouw per deelgmeentein 1846 (in hectare) 55
Bijlage 36 De verschillende landbouwteelten in Haspengouw per deelgemeente in 1895 (in hectaren) 64
Bijlage 37 De verschillende landbouwteelten in Haspengouw per deelgemeente in 1929 (in hectaren) 73
Bijlage 38 De verschillende landbouwteelten in Haspengouw in 1959 (in hectaren)..... 81
Bijlage 39 De verschillende landbouwteelten per (fusie)gemeente in 1980 (in hectare)..... 89
Bijlage 40 De verschillende landbouwteelten in Haspengouw per (fusie)gemeente in 2007 91
Bijlage 41 De evolutie van de graanteelt in droog en vochtig Haspengouw en de Voerstreek tussen 1846 en 2007 93
Bijlage 42 Het aantal bedrijven in 1846, 1929 en 1959 per oppervlaktecategorie..... 95
Bijlage 43 Het aantal bedrijven in Haspengouw per gemeente in 1980 en 2007 99
Bijlage 44 Een uittreksel van het kadaster van het dorp Millen (Riemst) 100
Bijlage 45 Het aantal mensen werkzaam in de landbouw in 1846, 1895 en 1929 volgens de officiële landbouwtellingen 101
Bijlage 46 De boomgaarden en weides in Millen zijn omringd met houtwallen en hagen..... 105
Bijlage 47 De grondversnippering in 1959 in Aalst bij Sint-Truiden, Brustem, Borgloon, Millen, Heks, Rijkhoven, Overrepen 106
Bijlage 48 De indeling van gewassen naar de mate van erosiegevoeligheid 108
Bijlage 49 De mogelijke bestanddelen van veldnamen (en straatnamen)..... 109
Bijlage 50 De mogelijke bestanddelen van veldtoponiemen..... 115
Bijlage 51 Het aantal stoommachines en stoomkracht (in pk) in Limburg en België tussen 1838 en 1880 117
Bijlage 52 De hoogspanningsnetten en installaties volgens Interelektra 118
Bijlage 53 Een aantal citaten uit de interviews die in 2010 van een veertigtal mensen zijn afgenomen 119

Bijlage 1 Haspengouw als landbouwstreek met zijn subregio's en aanduiding van het onderzoeksgebied

Bron: Brulard, T., 27

Bijlage 2 Lijst met alle deelgemeenten (met eventueel hun Franse benaming) en de huidige gemeente waartoe ze behoren evenals het arrondissement waartoe ze behoren.

Gemeente	Franse benaming/oude naam	Huidige gemeente	Arrondissement
’s Gravenvoeren	Fouron le comte	Voeren	Luik
’s Herenelderen		Tongeren	Tongeren
Aalst		Sint-Truiden	Hasselt
Alken		Alken	Tongeren
Batsheers		Heers	Tongeren
Berg		Tongeren	Tongeren
Berlingen		Wellen	Tongeren
Beverst		Bilzen	Tongeren
Bilzen		Bilzen	Tongeren
Binderveld		Nieuwerkerken	Hasselt
Boekhout		Gingelom	Hasselt
Bommershoven		Borgloon	Tongeren
Borgloon		Borgloon	Tongeren
Borlo		Gingelom	Hasselt
Broekom		Borgloon	Tongeren
Brustem		Sint-Truiden	Hasselt
Buvingen		Gingelom	Hasselt
Dietsheurs		Tongeren	Tongeren
Duras		Sint-Truiden	Hasselt
Eigenbilzen		Bilzen	Tongeren
Engelmanshoven		Sint-Truiden	Hasselt
Gelinden		Sint-Truiden	Hasselt
Genoelselderen		Riemst	Tongeren
Gingelom		Gingelom	Hasselt
Gorsem		Sint-Truiden	Hasselt
Gors-Opleeuw		Borgloon	Tongeren
Gotem		Borgloon	Tongeren
Groot Gelmen	Grand Jamine	Sint-Truiden	Hasselt
Grootloon		Borgloon	Tongeren
Grote spouwen		Bilzen	Tongeren
Guigoven		Guighoven	Tongeren
Halmaal		Sint-Truiden	Hasselt
Heers		Heers	Tongeren
Hees		Bilzen	Tongeren
Heks		Heers	Tongeren
Hendrieken		Borgloon	Tongeren
Henis		Tongeren	Tongeren
Herderen		Riemst	Tongeren
Herstappe		Herstappe	Tongeren
Herten		Wellen	Tongeren
Hoelbeek		Bilzen	Tongeren

Hoepertingen		Borgloon	Tongeren
Hoeselt		Hoeselt	Tongeren
Horpmaal		Heers	Tongeren
Jesseren		Borgloon	Tongeren
Jeuk	Goyer	Gingelom	Tongeren
Kanne		Riemst	Tongeren
Kerkom		Sint-Truiden	Hasselt
Kerniel		Borgloon	Tongeren
Klein Gelmen	Petit Jamine	Heers	Tongeren
Kleine spouwen		Bilzen	Tongeren
Koninksem		Tongeren	Tongeren
Kortessem		Kortessem	Tongeren
Kortijs		Gingelom	Hasselt
Kozen		Nieuwerkerken	Hasselt
Kuttekoven		Borgloon	Tongeren
Lauw	Lowaige	Tongeren	Tongeren
Mal		Tongeren	Tongeren
Martenslinde		Bilzen	Tongeren
Mechelen-Bovelingen	Marlinne	Heers	Tongeren
Membruggen		Riemst	Tongeren
Mettekoven		Heers	Tongeren
Mielen boven Aalst		Gingelom	Hasselt
Millen	Melin	Riemst	Tongeren
Moelingen	Mouland	Voeren	Luik
Montenaken		Gingelom	Hasselt
Mopertingen		Bilzen	Tongeren
Muizen		Gingelom	Hasselt
munsterbilzen		Bilzen	Tongeren
Neerrepen		Tongeren	Tongeren
Nerem	Nederheim	Tongeren	Tongeren
Niel		Gingelom	Hasselt
Opheers		Heers	Tongeren
Ordingen	Ordange	Sint-Truiden	Hasselt
Overrepen		Tongeren	Tongeren
Piringen		Tongeren	Tongeren
Remersdaal		Voeren	Verviers
Riemst		Riemst	Tongeren
Rijkel		Borgloon	Tongeren
Rijkhoven		Bilzen	Tongeren
Riksingen		Tongeren	Tongeren
Romershoven		Hoeselt	Tongeren
Rosmeer		Bilzen	Tongeren
Rukkelingen Loon	Roclenge looz	Heers	Tongeren
Runkelen		Sint-Truiden	Hasselt
Rutten	Russon	Tongeren	Tongeren

Schalkhoven		Hoeselt	Tongeren
Sint martensvoeren	Fouron Saint Martin	Voeren	Verviers
Sint Pietersvoeren	Fouron Saint Pierre	Voeren	Verviers
Sint-Huibrechts hern		Hoeselt	Tongeren
Sint-Truiden		Sint-Truiden	Hasselt
Sluizen		Tongeren	Tongeren
Teuven		Voeren	Verviers
Tongeren		Tongeren	Tongeren
Ulbeek		Wellen	Tongeren
Valmeer	Fall Mheer	Riemst	Tongeren
Vechmaal		Heers	Tongeren
Velm		Sint-Truiden	Hasselt
Veulen	Fologne	Heers	Tongeren
Vliermaal		Kortessem	Tongeren
Vliermaalroot		Kortessem	Tongeren
Vlijtingen		Riemst	Tongeren
Voort		Borgloon	Tongeren
Vorsen	Frésin	Gingelom	Hasselt
Vreren		Tongeren	Tongeren
Vroenhoven	Montenaken	Riemst	Tongeren
Waltwilder		Bilzen	Tongeren
Wellen		Wellen	Tongeren
Werm		Hoeselt	Tongeren
Widooie		Tongeren	Tongeren
Wijer		Nieuwerkerken	Hasselt
Wilderen		Sint-Truiden	Hasselt
Wintershoven		Kortessem	Tongeren
Zepperen		Sint-Truiden	Hasselt
Zichen-zussen-bolder	Sichen sussen et bolré	Riemst	Tongeren

Bron: Vrielinck S., 2000.

Bijlage 3 De legend van de topografische kaart van het Dépôt de la guerre uit 1871.

Bron: Topografische kaart van het Dépôt de la guerre uit 1871 - legende

Bijlage 4 Een voorbeeld van een vragenlijst voor het interviewen van een landbouwer (op rust)

PERSONALIA

- Vertel eens wat meer over uzelf.
- Waar bent u geboren?
- Hebt u broers en zussen?
- Wie waren uw ouders? Van waar afkomstig, beroep

KINDERTIJD/JEUGD

- Wat deed u tijdens uw kindertijd op het bedrijf?
- Wat was uw lievelingsklusje?
- Was het land, de buiten belangrijk in uw jeugd? Waar speelde u? Ging u zwemmen…
- Waar naar school geweest? Welke richting gevolgd?
- Komt de opleiding van pas bij uw beroep als landbouwer?

BEGIN BEDRIJF

- Wanneer in het bedrijf gestapt? Waarom (toevallig of bewuste keuze)
- Hoe groot is uw bedrijf altijd geweest?
- Hoe groot ten tijde van uw ouders? Nog veel uitgebreid?

TYPE BEDRIJF

- Welk soort bedrijf hebt u?
- Welke teelten? Welk vee?
- Waarom één teelt, waarom diversificatie?
- Waarom de keuze voor die teelten? (opbrengsten, persoonlijke voorkeur,…)
- Dezelfde als uw vader? Welke teelten toen, welk vee?
- Zijn de teelten hier in de streek sterk veranderd doorheen de jaren?

GEBOUWEN

- Is dit de hoeve waar familie altijd aan landbouw heeft gedaan?
- Hoe oud is deze hoeve?
- Wanneer werd de hoeve gebouwd (woonhuis, stal,..)
- Wat hebt u zelf nog bijgebouwd?
- Is er een bron aanwezig of een nog werkende pomp? Water?
- Met welke materialen is de boerderij gebouwd?
- Voor wat werden de verschillende delen van de boerderij in uw kindertijd gebruikt. Voor wat worden de diverse delen vandaag gebruikt? Hoe is de indeling veranderd doorheen de jaren? Woonhuis uitgebreid?
- Waar werd de oogst opgeslagen, waar stonden de machines, het vee,…
- Was er hier ook een mestvaalt op de binnenkoer? Wanneer hebt u de mestvaalt dichtgedaan?

MACHINES

- Met welke machines bewerkte uw vader/grootvader het land?
- Welke machines gebruikt u nu?
- Belangrijkste verandering volgens u? Waarom?
- Invloed op het land? Op de bodem?
- Erosieproblemen?
- Wat kan je daar tegen doen?
- Gebruik machines invloed op hoe het landschap eruit ziet?

RUILVERKAVELINGEN

- In Haspengouw veel ruilverkavelingen plaatsgevonden. Hoe bent u ooit betrokken geweest bij ruilverkaveling?

UITBREIDING INKOMEN

- Doet u ook aan verbreding van uw inkomen?
- Op welke manier?
- Hoevetoerisme, groene diensten?

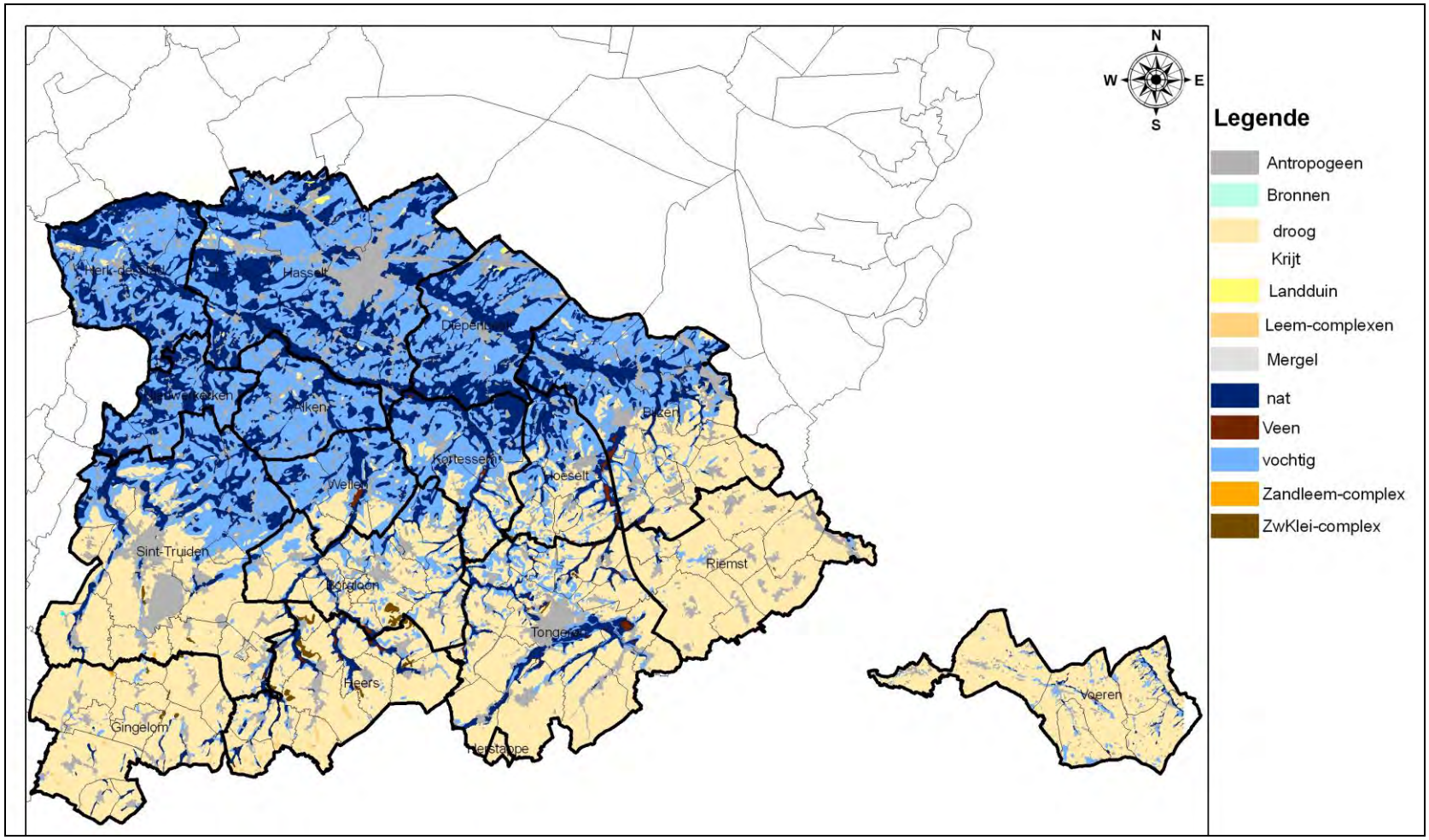
KLEINE LANDSCHAPSELEMENTEN

- Hebt u hagen rond uw percelen of ooit gehad? Waarom niet/wel?
- Waren hier in de buurt drinkpoelen voor het vee? Waarom verdwenen
- Hier zijn veel holle wegen. Zou u zeggen dat er vroeger nog meer waren of is dat niet zo heel erg veranderd?

AFSLUITENDE VRAGEN

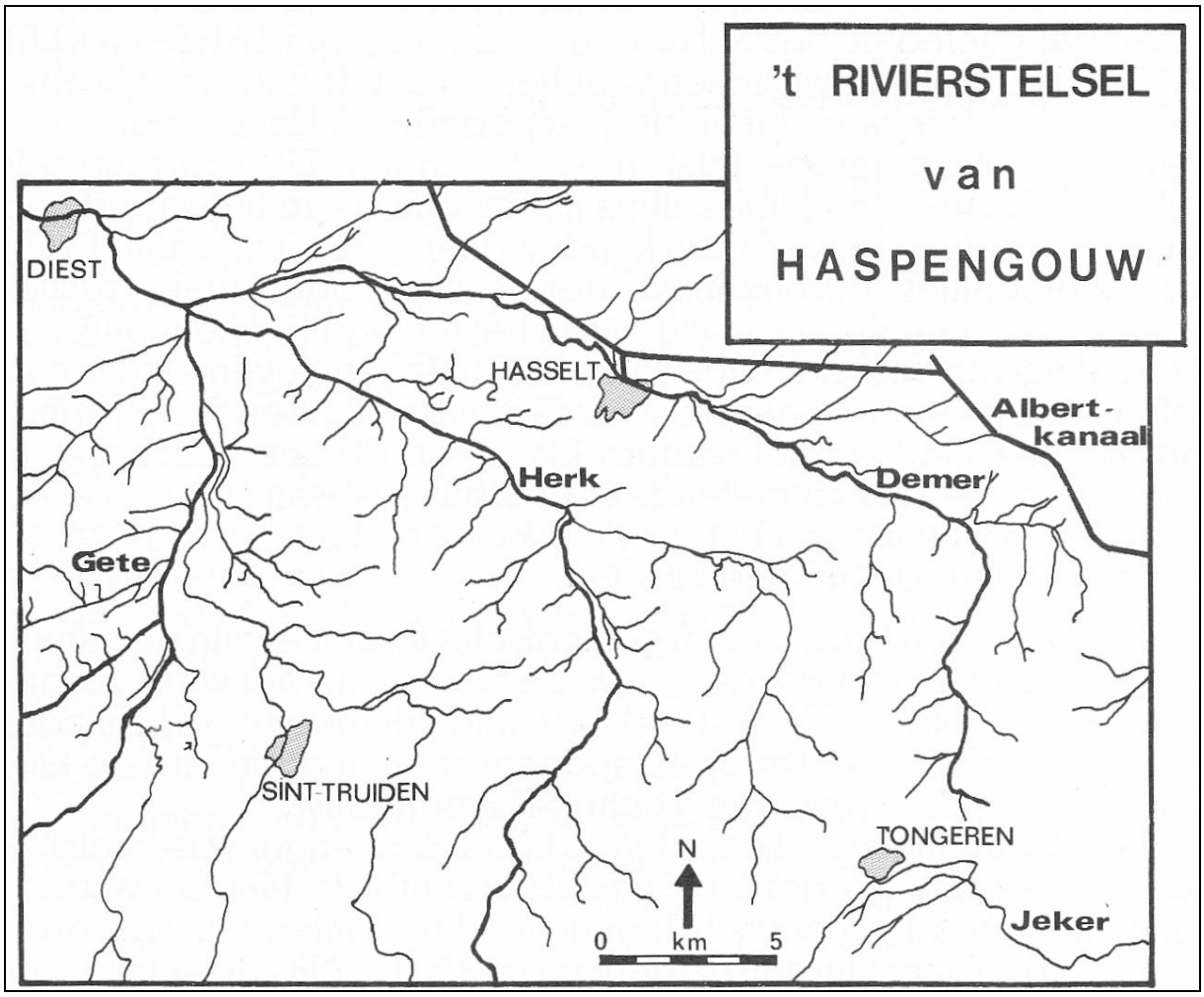
- Kijkt u nog naar het landschap als u aan het werken bent? Geniet u daar nog van of minder dan vroeger of juist meer?
- Wat is voor u de mooiste tijd van het jaar? Waarom?
- Wat is er zo mooi aan landbouwer zijn?

Bijlage 5 De bodemkaart van Zuid-Limburg

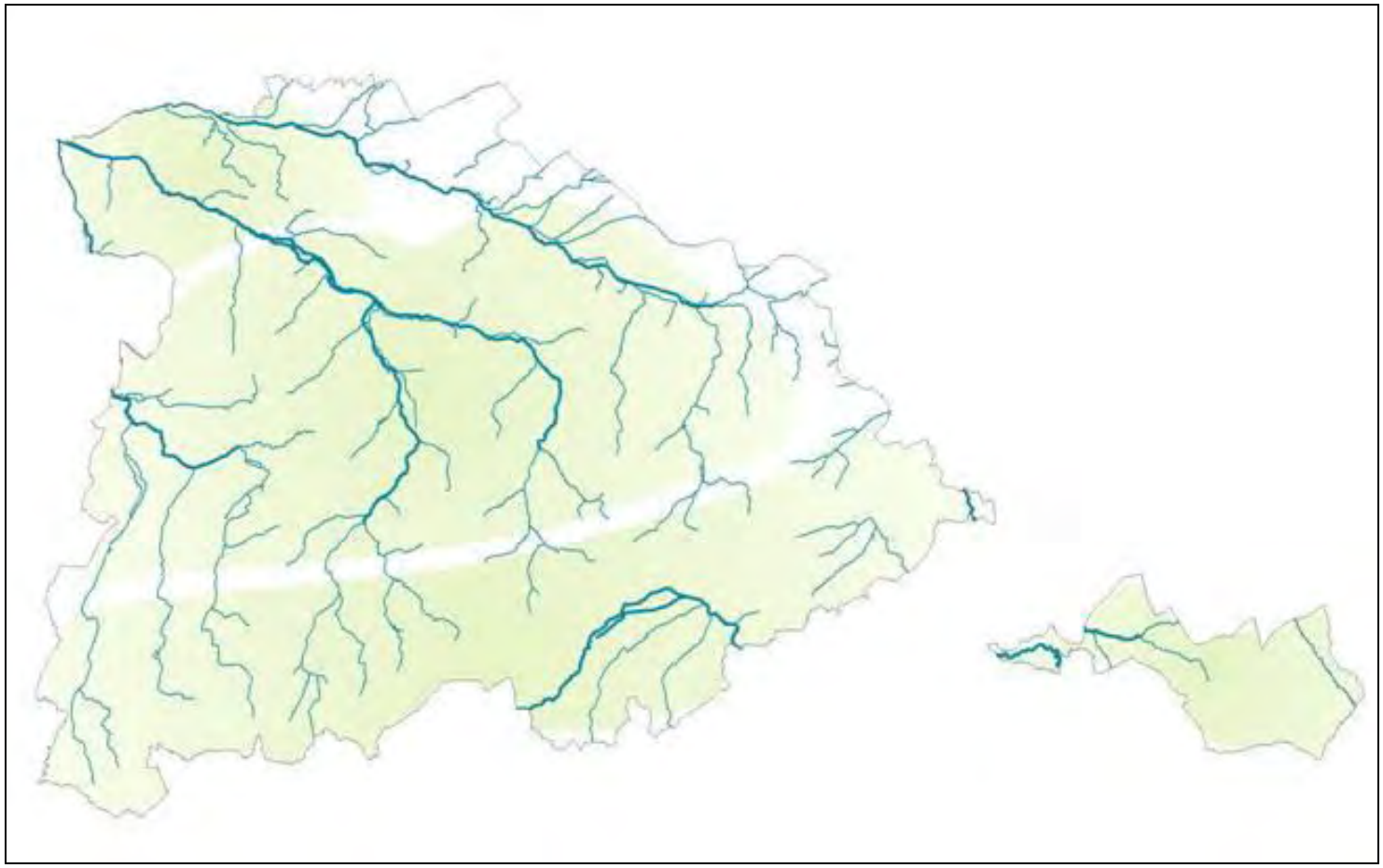
Bron: Regionaal Landschap Haspengouw en Voeren

Bijlage 6 Kaart van het rivierenstelsel in Haspengouw

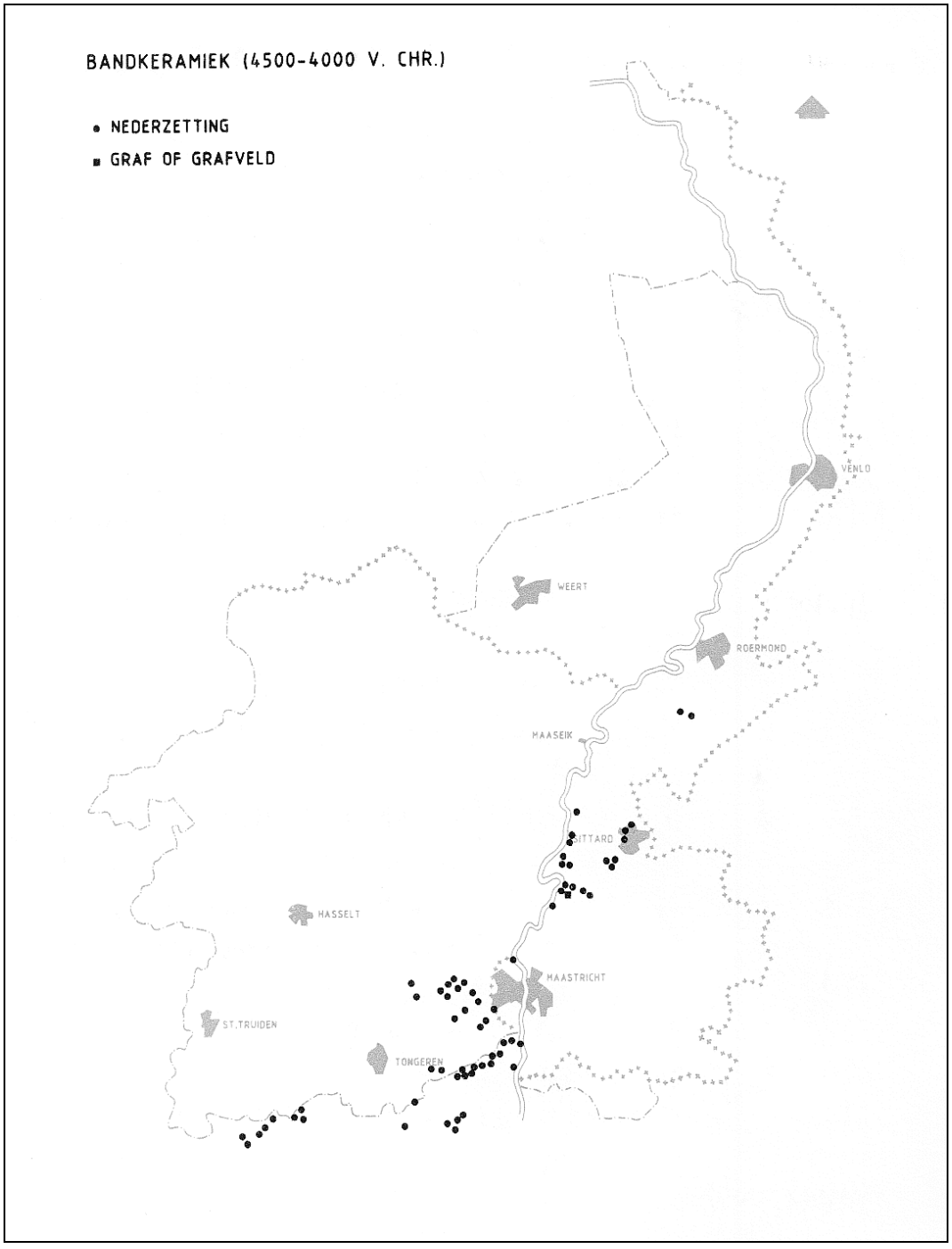
Bron: Diriken P., 1989,48.

Bijlage 7 Het rivierennet in Zuid-Limburg en de Voerstreek

Bron: Regionaal Landschap Haspengouw en Voeren

Bijlage 8 Kaart met aanduiding van de vindplaatsen van de bandkeramische maatschappij

Bron: WIELAND J.H.M., 1989, 1

Bijlage 9 De oppervlakte van de deelgemeenten in 1961 en 1834/35 (in km²)

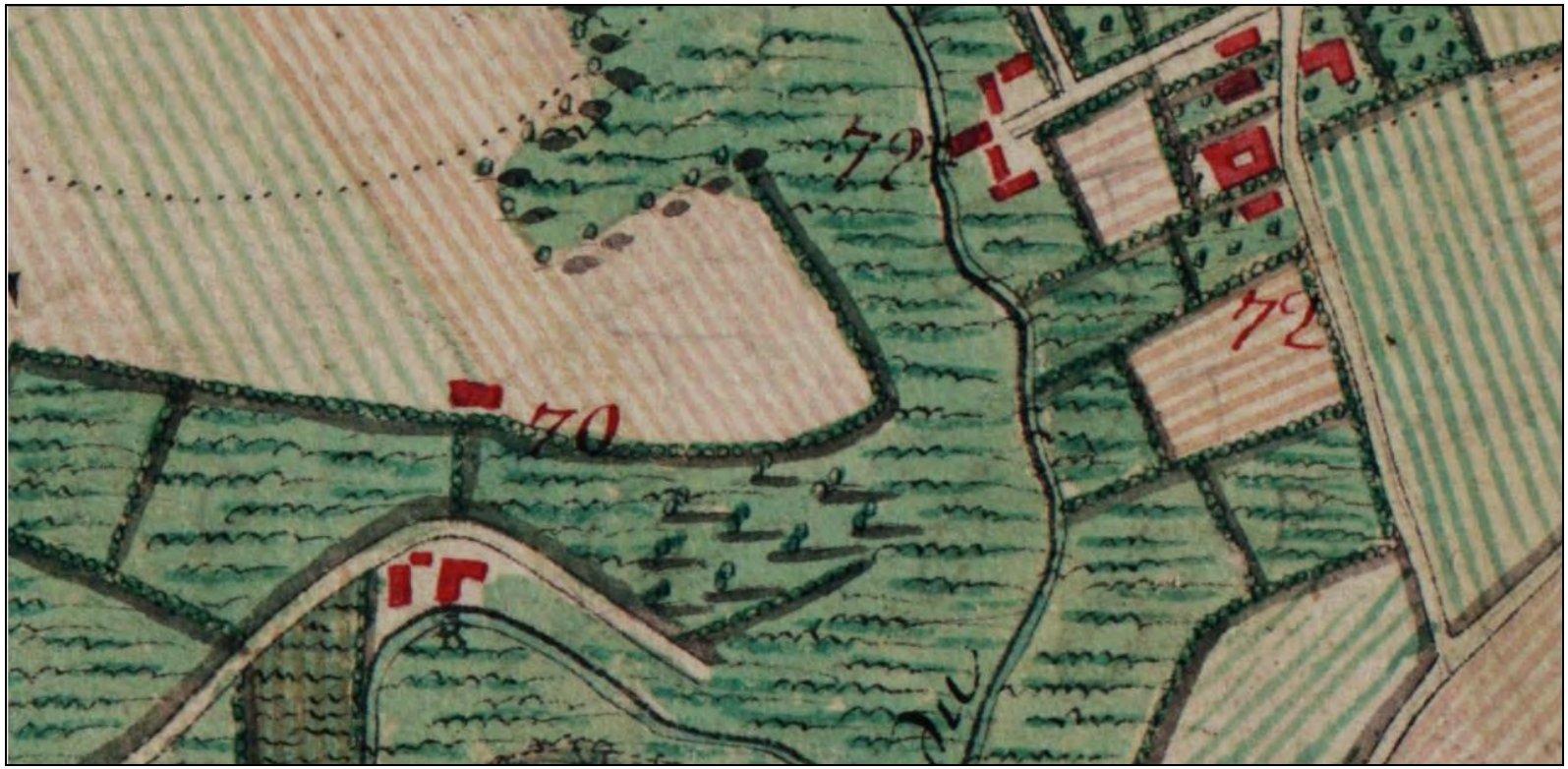
Fusiegemeente	Gemeenten	1961	1834/35
Voeren	’s Gravenvoeren	13,35	13,35
Tongeren	’s Herenelderen	3,42	3,42
Sint-Truiden	Aalst	4,46	4,46
Alken	Alken	28,17	28,19
Heers	Batsheers	2,28	2,28
Tongeren	Berg	5,66	5,66
Wellen	Berlingen	2,48	2,49
Bilzen	Beverst	9,83	1,53
Bilzen	Bilzen	15,09	27,33
Nieuwerkerken	Binderveld	3,78	3,78
Gingelom	Boekhout	2,59	2,59
Borgloon	Bommershoven	6,35	6,36
Borgloon	Borgloon	10,2	10,23
Gingelom	Borlo	4,24	4,24
Borgloon	Broekom	1,85	1,85
Sint-Truiden	Brustem	13,1	13,1
Gingelom	Buvingen	3,4	3,41
Tongeren	Dietsheurs	3,96	3,97
Sint-Truiden	Duras	2,81	2,81
Bilzen	Eigenbilzen	8,27	8,26
Sint-Truiden	Engelmanshoven	2,92	2,93
Sint-Truiden	Gelinden	4,53	4,53
Riemst	Genoelselderen	2,52	2,52
Gingelom	Gingelom	9,25	9,24
Sint-Truiden	Gorsem	2,3	4,92
Borgloon	Gors-Opleeuw	5,35	5,35
Borgloon	Gotem	2,15	2,15
Sint-Truiden	Groot Gelmen	4,92	4,92
Borgloon	Grootloon	0,55	0,56
Bilzen	Grote spouwen	5,2	5,2
Guighoven	Guigoven	3,53	3,53
Sint-Truiden	Halmaal	0,86	0,86
Heers	Heers	9	8,99
Bilzen	Hees	3,72	3,72
Heers	Heks	4,76	4,75
Borgloon	Hendrieken	1,01	1,01
Tongeren	Henis	5,15	5,16
Riemst	Herderen	5,16	5,16
Herstappe	Herstappe	1,35	1,34
Wellen	Herten	1,31	1,32
Bilzen	Hoelbeek	3,93	3,96
Borgloon	Hoepertingen	8,54	8,54

Hoeselt	Hoeselt	19,9	19,89
Heers	Horpmaal	5,53	5,53
Borgloon	Jesseren	3,84	3,84
Gingelom	Jeuk	9,25	9,25
Riemst	Kanne	3,62	3,59
Sint-Truiden	Kerkom	7,17	7,17
Borgloon	Kerniel	4,02	4
Heers	Klein Gelmen	3,09	3,09
Bilzen	Kleine spouwen	3,21	3,22
Tongeren	Koninksem	5,08	5,06
Kortessem	Kortessem	10,83	10,84
Gingelom	Kortijs	3	3
Nieuwerkerken	Kozen	6	6
Borgloon	Kuttekoven	2,09	2,1
Tongeren	Lauw	6,89	6,89
Tongeren	Mal	3,99	3,99
Bilzen	Martenslinde	2,12	2,1
Heers	Mechelen-Bovelingen (Marlinne)	4,45	4,45
Riemst	Membruggen	3,2	3,2
Heers	Mettekoven	2,17	2,17
Gingelom	Mielen boven Aalst	5,99	5,99
Riemst	Millen	10,35	10,35
Voeren	Moelingen	3,3	3,24
Gingelom	Montenaken	10,81	10,81
Bilzen	Mopertingen	1,75	1,75
Gingelom	Muizen	2,65	2,65
Bilzen	munsterbilzen	6,04	6,03
Tongeren	Neerrepen	3,69	3,69
Tongeren	Nerem (Nederheim)	4	4
Gingelom	Niel	5,27	5,27
Nieuwerkerken	Nieuwerkerken	8,02	5,4
Heers	Opheers	4,15	4,16
Sint-Truiden	Ordingen	1,92	1,92
Tongeren	Overrepen	3,64	3,64
Tongeren	Piringen	4,56	4,56
Voeren	Remersdaal	8,62	0
Riemst	Riemst	3,86	3,86
Borgloon	Rijkel	2,67	2,67
Bilzen	Rijkhoven	3,91	0
Tongeren	Riksingen	3,26	3,27
Hoeselt	Romershoven	2,92	2,92
Bilzen	Rosmeer	5,01	5,01
Heers	Rukkelingen Loon	3,88	3,88
Sint-Truiden	Runkelen	1,86	1,86

Tongeren	Rutten	10,51	10,51
Hoeselt	Schalkhoven	2,27	2,27
Voeren	Sint martensvoeren	12,94	12,95
Voeren	Sint Pietersvoeren	5,12	5,12
Hoeselt	Sint-Huibrechts hern	3,03	3,03
Sint-Truiden	Sint-Truiden	39,08	30,09
Tongeren	Sluizen	3,04	3,04
Voeren	Teuven	7,26	12,28
Tongeren	Tongeren	13,19	13,19
Wellen	Ulbeek	5,97	5,96
Riemst	Valmeer	5,09	5,09
Heers	Vechmaal	7,14	7,13
Sint-Truiden	Velm	10,45	10,44
Heers	Veulen	3,81	3,81
Kortessem	Vliermaal	9,37	15,75
Kortessem	Vliermaalroot	6,34	0
Riemst	Vlijtingen	8,83	8,84
Borgloon	Voort	2,3	2,31
Gingelom	Vorsen	2,33	2,32
Tongeren	Vreren	6,93	6,93
Riemst	Vroenhoven	7,43	7,43
Bilzen	Waltwilder	5,5	5,49
Wellen	Wellen	16,96	17
Hoeselt	Werm	1,83	1,83
Tongeren	Widooie	3,34	3,34
Nieuwerkerken	Wijer	5,24	5,24
Sint-Truiden	Wilderen	2,49	2,5
Kortessem	Wintershoven	4,08	4,08
Sint-Truiden	Zepperen	8,88	8,88
Riemst	Zichen-zussen-bolder	7,09	7,09
	TOTAAL	**682,72**	**670,22**
	BELGIE	**30513,58**	**29455,93**

Bron: Vrielinck S., 2000.

Bijlage 10 Uittreksel uit de Ferrariskaart ter hoogte van Hoeselt en Rijkhoven. Een aantal molens op de Demer.

Bron: Koninklijke bibliotheek van België – Bibliothèque Royale de Belgique

Bijlage 11 Het aantal molens per provincie in 1846 en 1880

	Aantal water en windmolens per provincies in 1846 en 1880			
	1846		1880	
provincie	**watermolens**	**windmolens**	**watermolens**	**windmolens**
Antwerpen	40	294	16	284
Brabant	395	172	391	193
Oost-Vlaanderen	127	708	106	556
West-Vlaanderen	33	1.007	27	759
Limburg	205	41	172	53
Henegouwen	379	444	337	271
Luik	500	34	467	19
Luxemburg	508	2	489	3
Namen	447	37	431	20
TOTAAL	**2.634**	**2.739**	**2.436**	**2.158**

Bron: Bauters P., 1989, 43

Bijlage 12 Een overzicht van de molens in Haspengouw

Plaats	Wind of watermolen	Naam	Functie	Oprichting	Afbraak of einde gebruik
Brustem	Wam	Oude molen/ Molen Schellis	Korenmolen	Voor 1830 (in 1847 in baksteen)	Niet meer in gebruik sinds 1965
Gelinden	Wam (Herk)	Molen van Overbroek/molen van Gelinden	Korenmolen	Vóór 1446 (herbouwd in de 17e eeuw)	Niet meer in gebruik sinds 1971
Groot-Gelmen	Wam (Herk)	Molen van Mettekoven	Korenmolen	Vóór 1300	Niet meer in gebruik sinds 1968
Halmaal	Wam (Molenbeek)	Molen van Halmaal/ Maasrodemolen	Korenmolen	Vóór 1147 (herbouwd in de 19e eeuw)	Niet meer in gebruik sinds tweede helft 20ste eeuw
Kerkom	Wam (Cicindria)	Kerkommolen / Bavingenmolen	Korenmolen	Vóór 1775	Niet meer in gebruik sinds 1964
Sint-Truiden	Wam (Cicindria)	Stayenmolen/ Vettersmolen	Korenmolen en elektriciteitsopwekking	Vóór 1559	Niet meer in gebruik sinds jaren'1980
Sint-Truiden	Wam (Melsterbeek)	Horenmolen/ Guvelingenmolen/ Molen van Meesbroek	Korenmolen	Vóór 1211	Niet meer in gebruik sinds tweede helft 20ste eeuw
Sint-Truiden	Wam (Melsterbeek)	Metsterenmolen	Korenmolen	Voor 1270 (huidig gebouw 1837)	Niet meer in gebruik sinds tweede helft 20ste eeuw
Sint-Truiden	Wam (Molenbeek)	Grevensmolen	Korenmolen	Voor 1255 (nieuw gebouw 1725)	
Velm	Wam (Molenbeek	Molen van Velm	Korenmolen	Vóór 1830	
Borlo	Wam (Cicindria)	Sandixmolen/ borlomolen	Korenmolen, ook nog als verfmolen (mecraprood) gewerkt	Vóór 1065, heropbouw 17e eeuw	
Gingelom	Wam	Molen Kamerijck	Korenmolen	Vóór 1800	Niet meer in gebruik sinds 1956
Montenaken	Wam (molenbeek)	Nerummolen	Korenmolen	Vóór 1555	Niet meer in gebruik sinds '1960
Heks	Wam	Molen van Heks	Korenmolen en wateropvoermolen met zuigerpomp	Voor 1800, wortels uit 13e eeuw	
Hoepertingen	Wam (Herk)	Hoenshovenmolen	Korenmolen	15e eeuw,	Niet meer in gebruik sinds 1850
Hoepertingen	Wam (Herk)	Engelingenmolen	Korenmolen	Voor 1775, nieuw gebouw 1856	
Hoepertingen	Wam (Herk)	Hammolen	Korenmolen	Vóór 1700	
Borgloon	Wam (Herk)	Rullingenmolen	Korenmolen	Vóór 1300	
Borgloon	Wam (Herk)	pompmolentje	Wateropvoermolen met zuigerpomp	Twintigste eeuw	
Broekom	Wam (Herkebeek)	Wijngaardmolen	Korenmolen	Vóór 1315	Voor 1950 buiten gebruik
Berlingen	Wam (Herk)	Oude molen	Korenmolen	Vóór 1390, huidige gebouw van 1900	

Wellen	Wam (herk)	Wellermolen	Korenmolen	Voor 1236	Niet meer in gebruik sinds 1973
Wellen	Wam (Herk)	Graetmolen	Korenmolen	Voor 1236	Niet meer in gebruik sinds jaren ’1960
alken	Wam (nieuwe Herk)	Ter Koestemolen	Korenmolen	Voor 1556	Niet meer in gebruik sinds 1957
Alken	Wam (nieuwe Herk)	Groenmolen	Korenmolen	Voor 1775	
Alken	Wam (nieuwe Herk)	Dorpsmolen/ molen Lievens	Korenmolen	1653, vergroting 1870	
Binderveld	Wam (Melsterbeek)	Elsbroekmolen/ molen van Binderveld	Korenmolen	Vóór 1379, herbouwd in 1910	
Beverst	Wam (Demer)	Nieuwbeekmolen	Korenmolen	1862	Buiten gebruik sinds 1974
Bilzen	Wam (Demer)	Bilzermolen/ Bouchoutmolen	Korenmolen	13e eeuw, in 1569 Bouchoutmolen	
Bilzen	Wam (Demer)	Rentfortmolen	Korenmolen	Voor 1390	Niet meer in gebruik sinds 1985 (tussen 1970 en 1985 op elektriciteit)
Bilzen	Wam (Demer)	Broekemmolen	Korenmolen	Voor 1489, nieuw molenhuis rond 1750	Zeker niet meer in gebruik sinds ‘1950
Eigenbilzen	Wam (Kriekelbeek of molenbeek)	Zangerheimolen/ kasteelmolen	korenmolen	Voor 1390, verbouwd in 1910	Buiten gebruik sinds 1931
Mopertingen	Wam	Molen van Mopertingen	Korenmolen	2e helft 19e eeuw	
Lauw	Wam (Jeker)	Daalmolen/ schaliemolen	Korenmolen	Vóór 1247, nieuw gebouw 19e eeuw	
Lauw	Wam	Hoogmolen	Korenmolen	Vóór 1479	Buiten gebruik sinds 1963
Nerem	Wam (Jeker)	Dubbelmolen	Korenmolen	Voor 1775	Buiten gebruik sinds 1951
Overrepen	Wam	Molen van Overrepen	Korenmolen	Voor 1850	
Rutten	Wam (Jeker)	ruttermolen	Korenmolen en elektriciteitsopwekking	Voor 1360, huidig gebouw 19e eeuw	
Sluizen	Wam (Jeker)	Molen van Bellefontaine	Koren- en oliemolen	1647	Oliemolen buiten gebruik sinds 1860, korenmolen buiten gebruik sinds 1978
Tongeren	Wam (overslag)	Motmolen (oorspronkelijk diende deze molen enkel om de mout van de brouwers te malen)	Wateropvoermolen met zuigerpomp (sinds1903) Voordien moutmolen en gewone graanmolen sinds 1830	Voor 1240, verschillende malen aangepast	Tot in 1978 in gebruik als pomp, overgedragen aan vmm
Tongeren	Wam (Jeker)	Blaarmolen	Koren en oliemolen	Vóór 1235	
Tongeren	Wam (Jeker)	Wijkmolen/ Niestenmolen / molen van Offelken	Korenmolen	Vóór 1368, meerdere keren verbouwd	Zeker buiten gebruik in 1960
Kanne	Wam (Jeker)	Smokkelmolen/ kleine molen / molen Withofs	Korenmolen	Voor 1640	Buiten gebruik sinds 1969

Kanne	Wam (Jeker)	Molen van Opkanne	Koren- en oliemolen	1650	Buiten gebruik sinds 1982 (Jeker wordt verlegd om onder de Maas geloodst te worden)
's Gravenvoeren	Wam (Voer)	Meuleken	korenmolen	1733	Buiten gebruik sinds 1926
's Gravenvoeren	Wam (Voer)	Molen van Lhomme	Korenmolen, ook volmolen geweest	Vóór 1620	
's Gravenvoeren	Wam (Voer)	Molen Janssen/ molen Béri	korenmolen	Vóór 1775	
's Gravenvoeren	Wam	Meulenberg	korenmolen	Vóór 1800	
's Gravenvoeren	Wam	Molen van Altenbroek/ Molenhoeve	korenmolen	Vóór 1800	
Moelingen	Wam (Berwijn)	Orsmolen/ molen van Moelingen	Korenmolen	Vóór 1700, herbouwd in 1922	
Remersdaal	Rosmolen (paardenmolen)	De manège	Korenmolen	19e eeuw	
Sint-Martens-Voeren	Wam (Voer)	Oude molen/ molen van Frisen	Korenmolen	Voor 1830	Zeker in gebruik tot 1973
Sint-Martens-Voeren	Wam (op een bypass van de Voer)	Pompmolen	Wateropvoermolen met zuigerpomp	19e eeuw	
Sint-Pieters-Voeren	Wam (Voer)	Molen van Sint-Pieter	Korenmolen	1731	
Kortessem	Wam (Mombeek)	Bombroekmolen	Korenmolen	1293, vaak herbouwd	Buiten gebruik sinds 1955
Kortessem	Wam (mombeek/winterbeek)	Luimertingenmolen	Korenmolen	Vóór 1293	Tot in 1945 wordt er gemalen met waterkracht. Nadien tot 1963 met een dieselmotor
Vliermaal	Wim	Windmolen hoogveld/ molen van Vliermaal	Korenmolen	1857	Buiten gebruik sinds 1908
Vliermaal	Wam (Mombeek/molenbeek)	Croesmolen	Korenmolen	Vóór 1380	Buiten gebruik sinds 1881
Vliermaalroot	Wam	Rootmolen/ molen van Knaepen	Korenmolen	Vóór 1284, vaak herbouwd	In gebruik tot 1971, thans gerestaureerd
Wintershoven	Wam (Mombeek)	Wintershovenmolen/ coengrachtsmolen	Korenmolen	Vóór 1500	Buiten gebruik sinds 1975

Bron: www.molenechos.be

Bijlage 13 Uittreksel uit de Ferrariskaart van het dorp Heks en omgeving. Met het Monnikenhof van de bewoningskern verwijderd

Bron: Koninklijke bibliotheek van België – Bibliothèque Royale de Belgique

Bijlage 14 Rondom de huizen zijn er huisweides en moestuinen. Millen

Bron: Provinciaal Centrum voor Cultureel Erfgoed

Bijlage 15 De bevolkingscijfers per deelgemeente voor de jaren 1806, 1846, 1890, 1930 en 1961.

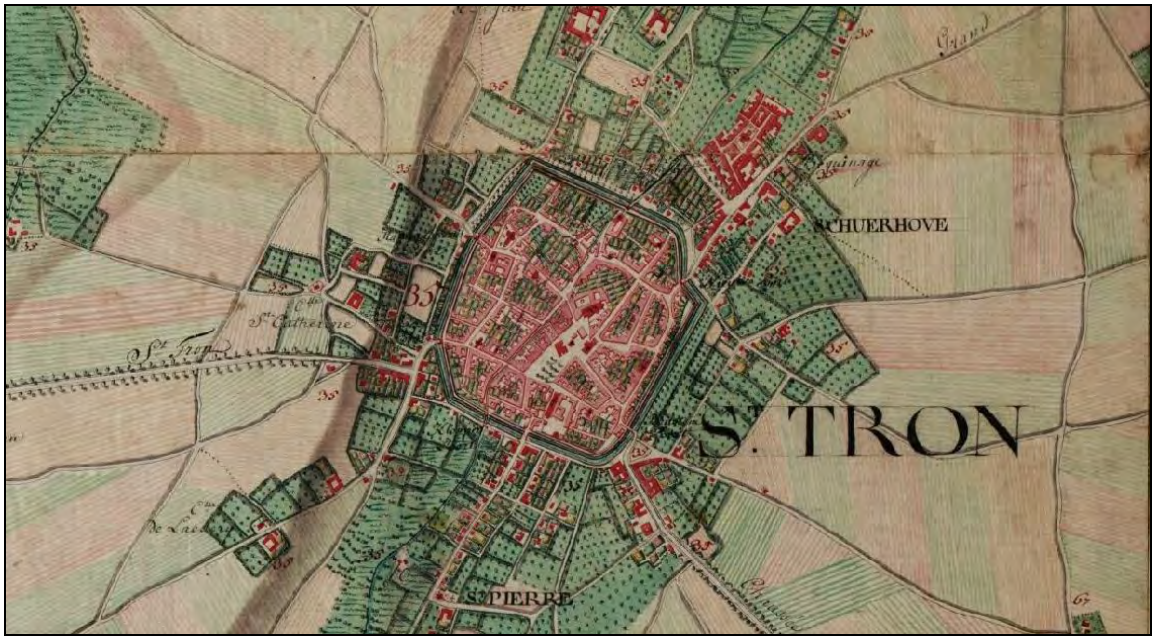
huidige gemeente	gemeenten	Bevolking				
		1806	1846	1890	1930	1961
Voeren	's Gravenvoeren	1387	1402	1236	1294	1264
Tongeren	's Herenelderen	466	489	445	569	571
Sint-Truiden	Aalst	287	364	427	605	666
Alken	Alken	2250	2954	3349	4608	7236
Heers	Batsheers	94	127	154	152	149
Tongeren	Berg	179	366	408	593	746
Wellen	Berlingen	220	256	261	298	261
Bilzen	Beverst	156	210	900	1374	2047
Bilzen	Bilzen	2514	3456	2618	4043	6426
Nieuwerkerken	Binderveld	217	374	426	447	532
Gingelom	Boekhout	141	177	253	323	312
Borgloon	Bommershoven	277	359	520	706	819
Borgloon	Borgloon	1200	1607	2349	2884	3499
Gingelom	Borlo	286	291	561	761	748
Borgloon	Broekom	265	266	277	325	350
Sint-Truiden	Brustem	763	1086	1352	1721	2796
Gingelom	Buvingen	125	144	254	348	349
Tongeren	Dietsheurs	388	237	317	398	486
Sint-Truiden	Duras	212	279	253	277	374
Bilzen	Eigenbilzen	571	834	989	1431	1866
Sint-Truiden	Engelmanshoven	170	239	311	447	603
Sint-Truiden	Gelinden	583	746	903	964	1007
Riemst	Genoelselderen	213	226	338	435	507
Gingelom	Gingelom	502	616	1077	1470	1463
Sint-Truiden	Gorsem	311	373	555	714	400
Borgloon	Gors-Opleeuw	312	416	438	474	458
Borgloon	Gotem	247	195	195	227	256
Sint-Truiden	Groot Gelmen	486	374	503	577	714
Borgloon	Grootloon	169	185	198	179	161
Bilzen	Grote spouwen	537	663	726	1006	1257
Guighoven	Guigoven	299	401	374	502	653
Sint-Truiden	Halmaal	145	195	224	318	316
Heers	Heers	575	866	957	1274	1677
Bilzen	Hees	357	493	493	597	780
Heers	Heks	348	401	439	532	469
Borgloon	Hendrieken	86	115	123	91	169
Tongeren	Henis	220	319	299	402	532
Riemst	Herderen	393	546	559	928	1273
Herstappe	Herstappe	93	135	146	117	116

huidige gemeente	gemeenten	Bevolking				
		1806	1846	1890	1930	1961
Wellen	Herten	86	83	86	62	48
Bilzen	Hoelbeek	279	293	260	320	369
Borgloon	Hoepertingen	730	854	1204	1450	1738
Hoeselt	Hoeselt	1782	2016	2285	3635	5101
Heers	Horpmaal	535	575	678	710	664
Borgloon	Jesseren	263	296	345	557	695
Gingelom	Jeuk	726	937	1228	1475	1409
Riemst	Kanne	510	686	850	1038	1285
Sint-Truiden	Kerkom	506	738	881	1097	987
Borgloon	Kerniel	496	484	511	686	762
Heers	Klein Gelmen	137	211	249	335	415
Bilzen	Kleine spouwen	304	211	249	335	415
Tongeren	Koninksem	505	519	534	675	747
Kortessem	Kortessem	1313	1240	1243	2678	2335
Gingelom	Kortijs	156	232	312	332	242
Nieuwerkerken	Kozen	453	632	734	962	1241
Borgloon	Kuttekoven	139	149	137	142	124
Tongeren	Lauw	696	782	1059	1043	1028
Tongeren	Mal	314	321	385	640	780
Bilzen	Martenslinde	307	335	300	443	560
Heers	Mechelen-Bovelingen	532	589	831	1056	1232
Riemst	Membruggen	488	485	527	606	768
Heers	Mettekoven	160	178	173	227	202
Gingelom	Mielen boven Aalst	403	509	664	804	790
Riemst	Millen	633	897	975	1280	1350
Voeren	Moelingen	314	536	505	646	792
Gingelom	Montenaken	810	1032	1412	1545	1500
Bilzen	Mopertingen	352	538	695	871	1040
Gingelom	Muizen	120	120	146	154	125
Bilzen	munsterbilzen	796	1006	1018	1701	2781
Tongeren	Neerrepen	169	188	222	303	304
Tongeren	Nerem	235	440	520	781	973
Gingelom	Niel	418	345	566	712	750
Nieuwerkerken	Nieuwerkerken	485	671	822	1154	2286
Heers	Opheers	225	273	308	379	392
Sint-Truiden	Ordingen	116	246	383	368	502
Tongeren	Overrepen	339	363	450	594	626
Tongeren	Piringen	327	400	479	648	862
Voeren	Remersdaal			506	468	414
Riemst	Riemst	198	275	351	603	946
Borgloon	Rijkel	235	281	380	536	710
Bilzen	Rijkhoven			644	894	1087

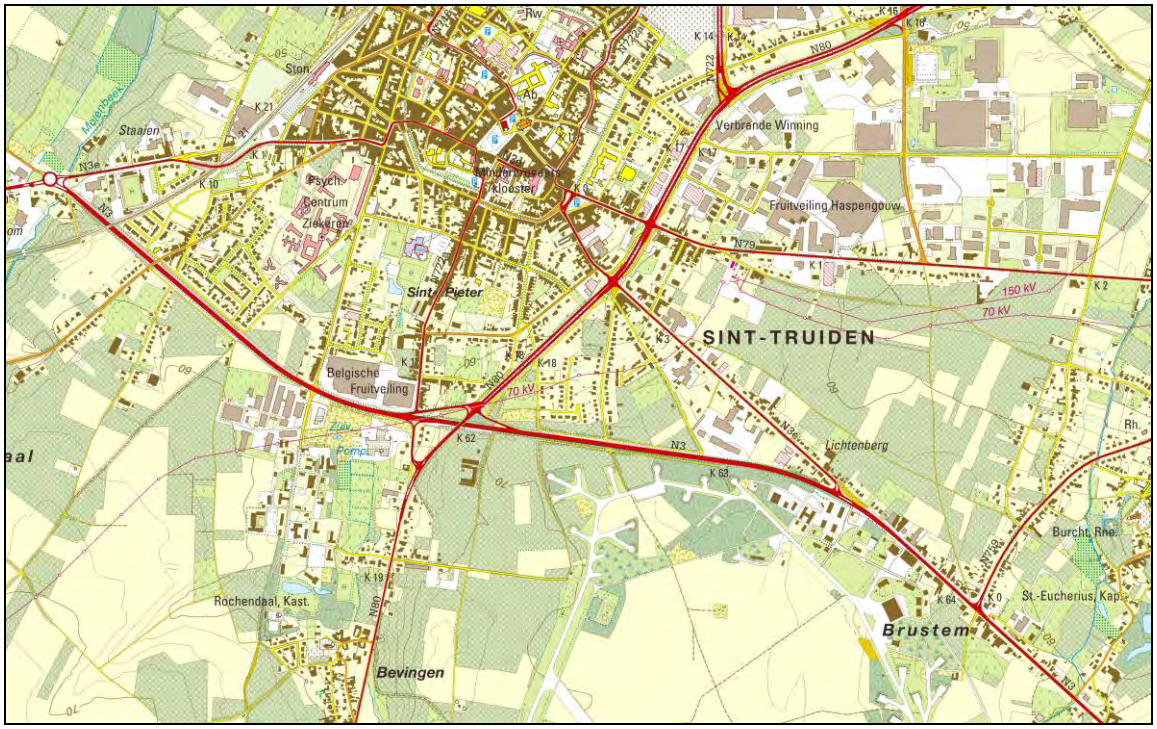
huidige gemeente	gemeenten	Bevolking				
		1806	1846	1890	1930	1961
Tongeren	Riksingen	254	329	437	656	862
Hoeselt	Romershoven	211	346	425	541	664
Bilzen	Rosmeer	401	506	544	744	793
Heers	Rukkelingen Loon	213	285	358	462	427
Sint-Truiden	Runkelen	198	295	263	310	392
Tongeren	Rutten	857	1029	1069	1028	964
Hoeselt	Schalkhoven	251	212	174	261	266
Voeren	Sint martensvoeren	1261	1170	1011	934	956
Voeren	Sint Pietersvoeren	421	486	339	311	271
Hoeselt	Sint-Huibrechts hern	260	246	285	522	531
Sint-Truiden	Sint-Truiden	7398	11013	12895	16480	20776
Tongeren	Sluizen	276	465	625	686	812
Voeren	Teuven	895	540	571	631	602
Tongeren	Tongeren	3712	6371	8596	11607	16176
Wellen	Ulbeek	316	560	619	753	686
Riemst	Valmeer	716	973	1117	1526	1675
Heers	Vechmaal	456	576	702	706	615
Sint-Truiden	Velm	968	785	981	1495	1720
Heers	Veulen	280	370	433	509	477
Kortessem	Vliermaal	1224	1919	1211	1386	1515
Kortessem	Vliermaalroot			641	784	910
Riemst	Vlijtingen	811	1012	1145	1671	2214
Borgloon	Voort	147	257	198	217	178
Gingelom	Vorsen	185	197	338	320	247
Tongeren	Vreren	569	498	510	716	970
Riemst	Vroenhoven	980	673	803	1134	1391
Bilzen	Waltwilder	539	601	633	864	1081
Wellen	Wellen	1713	2234	2380	3258	4400
Hoeselt	Werm	159	215	203	267	430
Tongeren	Widooie	193	235	263	392	432
Nieuwerkerken	Wijer	363	465	591	753	1004
Sint-Truiden	Wilderen	86	169	222	369	695
Kortessem	Wintershoven	184	262	229	324	445
Sint-Truiden	Zepperen	1125	1347	1562	1923	2438
Riemst	Zichen-zussen-bolder	324	1152	1498	2055	2703
	TOTAAL	**63582**	**81541**	**98075**	**127881**	**158364**
	BELGIE	**3049430**	**4337196**	**6069321**	**8092004**	**9189741**

Bron: Vrielinck S., 2000.

Bijlage 16 Uittreksel uit de Ferrariskaart ter hoogte van Sint-Truiden (boven) en de huidige topografische kaart van Sint-Truiden en omgeving (onder)

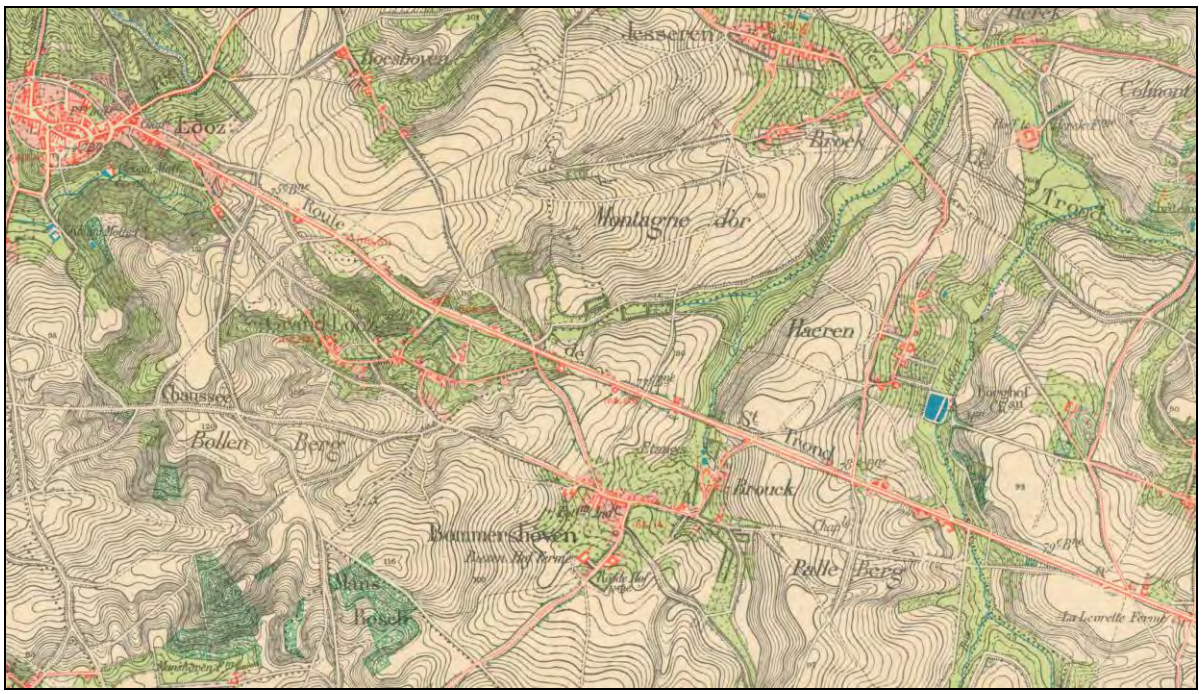

Bron: Koninklijke bibliotheek België – Bibliothèque Royale Belgique

Bron: Topografische kaart van België, 2000, kaartblad 33/6n: Sint-Truiden.

Bijlage 17 Topografische kaart van Borgloon uit 1871 (boven) en de huidige topografische kaart (onder)

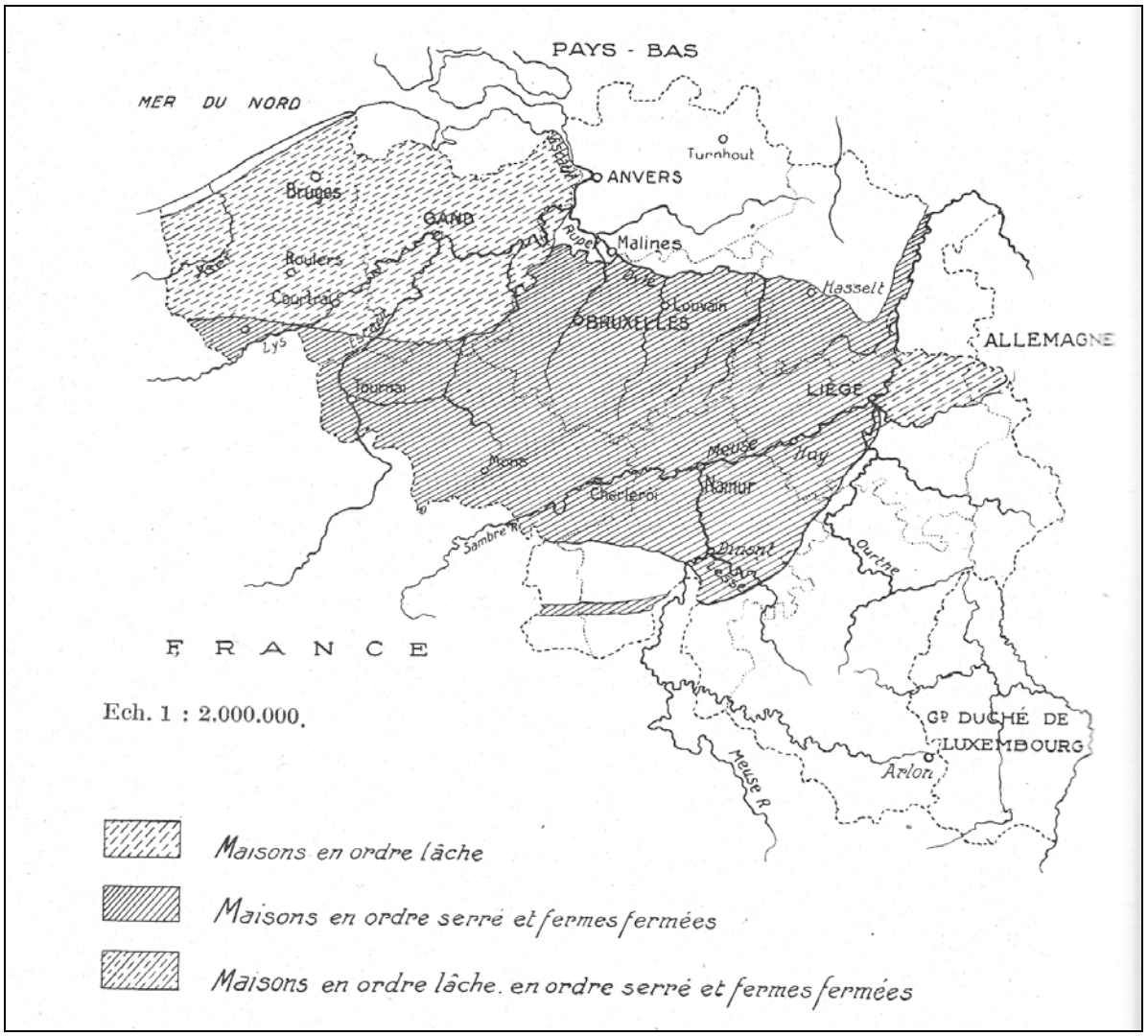

Bron: Carte dépôt de la guerre, 1871, feuille XXXIII n°8: Looz.

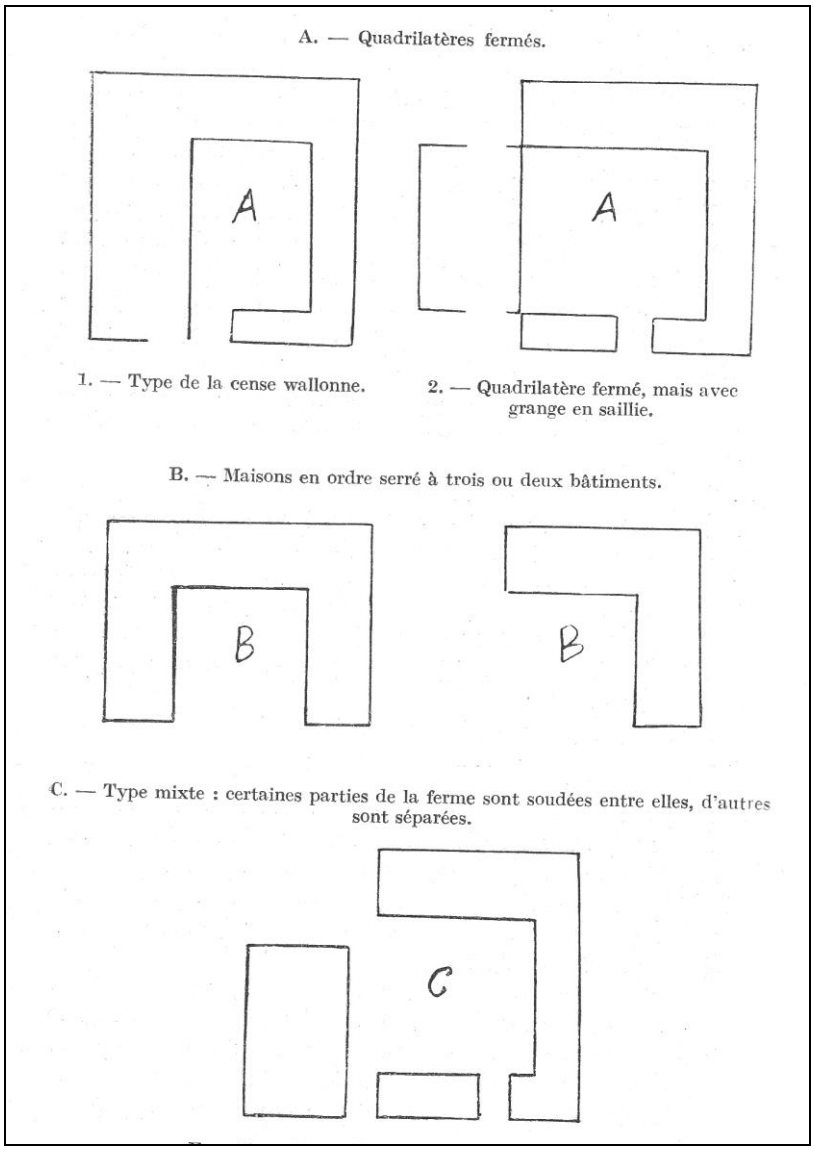
Bron: Topografische kaart van België, 2001, kaartblad 33/8n: Borgloon.

Bijlage 18 Kaart met overzicht van de boerderijvormen

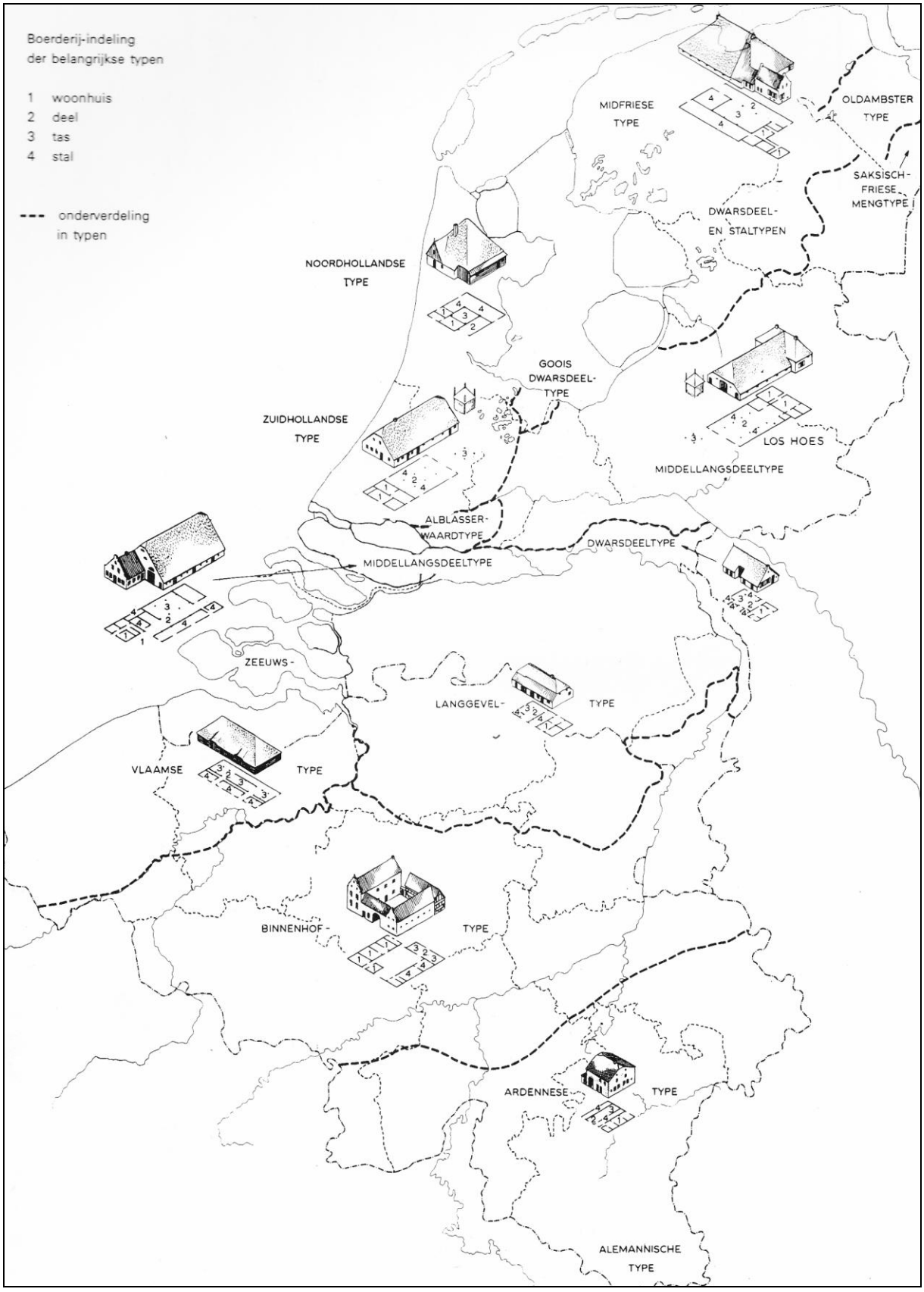
Bron: LEFEVRE M.A., 1964, 218

Bijlage 19 Een overzicht van de mogelijke boerderijconstructies in Haspengouw.

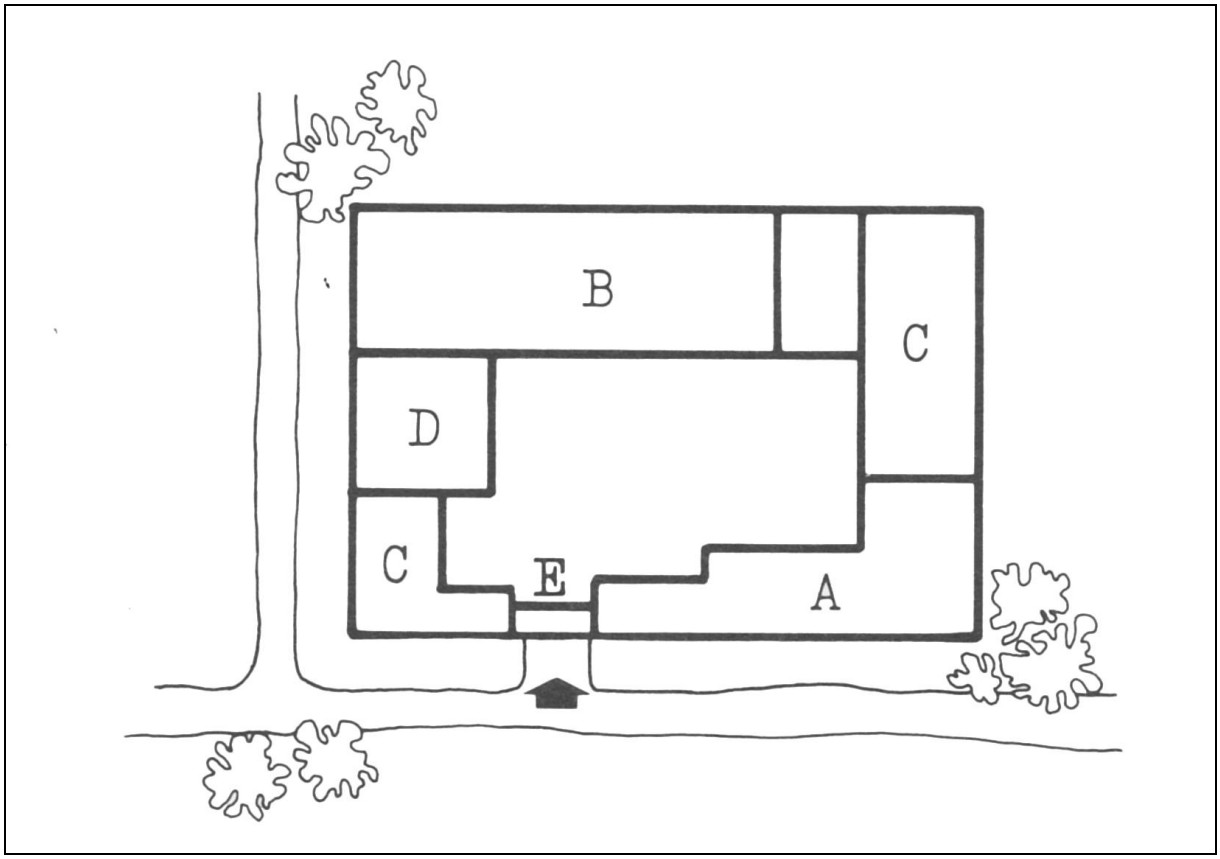
Bron: LEFEVRE M.A., 1964, 244

Bijlage 20 De boerderijtypen in de lage landen

Bron: WIELAND J.H.M., 1989, 64.

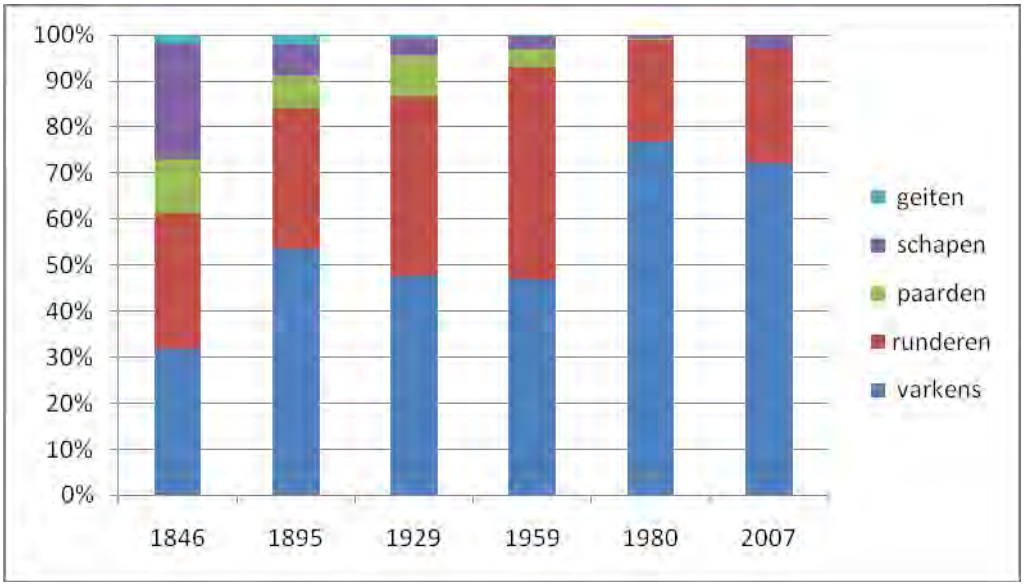
Bijlage 21 Een grondplan van een vierkantshoeve

Bron: GOEDSEELS, V. en VANHAUTE L., 1981.

a) woning
b) graanschuur
c) (varkens)stal
d)opslagplaats of berging
e) toegangspoort

Bijlage 22 Staafdiagram van de evolutie van de Haspengouwse veestapel.

Bron: Landbouwtellingen 1846, 1895, 1929, 1959, 1980 en 2007.

Bijlage 23 De Haspengouwse veestapel in 1846

Gemeenten	Landbouwtelling 1846 veestapel						
	paarden	runderen		schapen	varkens	geiten	**TOTAAL**
		totaal	melkvee				
’s Gravenvoeren	175	533	269	1058	304	5	2292
’s Herenelderen	79	183	123	192	185	13	784
Aalst	82	228	111	264	254	9	837
Alken	315	1465	926	437	1158	8	3977
Batsheers	48	79	42	158	135	0	462
Berg	88	147	95	279	416	17	1023
Berlingen	30	79	42	2	119	19	306
Beverst	28	139	85	0	108	0	386
Bilzen	339	1105	689	414	874	140	3807
Binderveld	54	183	96	59	223	0	579
Boekhout	52	115	54	142	180	3	563
Bommershoven	92	220	105	290	250	11	899
Borgloon	171	433	229	307	584	44	2102
Borlo	113	191	89	222	345	6	957
Broekom	70	84	47	165	177	4	570
Brustem	154	402	224	353	566	7	1570
Buvingen	57	101	48	129	157	1	479
Dietsheurs	67	97	48	329	127	13	768
Duras	37	97	60	126	104	2	388
Eigenbilzen	98	232	192	71	259	17	846
Engelmanshoven	48	110	54	76	157	9	443
Gelinden	123	328	173	61	441	23	1136
Genoelselderen	76	111	66	451	136	7	879
Gingelom	171	274	148	547	383	0	1497
Gorsem	50	190	116	85	155	0	528
Gors-Opleeuw	67	157	113	95	195	6	632
Gotem	35	63	42	238	100	2	486
Groot Gelmen	100	208	100	194	276	9	869
Grootloon	32	61	36	136	75	5	360
Grote spouwen	142	264	169	208	352	67	1309
Guigoven	59	133	85	104	145	1	513
Halmaal	23	63	35	38	97	0	245
Heers	185	270	165	272	484	21	1391
Hees	84	205	115	83	265	66	845
Heks	92	203	100	47	225	9	677
Hendrieken	8	26	15	0	34	16	114
Henis	44	103	72	102	120	7	452
Herderen	122	209	129	242	304	23	1048
Herstappe	43	67	38	45	122	3	315
Herten	21	41	23	2	92	2	178
Hoelbeek	40	146	79	30	112	2	409
Hoepertingen	135	339	192	427	504	27	1622
Hoeselt	242	759	498	515	633	68	2744
Horpmaal	112	217	122	231	397	10	1152
Jesseren	72	157	103	192	224	10	755
Jeuk	259	414	225	403	807	2	2104

Gemeenten	Landbouwtelling 1846 veestapel						
	paarden	runderen		schapen	varkens	geiten	**TOTAAL**
		totaal	melkvee				
Kanne	106	223	140	292	207	40	1006
Kerkom	109	221	105	34	232	0	686
Kerniel	54	181	108	82	237	19	715
Klein Gelmen	49	108	57	59	124	1	412
Kleine spouwen	53	129	75	122	140	40	581
Koninksem	96	185	110	71	154	14	617
Kortessem	169	491	313	338	558	7	1791
Kortijs	84	133	59	3	272	1	531
Kozen	91	363	244	227	342	2	1138
Kuttekoven	37	83	40	133	122	12	447
Lauw	161	313	198	197	262	11	1208
Mal	68	123	76	151	113	6	527
Martenslinde	33	101	76	54	85	22	379
Mechelen-Bovelingen	115	215	122	277	409	4	1163
Membruggen	101	176	112	180	4	35	612
Mettekoven	60	98	40	75	126	13	441
Mielen boven Aalst	139	240	128	202	753	8	1370
Millen	192	333	211	385	393	53	1685
Moelingen	88	209	119	153	191	2	819
Montenaken	268	483	217	168	544	31	1641
Mopertingen	85	170	109	79	197	19	552
Muizen	46	69	35	123	85	2	370
munsterbilzen	22	293	192	1	225	16	759
Neerrepen	49	90	53	213	63	2	477
Nerem	87	162	95	144	140	10	685
Niel	107	180	91	66	191	6	623
Nieuwerkerken	34	248	149	105	205	0	652
Opheers	94	145	73	0	256	2	568
Ordingen	54	182	59	1	80	3	429
Overrepen	85	174	118	252	177	2	818
Piringen	42	81	52	27	72	3	274
Remersdaal	Was toen nog geen zelfstandige gemeente						
Riemst	60	144	73	27	135	12	479
Rijkel	42	125	66	2	185	1	429
Rijkhoven	Was toen nog geen zelfstandige gemeente						
Riksingen	48	116	76	254	119	7	635
Romershoven	50	145	94	13	128	0	429
Rosmeer	113	198	116	192	239	64	936
Rukkelingen Loon	60	99	58	200	197	1	616
Runkelen	12	96	69	25	110	0	291
Rutten	191	329	222	863	396	39	1980
Schalkhoven	29	91	64	90	112	1	390
Sint martensvoeren	107	523	311	317	176	0	1289
Sint Pietersvoeren	54	199	127	342	63	0	734
Sint-Huibrechts hern	46	111	81	68	142	2	451
Sint-Truiden	630	2256	644	2270	1367	21	6544
Sluizen	86	123	81	259	101	1	700
Teuven	83	384	238	389	126	1	1116
Tongeren	295	499	330	522	455	74	2074

Gemeenten	Landbouwtelling 1846 veestapel						
	paarden	runderen		schapen	varkens	geiten	**TOTAAL**
		totaal	melkvee				
Ulbeek	62	231	133	106	221	16	728
Valmeer	140	303	197	403	351	43	1499
Vechmaal	133	267	150	192	384	12	1173
Velm	205	370	206	833	708	7	2304
Veulen	71	126	72	152	152	13	596
Vliermaal	176	595	342	447	607	15	2104
Vliermaalroot	Was toen nog geen zelfstandige gemeente						
Vlijtingen	185	470	249	238	538	125	1842
Voort	41	84	50	49	123	9	355
Vorsen	74	136	56	0	211	2	458
Vreren	149	239	130	160	152	7	866
Vroenhoven	132	269	140	116	230	63	1011
Waltwilder	82	220	138	92	186	23	730
Wellen	215	770	485	355	989	51	2763
Werm	37	78	57	128	99	7	404
Widooie	72	125	77	190	115	4	553
Wijer	26	188	122	2	83	0	311
Wilderen	38	86	45	159	99	2	402
Wintershoven	36	134	81	99	98	3	412
Zepperen	117	485	281	193	521	25	1716
Zichen-zussen-bolder	150	341	192	395	419	62	1607
TOTAAL	**11359**	**28388**	**16016**	**24177**	**30656**	**1813**	**111201**

Bron: Landbouwtelling 1846

Bijlage 24 De Haspengouwse veestapel in 1895

Gemeenten	Landbouwtelling 1895 Veestapel							
	Paarden	Runderen		Schapen	Varkens	Geiten	**TOT.**	Bijenstal
		totaal	melkvee					
’s Gravenvoeren	134	785	389	241	1477	90	2727	73
’s Herenelderen	66	241	120	23	416	22	768	19
Aalst	75	342	145	78	420	7	922	10
Alken	217	1679	1027	94	2154	120	4264	154
Batsheers	32	102	39	43	112	6	295	0
Berg	72	216	128	125	420	3	836	17
Berlingen	30	127	58	36	201	8	402	17
Beverst	50	309	150	5	294	0	658	37
Bilzen	127	738	413	245	1646	98	2854	76
Binderveld	29	243	139	2	659	7	940	5
Boekhout	53	177	81	0	295	0	525	0
Bommershoven	51	339	163	91	660	1	1142	125
Borgloon	179	756	285	49	1629	54	2667	56
Borlo	101	330	126	4	429	14	878	5
Broekom	24	99	41	0	152	27	302	0
Brustem	127	543	313	152	865	18	1705	89
Buvingen	45	159	75	6	403	13	626	33
Dietsheurs	55	150	81	1	291	16	513	0
Duras	24	126	70	55	196	2	403	3
Eigenbilzen	62	396	240	119	1193	26	1796	157
Engelmanshoven	33	183	81	70	372	2	660	0
Gelinden	26	390	193	90	498	17	1021	42
Genoelselderen	82	222	114	0	239	6	549	21
Gingelom	137	491	200	52	594	19	1293	1
Gorsem	51	260	143	1	337	6	655	15
Gors-Opleeuw	70	267	144	138	611	25	1111	6
Gotem	20	105	42	1	144	18	288	0
Groot Gelmen	103	319	132	139	474	29	1064	125
Grootloon	12	39	24	0	143	18	212	0
Grote spouwen	107	351	173	119	628	53	1258	149
Guigoven	49	193	76	155	227	36	660	8
Halmaal	12	91	47	1	141	10	255	4
Heers	106	319	166	3	482	44	954	20
Hees	58	192	119	74	500	31	855	29
Heks	59	199	91	49	293	18	618	82
Hendrieken	0	36	15	18	57	4	115	0
Henis	34	154	93	65	311	3	567	25
Herderen	81	218	141	162	552	37	1050	7
Herstappe	33	67	25	2	150	9	261	13
Herten	11	46	24	1	89	0	147	0
Hoelbeek	20	120	74	42	237	13	432	70

Gemeenten	Landbouwtelling 1895 Veestapel							
	Paarden	Runderen totaal	Runderen melkvee	Schapen	Varkens	Geiten	**TOT**	Bijenstal
Hoepertingen	100	474	227	65	840	23	1502	18
Hoeselt	211	997	643	268	1588	29	3093	162
Horpmaal	111	269	144	4	1345	48	1777	20
Jesseren	45	179	100	3	415	26	668	97
Jeuk	204	645	263	51	1512	3	2415	11
Kanne	66	147	86	171	335	34	753	12
Kerkom	72	307	105	3	352	5	739	2
Kerniel	73	246	120	8	436	16	779	5
Klein Gelmen	37	108	55	2	189	16	352	25
Kleine spouwen	37	168	101	71	367	21	664	24
Koninksem	48	239	131	23	508	14	832	0
Kortessem	113	669	385	63	1192	21	2058	95
Kortijs	64	225	86	2	172	4	467	8
Kozen	100	473	278	1	644	15	1233	11
Kuttekoven	25	80	43	0	490	5	600	0
Lauw	93	391	211	94	565	30	1173	36
Mal	38	167	94	110	325	10	650	15
Martenslinde	24	113	66	85	161	7	390	82
Mechelen-Bovelingen	97	289	117	81	432	35	934	9
Membruggen	67	192	118	3	314	27	603	53
Mettekoven	55	146	58	53	226	3	483	22
Mielen boven Aalst	110	385	177	84	705	22	1306	32
Millen	159	421	252	201	847	27	1655	41
Moelingen	58	259	152	0	444	2	763	25
Montenaken	158	615	242	130	741	9	1653	7
Mopertingen	71	242	144	181	757	29	1280	82
Muizen	40	100	57	1	321	3	465	4
munsterbilzen	13	326	200	6	511	29	885	186
Neerrepen	38	134	73	147	175	1	495	200
Nerem	54	175	92	145	320	21	715	3
Niel	47	250	121	2	446	5	750	5
Nieuwerkerken	20	266	161	0	301	29	616	25
Opheers	54	139	49	134	219	30	576	30
Ordingen	26	113	60	1	176	6	322	0
Overrepen	65	230	141	15	371	19	700	4
Piringen	65	246	143	7	498	6	822	26
Remersdaal	60	705	431	5	416	4	1190	9
Riemst	45	131	83	100	265	10	551	31
Rijkel	40	175	76	1	439	26	681	5
Rijkhoven	88	398	198	35	559	17	1097	195
Riksingen	48	167	116	0	412	7	634	104
Romershoven	24	212	135	3	309	4	552	52
Rosmeer	52	192	110	52	334	51	681	0

Gemeenten	Landbouwtelling 1895 Veestapel							
	Paarden	Runderen totaal	Runderen melkvee	Schapen	Varkens	Geiten	**TOT**	Bijenstal
Rukkelingen Loon	40	165	63	45	92	19	361	0
Runkelen	6	122	71	2	152	11	293	0
Rutten	174	538	267	238	636	25	1611	4
Schalkhoven	19	118	57	0	156	1	294	8
Sint martensvoeren	89	744	416	91	1037	7	1968	12
Sint Pietersvoeren	33	332	191	3	379	3	750	29
Sint-Huibrechts hern	40	166	104	10	293	5	514	21
Sint-Truiden	495	1860	753	293	2476	98	5222	105
Sluizen	58	146	77	5	316	11	536	228
Teuven	78	515	291	1	544	5	1143	63
Tongeren	237	501	308	185	1377	105	2405	49
Ulbeek	74	377	200	9	1563	18	2041	14
Valmeer	118	358	219	288	1160	63	1987	59
Vechmaal	86	340	162	57	747	52	1282	8
Velm	175	698	260	349	767	62	2051	5
Veulen	68	166	68	23	490	29	776	110
Vliermaal	109	507	297	156	1592	28	2392	42
Vliermaalroot	44	313	199	0	430	2	789	16
Vlijtingen	130	443	247	309	879	107	1868	65
Voort	32	108	48	215	157	7	519	5
Vorsen	26	221	65	0	184	1	432	11
Vreren	149	352	183	9	723	6	1239	18
Vroenhoven	105	301	155	33	618	28	1085	51
Waltwilder	53	274	150	59	405	13	804	26
Wellen	168	1002	592	205	2359	64	3798	132
Werm	99	113	63	33	191	4	440	46
Widooie	70	251	119	219	570	6	1116	23
Wijer	19	231	157	0	128	13	391	22
Wilderen	67	270	96	0	261	2	600	0
Wintershoven	59	229	115	135	314	4	741	6
Zepperen	78	616	332	35	909	62	1700	61
Zichen-zussen-bolder	133	434	269	193	986	92	1838	34
TOTAAL	**8803**	**37335**	**19438**	**8162**	**65856**	**2632**	**122788**	**4539**

Bron: Landbouwtelling 1895

Bijlage 25 De Haspengouwse veestapel in 1929

Gemeenten	Landbouwtelling 1929 Veestapel								
	Paarden	Runderen		Schapen	Varkens	Geiten	TOTAAL	Kippen	Bijenstal
		totaal	melkvee						
's Gravenvoeren	141	1428	916	25	780	10	2384	6693	5
's Herenelderen	107	324	157	28	646	2	1107	3122	6
Aalst	91	409	200	6	355	0	861	3353	11
Alken	336	2082	1281	92	2082	30	4622	35710	68
Batsheers	37	131	56	14	129	4	315	857	0
Berg	91	243	145	14	315	3	666	3351	22
Berlingen	46	189	110	25	170	2	432	1726	0
Beverst	60	514	352	54	898	11	1537	9340	19
Bilzen	135	690	415	247	957	12	2041	12339	89
Binderveld	52	336	175	22	286	1	697	3907	7
Boekhout	52	211	94	13	381	3	660	959	0
Bommershoven	95	383	211	54	647	2	1181	3799	28
Borgloon	139	415	232	7	331	2	894	2121	0
Borlo	79	374	170	13	215	3	684	1716	1
Broekom	58	253	117	52	384	15	762	2017	0
Brustem	157	705	372	88	903	11	1864	7520	25
Buvingen	31	210	118	5	167	1	414	1472	9
Dietsheurs	70	221	120	8	357	13	669	1882	0
Duras	34	141	79	13	109	0	297	2005	17
Eigenbilzen	79	390	254	62	566	36	1133	7986	32
Engelmanshoven	24	196	125	53	323	1	597	1745	0
Gelinden	76	391	231	43	438	7	955	3413	15
Genoelselderen	75	296	165	24	475	7	877	2461	0
Gingelom	150	570	206	33	628	6	1387	2126	12
Gorsem	61	340	200	23	344	1	769	4092	21
Gors-Opleeuw	77	105	155	4	331	0	517	2282	11
Gotem	21	114	58	7	92	0	234	1253	18
Groot Gelmen	101	372	181	29	333	11	846	2246	4
Grootloon	26	127	65	6	264	3	426	1115	0
Grote spouwen	111	443	254	62	623	2	1241	4583	0
Guigoven	48	287	154	25	346	6	712	2347	5
Halmaal	19	125	74	1	118	1	264	1423	4
Heers	119	375	192	13	385	44	936	4239	7
Hees	73	242	168	0	329	0	644	1235	10
Heks	57	259	116	42	361	8	727	2528	24
Hendrieken	7	35	29	2	97	0	141	671	0
Henis	42	180	103	29	233	2	486	2707	0
Herderen	100	308	212	9	542	2	961	3406	7
Herstappe	57	126	59	12	329	5	529	854	8
Herten	24	100	47	7	102	3	236	746	0
Hoelbeek	33	154	89	17	211	1	416	2726	0
Hoepertingen	109	565	288	24	629	7	1334	4360	7
Hoeselt	240	1089	716	142	1614	0	3085	20505	41
Horpmaal	132	392	235	28	616	24	1192	2003	9
Jesseren	58	259	150	33	342	0	692	2234	0
Jeuk	183	567	230	27	583	10	1370	4237	8

Gemeenten	Landbouwtelling 1929 Veestapel								
	Paarden	Runderen totaal	Runderen melkvee	Schapen	Varkens	Geiten	TOT.	Kippen	Bijenstal
Kanne	50	142	92	50	205	14	461	1618	7
Kerkom	81	347	175	2	290	0	720	2107	3
Kerniel	69	290	134	45	526	12	942	2677	13
Klein Gelmen	37	135	68	5	165	1	343	1507	2
Kleine spouwen	41	200	147	36	395	1	673	3750	40
Koninksem	81	326	181	7	456	1	871	2854	12
Kortessem	187	836	492	92	1808	6	2929	8051	10
Kortijs	54	249	106	1	328	2	634	1159	0
Kozen	117	342	590	27	489	0	975	7138	5
Kuttekoven	47	209	97	15	230	2	503	1139	0
Lauw	148	405	278	18	728	31	1330	5149	12
Mal	69	267	165	36	411	5	788	3159	8
Martenslinde	39	176	113	43	310	1	569	3369	28
Mechelen-Bovelingen	66	213	93	9	241	19	548	2337	4
Membruggen	64	255	158	18	318	0	655	2731	8
Mettekoven	78	148	64	1	196	4	427	886	0
Mielen boven Aalst	117	507	223	60	399	5	1088	2713	6
Millen	169	662	366	74	912	35	1852	6344	36
Moelingen	41	447	277	7	403	2	900	2315	0
Montenaken	151	638	333	58	840	26	1713	4119	0
Mopertingen	83	304	200	43	560	7	997	3770	11
Muizen	41	171	75	3	234	0	449	782	0
munsterbilzen	67	308	222	28	414	2	819	3420	39
Neerrepen	41	141	85	18	231	1	432	1894	0
Nerem	66	188	103	15	261	5	535	2110	1
Niel	67	302	161	15	282	7	673	1767	0
Nieuwerkerken	52	321	216	13	968	16	1370	4984	37
Opheers	84	214	79	0	246	31	575	1608	9
Ordingen	34	167	67	9	219	0	429	1446	0
Overrepen	92	296	172	15	329	1	733	3283	0
Piringen	77	254	185	26	320	11	688	2654	25
Remersdaal	46	1326	191	8	806	1	2187	4276	13
Riemst	66	248	143	11	472	7	804	2237	15
Rijkel	62	263	140	24	246	3	598	2190	4
Rijkhoven	90	407	231	36	567	18	1118	6392	15
Riksingen	59	234	138	28	396	2	719	4389	34
Romershoven	46	261	167	0	456	0	763	8260	9
Rosmeer	80	285	163	26	553	10	954	3680	0
Rukkelingen Loon	47	165	62	41	193	25	471	1582	0
Runkelen	18	149	105	10	118	0	295	2267	0
Rutten	184	474	210	147	438	5	1248	2528	0
Schalkhoven	42	147	86	4	274	0	467	2504	16
Sint martensvoeren	59	1474	878	22	882	3	2440	6417	39
Sint Pietersvoeren	13	527	328	0	214	0	754	2685	4
Sint-Huibrechts hern	66	230	129	14	304	0	614	3251	1
Sint-Truiden	600	1867	959	97	1403	28	3995	21693	82
Sluizen	42	171	110	8	219	6	446	1673	15
Teuven	31	1008	590	6	589	0	1634	5088	8
Tongeren	326	615	356	90	513	42	1586	9691	20

Gemeenten	Landbouwtelling 1929 Veestapel								
	Paarden	Runderen		Schapen	Varkens	Geiten	TOT.	Kippen	Bijenstal
		totaal	melkvee						
Ulbeek	100	375	184	11	488	7	981	4213	0
Valmeer	105	611	332	128	757	21	1622	11168	4
Vechmaal	148	437	233	85	653	25	1348	3688	2
Velm	213	668	285	86	636	3	1606	4820	9
Veulen	71	155	87	5	178	6	415	1185	0
Vliermaal	157	610	362	29	950	0	1746	6473	18
Vliermaalroot	71	368	241	28	461	0	928	6818	9
Vlijtingen	129	541	339	92	940	61	1763	5041	5
Voort	49	154	73	139	200	0	542	1293	0
Vorsen	41	164	54	11	163	1	380	1014	1
Vreren	118	389	208	29	670	3	1209	3188	49
Vroenhoven	166	470	257	20	766	4	1426	3395	4
Waltwilder	59	325	207	21	391	5	801	4855	6
Wellen	146	1015	689	128	1289	7	2585	14442	3
Werm	37	157	92	2	238	1	435	2380	24
Widooie	65	227	117	65	298	5	660	1736	8
Wijer	42	463	307	21	885	1	1412	7681	0
Wilderen	72	269	112	17	194	1	553	1823	11
Wintershoven	60	270	114	13	254	0	597	2638	3
Zepperen	112	578	322	75	672	8	1445	7711	21
Zichen-zussen-bolder	226	581	335	363	1146	43	2359	5919	0
TOTAAL	**6772**	**45804**	**25729**	**4266**	**55952**	**912**	**117321**	**478536**	**1318**

Bron: Landbouwtelling 1929

Bijlage 26 De Haspengouwse veestapel in 1959

Gemeenten	Landbouwtelling 1959 Veestapel								
	Paarden	Runderen totaal	Runderen melkvee	Schapen	Varkens	Geiten	TOT.	Kippen	Bijenstal
's Gravenvoeren	17	2467	1260	24	1138	0	3646	3289	0
's Herenelderen	36	302	122	52	351	3	744	1746	0
Aalst	58	443	158	51	695	0	1247	1384	0
Alken	250	2802	1141	108	2730	9	5899	16924	36
Batsheers	33	197	59	1	236	0	467	477	0
Berg	45	428	167	2	739	2	1216	977	0
Berlingen	31	319	100	0	315	0	665	700	0
Beverst	57	645	312	30	545	1	1278	3820	0
Bilzen	94	982	397	164	1011	4	2255	13195	19
Binderveld	34	630	172	1	330	0	995	852	0
Boekhout	26	243	96	2	305	0	576	707	0
Bommershoven	56	576	230	6	990	0	1628	1461	0
Borgloon	72	567	165	31	376	0	1046	1621	3
Borlo	53	269	121	11	256	0	589	518	0
Broekom	17	208	56	4	215	0	444	400	0
Brustem	82	874	328	83	233	2	1274	5247	13
Buvingen	22	218	91	5	322	0	567	927	0
Dietsheurs	32	354	112	6	207	1	600	479	0
Duras	12	172	57	4	96	1	285	355	0
Eigenbilzen	43	377	149	99	540	6	1065	26156	6
Engelmanshoven	35	211	90	80	347	0	673	911	0
Gelinden	67	559	215	28	1038	1	1693	2980	0
Genoelselderen	27	364	165	85	448	0	924	1301	0
Gingelom	61	548	180	84	607	0	1300	2624	0
Gorsem	9	153	63	0	54	0	216	200	0
Gors-Opleeuw	50	607	199	47	466	0	1170	1355	3
Gotem	15	77	34	4	77	0	173	584	0
Groot Gelmen	57	529	202	49	771	0	1406	1335	4
Grootloon	20	162	71	0	249	0	431	562	0
Grote spouwen	66	642	280	29	727	3	1467	3231	4
Guigoven	18	322	87	79	204	0	623	2381	0
Halmaal	18	180	75	0	216	0	414	1046	0
Heers	62	644	226	35	703	2	1446	1991	28
Hees	49	387	194	8	411	0	855	920	8
Heks	34	299	121	10	495	3	841	1252	18
Hendrieken	7	115	37	2	101	0	225	110	0
Henis	24	253	108	24	288	2	591	1880	0
Herderen	52	559	240	31	641	0	1283	3462	0
Herstappe	21	218	80	2	390	0	631	450	0
Herten	4	60	23	7	16	0	87	178	0
Hoelbeek	24	219	90	15	129	0	387	1441	8
Hoepertingen	59	744	252	16	809	1	1629	1774	0
Hoeselt	158	1748	684	257	1852	26	4041	16155	7
Horpmaal	87	700	277	4	1061	2	1854	2022	0
Jesseren	54	382	167	0,2	471	0	907,2	1002	0
Jeuk	65	584	190	60	718	0	1427	2792	5

Gemeenten	Landbouwtelling 1959 Veestapel								
	Paarden	Runderen		Schapen	Varkens	Geiten	**TOTAAL**	Kippen	Bijenstal
		totaal	melkvee						
Kanne	13	185	83	17	123	0	338	969	11
Kerkom	53	403	120	9	483	0	948	1059	1
Kerniel	36	361	134	20	218	1	636	1154	10
Klein Gelmen	17	142	63	21	198	0	378	539	3
Kleine spouwen	33	353	148	30	313	0	729	3534	2
Koninksem	50	408	164	22	551	0	1031	1420	5
Kortessem	80	1099	440	72	735	5	1991	2461	4
Kortijs	30	266	73	21	203	0	520	588	0
Kozen	70	896	349	33	1264	3	2266	14660	10
Kuttekoven	23	225	75	2	203	0	453	162	0
Lauw	88	727	321	28	1575	0	2418	2140	4
Mal	51	504	216	51	536	5	1147	2071	0
Martenslinde	19	181	94	16	183	1	400	1664	22
Mechelen-Bovelingen	39	374	138	120	568	5	1106	1170	0
Membruggen	28	430	193	7	801	0	1266	2593	0
Mettekoven	22	232	72	1	166	0	421	213	0
Mielen boven Aalst	54	428	164	8	808	0	1298	1738	9
Millen	98	1132	501	58	1145	10	2443	3434	17
Moelingen	8	812	409	3	374	0	1197	1691	1
Montenaken	78	592	230	40	609	1	1320	1615	0
Mopertingen	60	504	240	15	494	0	1073	1411	15
Muizen	14	175	68	0	250	0	439	376	0
munsterbilzen	36	184	68	6	169	0	395	2166	10
Neerrepen	24	302	86	4	218	0	548	575	0
Nerem (nederheim)	27	381	147	18	352	1	779	981	0
Niel	30	238	84	69	177	0	514	3145	0
Nieuwerkerken	68	833	331	29	582	6	1518	3366	21
Opheers	39	258	68	21	295	0	613	434	0
Ordingen	19	149	59	2	157	0	327	354	0
Overrepen	52	471	191	8	514	2	1047	2062	2
Piringen	53	477	204	3	673	3	1209	1447	0
Remersdaal	17	1904	966	14	1887	0	3822	1248	6
Riemst	36	408	156	26	370	0	840	1549	1
Rijkel	24	317	108	25	245	2	613	952	0
Rijkhoven	50	553	261	36	411	3	1053	3943	19
Riksingen	37	346	130	39	305	2	729		
Romershoven	35	450	208	21	441	5	952	6688	0
Rosmeer	59	449	201	15	491	1	1015	1934	0
Rukkelingen Loon	25	197	70	9	266	0	497	504	6
Runkelen	20	196	105	4	78	0	298	594	0
Rutten	88	825	258	319	1016	0	2248	3612	6
Schalkhoven	27	314	132	4	370	0	715	1646	0
Sint martensvoeren	20	2294	1224	6	1570	0	3890	2548	20
Sint Pietersvoeren	4	925	492	0	588	0	1517	800	13
Sint-Huibrechts hern	27	349	134	6	413	0	795	1456	24
Sint-Truiden	241	2451	886	170	2564	0	5426	10039	85
Sluizen	22	284	116	26	281	0	613	1087	79
Teuven	12	1575	813	10	1622	0	3219	1693	0
Tongeren	63	847	251	105	551	9	1575	5084	16

Gemeenten	Landbouwtelling 1959 Veestapel								
	Paarden	Runderen		Schapen	Varkens	Geiten	**TOTAAL**	Kippen	Bijenstal
		totaal	melkvee						
Ulbeek	51	637	213	36	481	1	1206	1988	60
Valmeer	74	752	348	22	1025	0	1873	2632	0
Vechmaal	74	644	222	30	1261	0	2009	2268	0
Velm	91	943	286	81	751	0	1866	3188	7
Veulen	57	372	117	11	459	0	899	1103	4
Vliermaal	73	875	341	78	894	0	1920	4523	9
Vliermaalroot	48	598	267	51	439	2	1138	2712	6
Vlijtingen	91	910	397	90	1044	8	2143	3556	0
Voort	32	214	55	2	201	0	449	234	0
Vorsen	17	173	45	25	148	0	363	565	0
Vreren	43	624	228	30	676	3	1376	1692	7
Vroenhoven	75	846	341	56	856	1	1834	2026	0
Waltwilder	42	387	174	12	314	0	755	1671	12
Wellen	138	1390	624	163	1096	13	2800	8131	2
Werm	19	247	106	25	284	0	575	1308	8
Widooie	34	340	120	66	683	0	1123	1539	0
Wijer	40	578	230	19	320	6	963	7370	24
Wilderen	24	459	120	10	205	0	698	1036	2
Wintershoven	28	320	104	37	239	0	624	764	0
Zepperen	67	797	308	89	1064	4	2021	6689	0
Zichen-zussen-bolder	74	974	431	63	941	1	2053	3179	5
TOTAAL	**5524**	**65825**	**26764**	**4225,2**	**66706**	**173**	**142453,2**	**95859**	**395**

Bron: Landbouwtelling 1959

Bijlage 27 De Haspengouwse veetapel in 1980

Gemeenten	Landbouwtelling 1980								
	Paarden	Runderen totaal	Runderen melkvee	Schapen	Varkens	Geiten	TOT.	Kippen (geen eendagskuikens)	Bijenstal
Alken	43	2771	951	92	14864	7	17777	174350	41
Bilzen	63	6748	2352	96	20297	2	27206	127041	13
Borgloon	46	4676	1185	248	14464	5	19439	101579	20
Gingelom	16	1514	283	112	7840	2	9484	6639	0
Heers	38	3345	700	92	12231	0	15706	0	3
herstappe	0	506	94	15	726	0	1247	29	0
Hoeselt	62	2716	673	236	10826	31	13871	96309	124
Kortessem	33	3388	1031	108	7934	0	11463	66678	8
Nieuwerkerken	10	1889	477	68	10811	0	12778	41525	22
Riemst	56	5317	1656	117	33023	13	38526	46852	26
Sint-Truiden	96	5352	1080	596	24479	18	30541	108865	81
Tongeren	62	6114	1693	255	24912	11	31354	56514	12
Wellen	44	2379	536	69	8891	1	11384	51230	0
Voeren	16	10060	5179	30	8681	2	18789	10293	22
TOTAAL	**585**	**56775**	**17890**	**2134**	**199979**	**92**	**259565**	**887904**	**372**

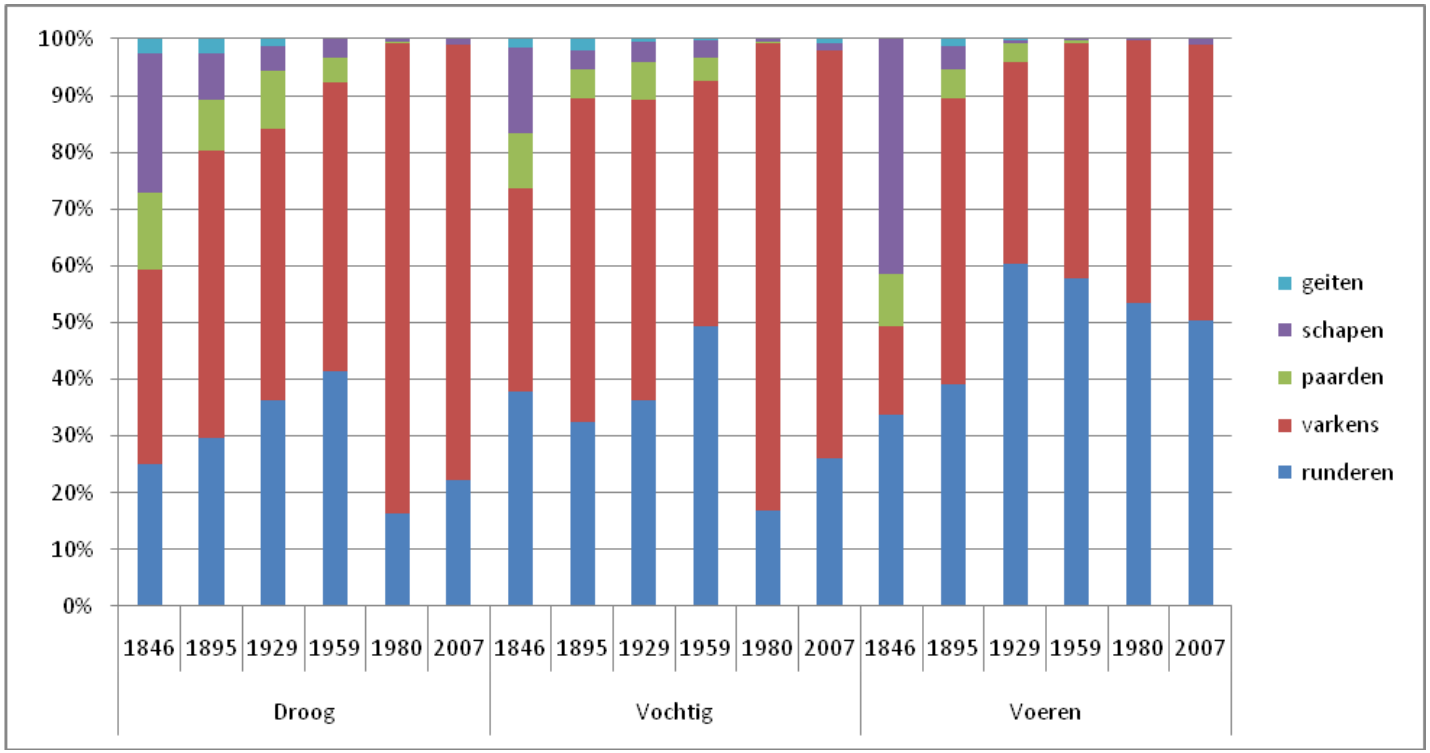
Bron: Landbouwtelling 1980

Bijlage 28 De Haspengouwse veestapel in 2007

Gemeenten	**Landbouwtelling 2007 Veestapel**							
	Paarden	Runderen		Schapen	Varkens	Geiten	TOT.	Kippen (geen eendagskuikens)
		totaal	melkvee					
Alken		2456	417	150	9202	128	11936	19900
Bilzen		5748	1456	2760	10641	9	19158	27823
Borgloon		3301	234	227	10322	4	13854	12022
Gingelom	21	885	6	43	960	5	1914	800
Heers		4925	504	358	11676	-	16959	40633
herstappe		319	11	-	300	-	619	25
Hoeselt		1243	126	147	9683	-	11073	-
Kortessem		3260	706	207	5515	-	8982	8446
Nieuwerkerken	9	1268	121	51	2001	7	3336	35010
Riemst		6375	727	141	29985	-	36501	202
Sint-Truiden	90	3845	154	610	13987	7	18539	53500
Tongeren		5170	684	592	21234	5	27001	112498
Wellen		1184	241	45	2281	-	3510	852
Voeren		5100	2442	99	4895	12	10106	38835
TOTAAL	**120**	**45079**	**7829**	**5430**	**132682**	**177**	**183488**	**350546**

Bron: Landbouwtelling 2007.

Bijlage 29 De evolutie van de veestapel in Haspengouw per regio

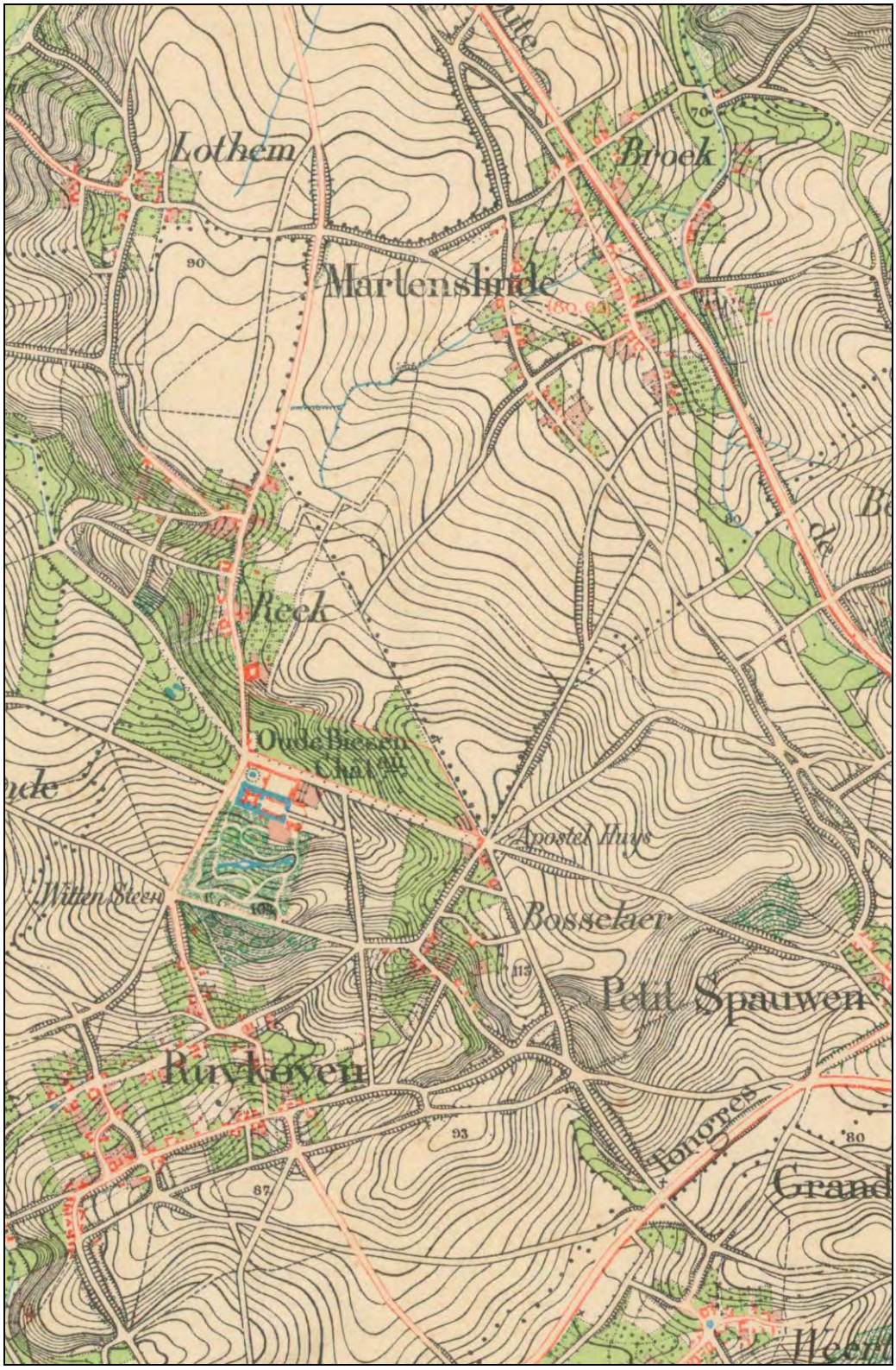
Bron: Landbouwtellingen 1846, 1895, 1929, 1959, 1980 en 2007.

Bijlage 30 Foto van een holle weg ter hoogte van Rijkhoven anno 2010

Bron: Centrum Agrarische Geschiedenis, 2010.

Bijlage 31 Topografische kaart uit 1870 ter hoogte van Martenslinde en Rijkhoven met de aanduiding van de holle wegen

Bron: Carte dépôt de la guerre, 1871, feuille XXXIV n°1: Bilsen

Bijlage 32 Een uittreksel van de Ferrariskaart (1770-1777) ter hoogte van Hoeselt en Rijkhoven

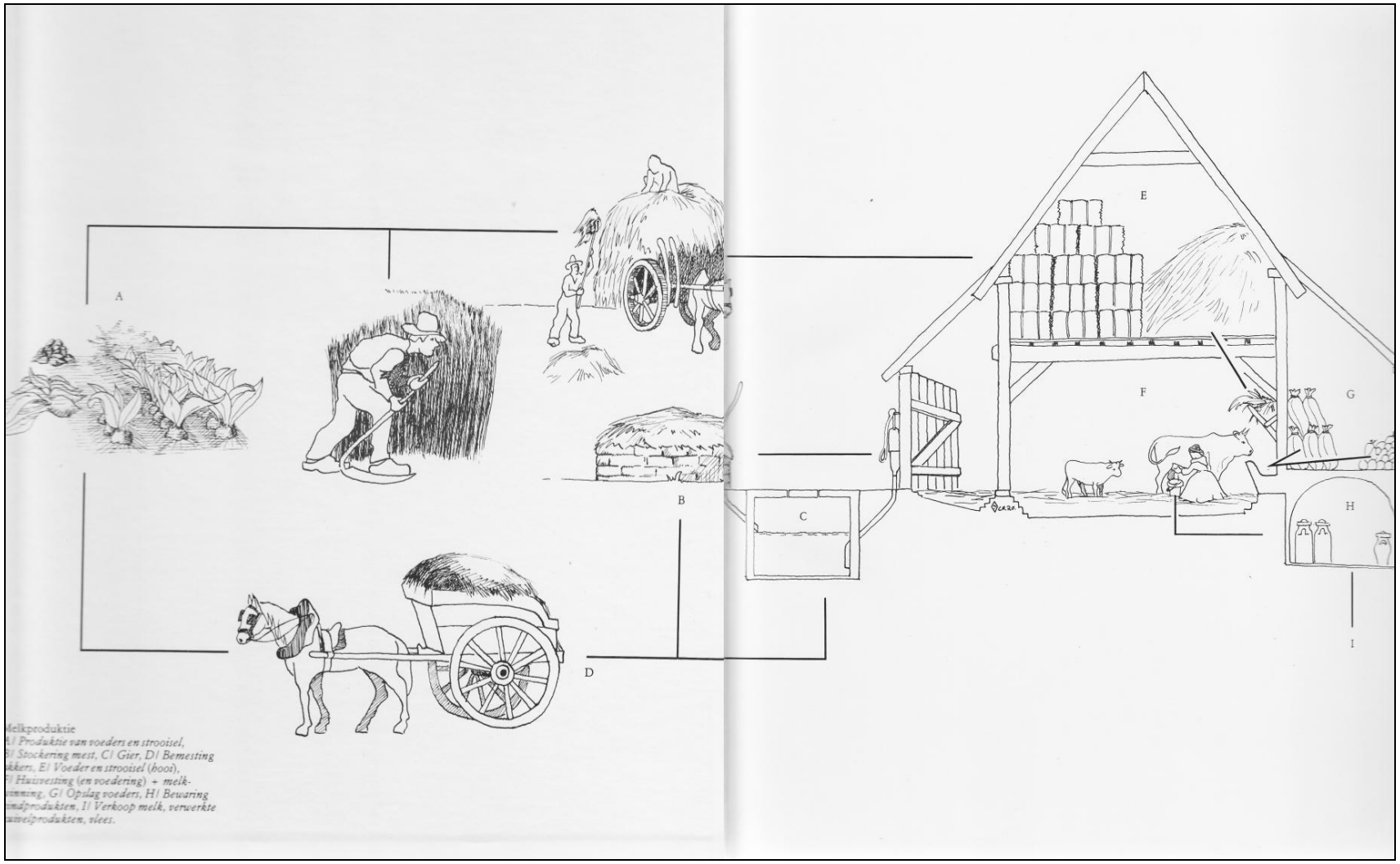
Bron: Koninklijke bibliotheek België – Bibliothèque Royale Belgique

Bijlage 33 De spoorlijn Hasselt-Maastricht ter hoogte van het kasteel van Groenendaal in Bilzen anno 2010

Bron: Centrum Agrarische Geschiedenis, 2010.

Bijlage 34 Het gemengde landbouwbedrijf

Bron: Goedseels V. en Vanhaute L., 1983, binnenkaft

Bijlage 35 De verschillende landbouwteelten in Haspengouw per deelgmeentein 1846 (in hectare)

Gemeente	Landbouwtelling 1846: Granen, industriële gewassen en wortelgewassen- en veevoeders														
	Granen					Industriële gewassen			wortelgewassen en veevoeders						
	tarwe	rogge	haver	andere(1)	**TOT**	suikerbieten	rest (2)	**TOT**	aardappelen	klaver	rest (3)	wei	hooi	tot w&h	**TOT**
’s Gravenvoeren	237,5	206,2	75	116,2	**634,9**	0	0,1	**0,1**	46,3	78,2	1,62	67,9	23,4	91,3	**217,42**
’s Herenelderen	63,9	85	55,5	23,4	**227,8**	0	2,6	**2,6**	19,7	31,3	1,3	9,7	111	120,3	**172,6**
Aalst	99,4	99,5	71,5	25,7	**296,1**	0	10,5	**10,5**	15,1	61	8,4	0	0	0	**84,5**
Alken	156,7	478,5	457,9	113,3	**1206,4**	0	17,7	**17,7**	173,8	213,3	7,1	334	218	551,6	**945,8**
Batsheers	38,7	38,7	45,5	10,7	**133,6**	0	1	**1**	7,8	21,2	1,5	0,7	9,8	10,5	**41**
Berg	68,4	78,9	53,4	26,1	**226,8**	0	2,3	**2,3**	13,6	36,1	1,4	0,5	22,2	22,7	**73,8**
Berlingen	36,1	33,6	27,7	7,5	**104,9**	0	4,3	**4,3**	13,6	13	0,6	2,6	12,5	15,1	**42,3**
Beverst	7,3	56,4	16,2	10,3	**90,2**	0	4	**4**	13,8	13,2	0,4	11,8	29,2	41	**68,4**
Bilzen	262,9	528,5	142,6	112,72	**1046,72**	0	37,7	**37,7**	137,2	148,6	3,1	74,8	458	532,5	**821,4**
Binderveld	25,9	79	37,5	17,8	**160,2**	0	1,5	**1,5**	30,9	29,1	2,8	31	20,8	51,8	**114,6**
Boekhout	50,6	34,6	33	18,6	**136,8**	0	0,1	**0,1**	7,1	32,5	1,8	0	7	7	**48,4**
Bommershoven	84,7	70,9	73,9	33,3	**262,8**	0	3,4	**3,4**	13	47,5	2,3	0,9	55,1	56	**118,8**
Borgloon	153,1	125	128,7	61,2	**468**	0	5,8	**5,8**	54,4	74,6	5,3	16,8	47,5	64,3	**198,6**
Borlo	184,9	61,5	57,9	36,7	**341**	0	0,79	**0,79**	14,6	71,7	0	4,4	8,8	13,2	**99,5**
Broekom	44,4	40,8	44,6	23	**152,8**	0	2,1	**2,1**	11,4	27,1	2,3	1,4	28,7	30,1	**70,9**
Brustem	129,7	168,5	86	19,2	**403,4**	14,4	2,4	**16,8**	46,7	66,5	3,4	35,5	22,2	57,7	**174,3**
Buvingen	62,1	46,4	39,7	13	**161,2**	0	0	**0**	8,5	32,4	2,1	0,7	0	0,7	**43,7**
Dietsheurs	47,8	37,4	49,8	28,5	**163,5**	0	1	**1**	10,6	34,5	2	18,5	3,4	21,9	**69**
Duras	19	45	17	5,5	**86,5**	0	0,1	**0,1**	21,7	13,2	1,5	27,3	54,6	81,9	**118,3**
Eigenbilzen	54,4	159	43,7	26,8	**283,9**	0	8,5	**8,5**	42,3	30,7	6,6	25,8	40,2	66	**145,6**
Engelmanshoven	56,7	45,5	41,5	16,9	**160,6**	0	2,5	**2,5**	9,8	23,9	11,9	0	11,3	11,3	**56,9**
Gelinden	131	117,4	113,4	34,5	**396,3**	0	6,4	**6,4**	26	71	8,3	0,9	35,4	36,3	**141,6**
Genoelselderen	58,8	67,5	49,7	25,7	**201,7**	0	0,9	**0,9**	11,2	37,9	1,5	0,1	2	2,1	**52,7**
Gingelom	176	145,8	105,3	1,3	**428,4**	0	7,2	**7,2**	29,7	116,3	6,2	7,3	10,5	17,8	**170**
Gorsem	28,6	82,9	47,4	11,4	**170,3**	0	0,7	**0,7**	29,5	25,4	3,1	33,8	33,5	67,3	**125,3**
Gors-Opleeuw	59,5	68,4	62,4	20,7	**211**	0	0,3	**0,3**	18,8	27,4	17,2	41,6	29,8	71,4	**134,8**
Gotem	37,6	25,6	30	13,7	**106,9**	0	2,2	**2,2**	8,8	15,4	0,9	4,4	13,8	18,2	**43,3**
Groot Gelmen	83,8	73,3	68,6	6,5	**232,2**	0	3,6	**3,6**	49,5	46,1	3,2	4,1	21,8	25,9	**124,7**

Gemeente	Landbouwtelling 1846: Granen, industriële gewassen en wortelgewassen- en veevoeders														
	Granen					Industriële gewassen			Wortelgewassen en veevoeders						
	tarwe	rogge	haver	andere(1)	**TOT**	suikerbieten	rest (2)	**TOT**	aardappelen	klaver	rest (3)	wei	hooi	tot w&h	**TOT**
Grootloon	22,1	22,9	26,6	12,2	**83,8**	0	1,1	**1,1**	7,1	15	1	1,2	5,6	6,8	**29,9**
Grote spouwen	129,7	146,1	58,5	43,3	**377,6**	0	5,3	**5,3**	30,8	58,4	0,92	8	16,4	24,4	**114,52**
Guigoven	34,3	54,6	56,9	15	**160,8**	0	2,4	**2,4**	16,5	17,8	1,4	45,6	33,1	78,7	**114,4**
Halmaal	25,2	30	19,1	4,8	**79,1**	0	0,9	**0,9**	8,9	15	1,1	4,2	12,1	16,3	**41,3**
Heers	131,5	100,4	120,1	52,7	**404,7**	0	1,8	**1,8**	28,9	71,8	5,6	0	22,2	22,2	**128,5**
Hees	86,1	131,4	38,4	22	**277,9**	0	2,3	**2,3**	20	33,7	2,8	0	0	0	**56,5**
Heks	77	46	76	43,3	**242,3**	0	1,3	**1,3**	20,2	41,6	6,25	11,9	25,2	37,1	**105,15**
Hendrieken	6,5	7,2	6,6	2,3	**22,6**	0	0,1	**0,1**	4	3,7	0,3	0,4	0,7	1,1	**9,1**
Henis	38	49,8	28,6	18,2	**134,6**	0	0,9	**0,9**	11,1	18,9	0,4	29,3	50,1	79,4	**109,8**
Herderen	121,5	127,9	61,6	48,6	**359,6**	0	5	**5**	25,5	55,5	5,6	0	0	0	**86,6**
Herstappe	31,9	12	30,9	31,9	**106,7**	0	0,3	**0,3**	6,9	24,1	2,2	0	0	0	**33,2**
Herten	10,7	22	10,3	3,4	**46,4**	0	0,9	**0,9**	4,5	6,3	0,3	4,4	9,8	14,2	**25,3**
Hoelbeek	29,7	63,6	16,3	14,2	**123,8**	0	3,9	**3,9**	16,1	12,4	0,7	10,3	103	113,2	**142,4**
Hoepertingen	116,8	141,1	94,3	33,8	**386**	0	13	**13**	41,7	67,5	2,8	8,3	95,9	104,2	**216,2**
Hoeselt	229,8	304	150,8	95,4	**780**	0	30,4	**30,4**	79,7	112,3	2,52	72,8	25,5	98,3	**292,82**
Horpmaal	70,9	70,5	109	54,3	**304,7**	0	2,4	**2,4**	20	51,9	5,1	3,5	52,2	55,7	**132,7**
Jesseren	52,9	53,4	60,3	28,4	**195**	0	0,6	**0,6**	13,2	33	20,8	0,4	45,6	46	**113**
Jeuk	239,3	151	134,3	69,9	**594,5**	0	1,1	**1,1**	36,1	129,8	8,6	6,6	39,8	46,4	**220,9**
Kanne	91,6	91,2	71,4	40,6	**294,8**	0	0,1	**0,1**	25,4	36,6	3	14,1	7,8	21,9	**86,9**
Kerkom	96,1	91,1	88,6	29,6	**305,4**	0	2,7	**2,7**	18	59,9	2,5	7,1	7,4	14,5	**94,9**
Kerniel	49,9	54,2	44,5	17,7	**166,3**	0	0,4	**0,4**	19,1	29,8	5,6	4,4	16,2	20,6	**75,1**
Klein Gelmen	39,1	37	32,8	6,4	**115,3**	0	0,5	**0,5**	10,2	15,5	1,5	1,1	21,6	22,7	**49,9**
Kleine spouwen	57,7	66,1	17,5	18	**159,3**	0	3,7	**3,7**	18,9	22,6	2	1,2	11,1	12,3	**55,8**
Koninksem	90,6	91,6	48,7	29,4	**260,3**	0	0,6	**0,6**	19,2	29,8	1,9	4,8	31,3	36,1	**87**
Kortessem	88	191,4	173	81,3	**533,7**	0	6,9	**6,9**	60	78,3	6,8	151	89,4	239,9	**385**
Kortijs	77,3	39,9	32,2	12,7	**162,1**	0	1,5	**1,5**	12	39,3	5,2	1,6	8,4	10	**66,5**
Kozen	51,1	175,7	151,7	37,34	**415,84**	0	4	**4**	56,4	76,5	9,6	84,4	31,7	116,1	**258,6**
Kuttekoven	27,7	19,9	24,2	15	**86,8**	0	3,5	**3,5**	7,3	17	0,8	0	8,5	8,5	**33,6**
Lauw	94,8	79,8	137,4	112,7	**424,7**	0	0	**0**	29,5	75,3	10,5	15,5	33,9	49,4	**164,7**
Mal	50	54,2	46,6	28,5	**179,3**	0	0,9	**0,9**	11,5	24,2	2,1	13,6	60,9	74,5	**112,3**

Gemeente	Landbouwtelling 1846: Granen, industriële gewassen en wortelgewassen en veevoeders														
	Granen					Industriële gewassen			Wortelgewassen en veevoeders						
	tarwe	rogge	haver	andere(1)	**TOT**	s-bieten	rest (2)	**TOT**	aardappelen	klaver	rest (3)	wei	hooi	tot w&h	**TOT**
Martenslinde	40,5	49,5	12,9	10,4	**113,3**	0	3	**3**	15,9	17,5	0,5	5,5	14,6	20,1	**54**
Mechelen-Bovelingen	94,3	75	101	33,2	**303,5**	0	2,4	**2,4**	19,8	49,8	3,5	1,6	30	31,6	**104,7**
Membruggen	83,7	90,5	49,8	19,8	**243,8**	0	3,6	**3,6**	18,8	37,7	1,7	11,6	13,9	25,5	**83,7**
Mettekoven	47,8	38,03	39,1	22,2	**147,13**	0	6,3	**6,3**	7,2	28,1	0,6	0,6	18,2	18,8	**54,7**
Mielen boven Aalst	134,6	98,7	91,5	43	**367,8**	0	1,7	**1,7**	22,7	84,9	4,9	0	7,5	7,5	**120**
Millen	176	163,7	122	87	**548,7**	0	5	**5**	34,9	96	14,3	0,2	3,2	3,4	**148,6**
Moelingen	105,2	92,8	20,5	30,6	**249,1**	6,3	0,8	**7,1**	22,4	33,5	1,2	43,8	16,4	60,2	**117,3**
Montenaken	287,9	189,9	141,9	71,3	**691**	0	2,5	**2,5**	51,7	181,5	12,1	14,1	36	50,1	**295,4**
Mopertingen	60,9	117,7	33,1	21	**232,7**	0	6,5	**6,5**	25,1	30,3	5,9	2,1	13,5	15,6	**76,9**
Muizen	43	40,9	30,4	12,8	**127,1**	0	0,37	**0,37**	4,8	23	1,5	0	2,1	2,1	**31,4**
munsterbilzen	14,6	108,3	22,2	23,7	**168,8**	0	13,1	**13,1**	39	20,9	0,4	11,2	113	123,9	**184,2**
Neerrepen	42,9	31,4	33,8	12,4	**120,5**	0	0,8	**0,8**	7,3	21,2	2,4	22,2	22,3	44,5	**75,4**
Nerem	59,7	68,6	73,9	45,5	**247,7**	0	1,8	**1,8**	14,6	37,6	3,1	21,9	30	51,9	**107,2**
Niel	113,7	69,5	64	20,2	**267,4**	0	0,6	**0,6**	16	63,4	4,5	3,3	5,7	9	**92,9**
Nieuwerkerken	24,6	110,4	74,5	21,34	**230,84**	0	1,5	**1,5**	48,5	43,6	2,7	56,7	12,7	69,4	**164,2**
Opheers	88,6	52,2	73,6	28	**242,4**	0	0,8	**0,8**	15	53,5	4,1	0	12,2	12,2	**84,8**
Ordingen	52,5	36,4	10,5	9,1	**108,5**	36,2	0,1	**36,3**	9,4	24	0,7	53,2	14,5	67,7	**101,8**
Overrepen	58	61,6	70,4	29,7	**219,7**	0	0,6	**0,6**	14,5	31,5	1,7	53	45,1	98,1	**145,8**
Piringen	74,4	75,8	67,4	35,6	**253,2**	0	0,9	**0,9**	19	34,4	7,3	12,7	37,1	49,8	**110,5**
Remersdaal	Was nog geen zelfstandige gemeente														
Riemst	61,7	71,9	46,6	22,7	**202,9**	0	0	**0**	12,8	26,3	4,4	0	0,4	0,4	**43,9**
Rijkel	55,2	52,7	32,3	14,3	**154,5**	1,2	1,2	**2,4**	13	25,7	0,7	0	6,3	6,3	**45,7**
Rijkhoven	Was nog geen zelfstandige gemeente														
Riksingen	47,7	52,2	43,7	22,6	**166,2**	0	2,1	**2,1**	11,4	27,2	0,4	28,8	11,7	40,5	**79,5**
Romershoven	35,7	57,9	39,6	19,5	**152,7**	0	4,7	**4,7**	14,8	23,2	0,6	25,6	20,6	46,2	**84,8**
Rosmeer	91,8	142,6	41,3	36,7	**312,4**	0	2,9	**2,9**	23,1	40,7	7,9	0	1,4	1,4	**73,1**
Rukkelingen Loon	49,5	40,1	40,5	23	**153,1**	0	0,8	**0,8**	8,5	27	2,3	2	9,8	11,8	**49,6**
Runkelen	5,4	43,3	12,7	7,1	**68,5**	0	0,6	**0,6**	19,7	11,8	1,7	24,7	10,5	35,2	**68,4**
Rutten	165,8	122,1	189,5	70,2	**547,6**	0	1,1	**1,1**	34,9	80,8	11	6,2	62,1	68,3	**195**
Schalkhoven	28,4	35,2	34	16	**113,6**	0	2,8	**2,8**	9,7	15,4	0,6	12,7	9	21,7	**47,4**

Gemeente	Landbouwtelling 1846: Granen, industriële gewassen en wortelgewassen en veevoeders														
	Granen					Industriële gewassen			Wortelgewassen en veevoeders						
	tarwe	rogge	haver	andere(1)	**TOT**	suikerbieten	rest (2)	**TOT**	aardappelen	klaver	rest (3)	wei	hooi	tot w&h	**TOT**
Sint martensvoeren	120,5	46,3	85,6	84,3	**336,7**	0	0	**0**	23,4	47,7	0	154	55,7	209,5	**280,6**
Sint Pietersvoeren	36	23,2	42,2	60,5	**161,9**	0	0	**0**	9,5	29,8	0	50,5	23,3	73,8	**113,1**
Sint-Huibrechts hern	40,5	45,2	37,7	21,8	**145,2**	0	3,5	**3,5**	10,9	23	0,6	26,4	9,3	35,7	**70,2**
Sint-Truiden	594,1	716,8	338,3	70,3	**1719,5**	337,8	4,5	**342,3**	155	205,8	32,2	261	228	488,7	**881,7**
Sluizen	52,8	56,4	65	42,6	**216,8**	0	0,8	**0,8**	12,5	42,4	1,2	25,5	8,7	34,2	**90,3**
Teuven	75,4	75,5	67,5	50,6	**269**	0	0	**0**	11,1	41	0	19,4	57,2	76,6	**128,7**
Tongeren	235,7	266,5	147,4	80,5	**730,1**	0	6,8	**6,8**	79,8	80,5	7,3	86,1	314	399,6	**567,2**
Ulbeek	55,6	76,5	78,2	32,9	**243,2**	0	5,1	**5,1**	27,5	38,9	2,1	31,5	31,6	63,1	**131,6**
Valmeer	169,5	159,8	96,1	60,7	**486,1**	0	3,9	**3,9**	37,7	83,6	10,4	0	0	0	**131,7**
Vechmaal	117,5	62,2	128,4	77	**385,1**	0	0,7	**0,7**	25,7	73,7	6,7	6,8	24,5	31,3	**137,4**
Velm	185,2	208,4	170,9	43,6	**608,1**	0	4,5	**4,5**	33,9	121,4	5,6	10,2	38,1	48,3	**209,2**
Veulen	50	51,2	49	75,7	**225,9**	0	0,3	**0,3**	13,4	33	2,4	7,1	34,1	41,2	**90**
Vliermaal	148,7	180,3	181,3	112	**622,3**	0	8,8	**8,8**	65,3	90	7,9	73,8	220	294	**457,2**
Vliermaalroot	Was nog geen zelfstandige gemeente														
Vlijtingen	191,9	278	81,3	56	**607,2**	0	3,6	**3,6**	53	77,6	7,8	0,5	1,7	2,2	**140,6**
Voort	34,9	26,3	30,5	17,2	**108,9**	0	0,2	**0,2**	8,6	18,3	1,8	8	25,2	33,2	**61,9**
Vorsen	73,4	46	34	13,7	**167,1**	0	0	**0**	12,8	46,2	5	1,8	14,7	16,5	**80,5**
Vreren	107,2	75,9	117,9	81,3	**382,3**	0	6	**6**	24,5	66,2	5,5	44,7	39	83,7	**179,9**
Vroenhoven	135,1	156,5	69,2	13,5	**374,3**	0	13,9	**13,9**	36	51,7	0,5	0	0	0	**88,2**
Waltwilder	67,8	101,9	38	30	**237,7**	0	7,3	**7,3**	26,9	31,7	2,6	10,4	27	37,4	**98,6**
Wellen	137	270	204,5	120,2	**731,7**	0	17,4	**17,4**	103,3	112,5	8,9	139	224	362,7	**587,4**
Werm	32,2	38,1	28,2	17,4	**115,9**	0	6,5	**6,5**	10,9	19	0,4	7,9	12,6	20,5	**50,8**
Widooie	59,8	30,8	59,4	46,3	**196,3**	0	0,5	**0,5**	10,3	32,7	3,5	3,5	31,4	34,9	**81,4**
Wijer	22,8	68,3	66,8	11,97	**169,87**	0	1,6	**1,6**	33,7	37,7	6,5	32,6	6,5	39,1	**117**
Wilderen	30,7	51,6	26,6	7,6	**116,5**	9	3,1	**12,1**	15,6	17,5	1	17,9	12	29,9	**64**
Wintershoven	24	42,4	51,2	14,4	**132**	0	0,5	**0,5**	10,7	20,1	0,3	37	90,1	127,1	**158,2**
Zepperen	151,8	148,1	124	57,4	**481,3**	12,4	8,3	**20,7**	65,8	74,1	2,5	198	52,5	250,7	**393,1**
Zichen-zussen-bolder	162	164,3	108,8	24,3	**459,4**	0	2,5	**2,5**	37,5	75,1	12,2	0,5	3,6	4,1	**128,9**
TOTAAL	**9983,5**	**11281,2**	**8183**	**4015,9**	**33463,9**	**417,3**	**407,06**	**824,4**	**3073,9**	**5494,3**	**465,31**	**2928**	**4359**	**7287,6**	**16321**

Gemeente	Landbouwtelling 1846 vervolg						
	Moestuinen	Boomgaarden	Bos	Woeste gronden	Boomkwekerijen	Rest (4)	**TOTAAL**
’s Gravenvoeren	12,8	83,3	23,5	19,4	1,3	20,3	1015,4
’s Herenelderen	6,7	38,5	109,4	0	0,8	8,2	566,5
Aalst	8	37,6	0	0,1	0	19	456,1
Alken	22,4	46,8	72,9	0	0,3	43,8	2356,5
Batsheers	1,6	15,1	0	0	0	7,2	199,4
Berg	4,8	39,1	18,4	0	0	4,6	369,9
Berlingen	4,6	18,7	2,2	0	0,6	2,5	180,8
Beverst	1,8	4,4	9	15,4	0	0	189,6
Bilzen	34,6	98,2	209,2	202,4	0,6	13,1	2463,9
Binderveld	4,1	5,5	7,1	2,2	0	2,5	297,9
Boekhout	2,8	21,2	0	0	0	0,5	209,1
Bommershoven	3,9	41,4	0,5	0	0	26,3	462,3
Borgloon	18,2	283,8	11,5	1	0,4	28,2	1015,5
Borlo	4,7	27,2	0	0	0	18,4	494,8
Broekom	2,4	24	0,8	0	0,1	13,7	266,8
Brustem	12,8	87,8	79,4	4	0	8,6	787,8
Buvingen	2,9	20,2	0	0	0	17,1	245,8
Dietsheurs	2,3	1,7	0	0	0	5,3	242,9
Duras	3,9	4,6	23,9	0,8	0	2,1	240,6
Eigenbilzen	7,5	26,2	138,2	206,3	0,5	15,6	828,7
Engelmanshoven	5,2	21	1,5	0,01	0	6,7	245,1
Gelinden	17,3	69,3	4,7	0	0,4	31,7	667,8
Genoelselderen	2,6	29,8	30,5	0	0	5,5	325
Gingelom	14	28,8	7,4	1,3	0,2	14	697,2
Gorsem	5,2	14,3	18,4	2,7	0,1	4,3	341,4
Gors-Opleeuw	4,9	17,2	73,1	0	0,6	96,1	537,9
Gotem	2,8	18,5	2,1	0	0	2,8	178,9
Groot Gelmen	4,3	29,6	0,3	0	0,1	21,7	408,4
Grootloon	2,5	29	0	0	0	9,3	155,8

Gemeente	Landbouwtelling 1846 vervolg						
	Moestuinen	Boomgaarden	Bos	Woeste gronden	Boomkwekerijen	Rest (4)	**TOTAAL**
Grote spouwen	4,4	38,7	1,6	0	0	3,6	546,1
Guigoven	4,4	13,7	28,8	0	0,1	17,2	341,8
Halmaal	4,8	11,5	0	0,09	0	3,9	141,5
Heers	11,3	60,4	42,7	0	0	23,1	672,6
Hees	6,6	27,7	0,8	0	0	0	371,9
Heks	5,8	40,6	26,8	5,2	0	26	453,4
Hendrieken	2	14,1	0	0	0	0,8	48,8
Henis	2,5	0	15,6	0	0	3,6	266,7
Herderen	4,8	47,7	0,5	0	0	5,2	509,3
Herstappe	2	12,2	0,1	0	0	3,8	158,5
Herten	1,4	8,1	0,3	0	0,1	2,5	85,1
Hoelbeek	3	8,6	60,4	0	0	5	348,8
Hoepertingen	9,4	90,6	11,4	0	0	18,9	745,5
Hoeselt	19,7	118,7	304,6	0	0,5	28,8	1800,6
Horpmaal	9,1	38,6	0,3	0	0	39	526,9
Jesseren	4	37,3	2,1	0	0	18,5	352,2
Jeuk	14,9	84,8	5	0	0	5,9	927,1
Kanne	11,5	14,9	1,5	0	0	11,3	421,4
Kerkom	9	41	41,3	18,1	0,2	18,1	530,8
Kerniel	5,2	72,5	18	0	0,3	9,6	347,4
Klein Gelmen	5,8	22,3	2,1	0	0	6,9	202,6
Kleine spouwen	2,9	23,9	7,5	0	0	0,5	253,3
Koninksem	5,1	22,1	0	0	0	1,6	376,8
Kortessem	13	26,8	12,8	0	0,2	35,7	1014,3
Kortijs	5,6	12	0	0	0,1	0	258,7
Kozen	6,5	11,8	5,4	0	0,6	8,9	711,76
Kuttekoven	2,1	36,6	0,3	0	0	0,4	163,4
Lauw	12,2	40,3	0	0	0	24,8	667
Mal	3,6	16,4	0	0	0	2,5	314,8
Martenslinde	3,4	11,8	2,6	0,3	0	0,9	188,9

Gemeente	Landbouwtelling 1846 vervolg						
	Moestuinen	Boomgaarden	Bos	Woeste gronden	Boomkwekerijen	Rest (4)	**TOTAAL**
Mechelen-Bovelingen	9,4	55,2	7,1	0	0,1	23,9	506,4
Membruggen	5	29,9	3,4	0	0	5,9	386,4
Mielen boven Aalst	6	47,3	0	0,02	0,04	7,8	551
Millen	7,5	69,1	3,3	0	0	19,3	801,4
Moelingen	7	23	0,4	0	0	0,9	404,4
Montenaken	13,4	52,5	0,2	0,5	0	9,4	1065,2
Mopertingen	3,2	26,8	2,5	0,2	0	3,9	352,8
Muizen	1,9	17,5	0,8	0	0	9,9	190,5
munsterbilzen	11,5	6,8	64,7	93,3	0	1,3	544
Neerrepen	1,5	4	50,5	0	0,1	6,8	259,5
Nerem	2,1	0	0	0	0	13,8	372,7
Niel	7,7	26	5,7	0	0	6,7	407,3
Nieuwerkerken	7	3	123	2,5	0	12,3	544,2
Opheers	4,7	36,1	5	0	0	13,3	387,5
Ordingen	2,2	11,2	5,1	0,1	0,5	0,8	266,7
Overrepen	1,8	0	19,8	0	0	13,6	401,3
Piringen	4,3	29,2	9	2,3	1,5	8,6	420,1
Remersdaal	Was toen nog geen zelfstandige gemeente						
Riemst	2,2	19,4	1,6	0,3	0	0	270,2
Rijkel	4,7	19,1	1,7	0	0	4,4	237,7
Rijkhoven	Was nog geen zelfstandige gemeente						
Riksingen	2,5	0	4,4	0	0	8,3	263,1
Romershoven	2,4	12,7	10,6	0	0	5,3	273,2
Rosmeer	5	35,4	0	0	0	2	426,9
Rukkelingen Loon	4,2	23,5	12	0	0	10,8	254,7
Runkelen	3,3	1,5	0,4	0,2	0	0,4	143,5
Rutten	11,9	64,2	0	0	1	24,9	875,6
Schalkhoven	2,2	16,4	1,2	0	0	11,9	192,5
Sint martensvoeren	11,1	45	143,4	9,7	0	34,5	883,9
Sint Pietersvoeren	4,8	22	207,5	0	0	21,8	535,2

Gemeente	Landbouwtelling 1846 vervolg						
	Moestuinen	Boomgaarden	Bos	Woeste gronden	Boomkwekerijen	Rest (4)	**TOTAAL**
Sint-Huibrechts hern	2,6	14,7	57,5	0	0,2	10,9	304,5
Sint-Truiden	80,5	173,2	309,9	0	2,2	115,6	3624,9
Teuven	5,8	130,8	297,9	6,1	0	46,3	884,4
Tongeren	35,9	12,5	9,6	4,3	1,7	10,6	1385,8
Ulbeek	6,6	27,1	6,4	0,1	0	7,1	443,3
Valmeer	7,2	50,4	0,6	0	0	26,3	722,6
Vechmaal	12,7	61,3	11	0	0	37,4	645,6
Velm	16	67,2	0,8	0	0	73,7	980,5
Veulen	5,8	21,4	8,5	2,7	0,5	18	312,5
Vliermaal	14,6	86,4	138,2	0,6	0,1	45,8	1374,8
Vliermaalroot	Was toen nog geen zelfstandige gemeente						
Vlijtingen	9,3	66,6	0	0	0	1	828,6
Voort	2,9	19,5	0	0,1	0,5	11,6	205,9
Vorsen	4,6	17,5	0,3	0	0,1	0	270,2
Vreren	8,4	5,12	0	0	0	20,4	602,2
Vroenhoven	6,9	30	0	0	0	0,6	538,6
Waltwilder	6,9	23,6	53,5	74,1	0	2,5	504,5
Wellen	24,5	115,8	14,6	0,5	0,4	48,7	1541,7
Werm	2,2	14,5	2,8	0	0	10,8	201,1
Widooie	7,9	28	0,2	0	0	11,7	326
Wijer	5,8	6,9	128	0,1	0	8,9	433,4
Wilderen	1,7	11,6	0	0	0	2,6	199,6
Wintershoven	3,1	18,4	21,1	0	0	24,2	357,6
Zepperen	13,1	44	81,7	0,4	0,4	18,7	1055,6
Zichen-zussen-bolder	10,9	53,6	0,4	5,2	0	17,4	720,8
TOTAAL	**874,1**	**4015,3**	**3263,7**	**682,72**	**17,44**	**1660,1**	**61466,36**

Bron: Landbouwtelling 1846

(1) Andere graansoorten: Spelt, masteluin, gerst, erwten, boekweit, paardenboon, wikkelzaad en groenvoer.

(2) Andere industriële gewassen: hop, cichorei, tabak, koolzaad, hennep, vlas, meekraprood, distel kaardgaren

(3) Andere wortels en veevoeders: niet-industriële suikerbieten, wortels, rupsklaver, kool, spurrie, ray-grass, esparcette, andere voederplanten

(4) Diverse niet-gespecificeerde culturen zoals tijdelijke vijvers, drooggelegde gronden, braakliggend terrein

Bijlage 36 De verschillende landbouwteelten in Haspengouw per deelgemeente in 1895 (in hectaren)

Gemeente	Landbouwtelling 1895: granen, industriële gewassen en wortelgewassen en veevoeders														
	Granen					Industriële gewassen			Wortelgewassen en veevoeders						
	tarwe	rogge	haver	andere (1)	**TOT**	suikerbieten	rest (2)	**TOT**	aardappelen	klaver	rest (6)	weiland	hooiland	wei en hooi	**TOT**
's Gravenvoeren	216,3	143,9	188,9	90,7	639,8	14,6	0	14,6	78,5	73,3	62,4	66,4	50,7	117,1	331,3
's Herenelderen	42,8	45,4	38,5	3	129,7	24,7	0	24,7	21,6	21,2	12,7	28,7	33,6		55,5
Aalst	68,3	68,6	56,3	6,8	200	63,8	0	63,8	44,2	56,8	5,2	6,1	0	6,1	112,3
Alken	80,7	586,6	260,2	25,3	952,8	2,1	0	2,1	249,9	150,2	83,2	480	307,6	787,6	1270,9
Batsheers	27,9	36,2	35,7	0,3	100,1	30,2	0	30,2	17,6	23,6	3	3,8	16,3	20,1	64,3
Berg	68,6	107,8	66,4	4,3	247,1	30,6	0,2	30,8	44,9	54,3	19	22,6	23	45,6	163,8
Berlingen	28,7	51,5	32,5	7,6	120,3	5,7	1,5	7,2	19,7	21,4	10	10,4	12,1	22,5	73,6
Beverst	7,4	155	29,9	2,4	194,7	0,2	2,3	2,5	61,8	26,1	10,7	51,6	132,5	184,1	282,7
Bilzen	113,6	375,7	82,9	13,8	586	0,8	3,1	3,9	136,7	94,2	28,3	75,7	219,7	295,4	554,6
Binderveld	13,5	88,3	31	2,4	135,2	9,7	0	9,7	40	30,6	15,4	48,1	59,4	107,5	193,5
Boekhout	47,2	37,4	35,2	1,3	121,1	39,1	0	39,1	17	26,5	3,2	0	4,5	4,5	51,2
Bommershoven	98,8	83,2	88,1	11,9	282	47	0	47	64,1	74,1	25,3	26,7	44,1	70,8	234,3
Borgloon	88,7	141,8	111,5	14,5	356,5	31,9	0	31,9	92,3	74,2	48,7	36,8	28,3	65,1	280,3
Borlo	73,3	39,8	82,7	1,4	197,2	78,8	0	78,8	27,9	52,3	0,8	10,4	7,4	17,8	98,8
Broekom	16,7	26	19,3	3,1	65,1	8	0	8	12,5	10	2,6	14,7	24,9	39,6	64,7
Brustem	166,4	220,2	126,5	5,5	518,6	110,3	0	110,3	107,1	93,3	23,9	46,2	51,6	97,8	322,1
Buvingen	62,6	46,8	43,1	0,8	153,3	66,1	0	66,1	27,3	40,7	2,4	24,7	3,8	28,5	98,9
Dietsheurs	60,8	56,2	87,9	10,5	215,4	33,7	0	33,7	35,4	58,6	14,8	9,4	5	14,4	123,2
Duras	11,1	38,5	27,2	5,3	82,1	22,3	0	22,3	19,6	17,1	6,8	32,9	6,4	39,3	82,8
Eigenbilzen	16,4	79,4	23,8	8	127,6	0,2	0,2	0,4	60,9	25,6	24,1	22,2	39	61,2	171,8
Engelmanshoven	49,7	49,2	39,3	4,9	143,1	34,1	0	34,1	32,1	30,1	11,7	0	3	3	76,9
Gelinden	67,1	60,5	40,7	0,4	168,7	40,5	0	40,5	24,4	31,9	12	6	33,6	39,6	107,9
Genoelselderen	33,1	26,6	26,6	2,7	89	30,9	0	30,9	13,4	17,5	3,8	1,1	0	1,1	35,8
Gingelom	96	115,8	145,4	9,5	366,7	181,2	0	181,2	54,7	90,6	10	11,5	11,8	23,3	178,6
Gorsem	21,2	73,9	54,9	3,3	153,3	24,1	0,1	24,2	58,9	30,7	25,6	48,2	24,4	72,6	187,8
Gors-Opleeuw	57,6	53,7	55,7	6,8	173,8	29,1	0	29,1	30,3	48,3	14,5	37	34,7	71,7	164,8
Gotem	19,1	25,9	20,1	0,7	65,8	21,9	0	21,9	9,3	17,1	3,1	13,8	10,5	24,3	53,8

Gemeente	Landbouwtelling 1895: granen, industriële gewassen en wortelgewassen en veevoeders														
	Granen					Industriële gewassen			Wortelgewassen en veevoeders						
	tarwe	rogge	haver	andere (1)	**TOT**	suikerbieten	rest (2)	**TOT**	aardappelen	klaver	rest (3)	weiland	hooiland	wei en hooi	**TOT**
Groot Gelmen	78,5	76,6	56,1	0,3	211,5	47	0	47	42,1	48,3	11	28,2	21,6	49,8	151,2
Grootloon	0,9	0,7	0,4	0	2	0	0	0	1,4	0,4	0,4	10,7	0,5	11,2	13,4
Grote spouwen	86	119,1	48,7	11	264,8	8,4	0,2	8,6	45,1	67,6	16,9	23	15,6	38,6	168,2
Guigoven	29,6	60,1	35,4	5,4	130,5	6,7	0	6,7	29,1	27,1	15,1	44,8	14,5	59,3	130,6
Halmaal	6,1	16	9,2	1,1	32,4	4,7	0	4,7	6,2	5,1	1,4	21,6	0,4	22	34,7
Heers	126,1	141,2	129,6	7,1	404	90,5	0	90,5	102,8	95,9	22,3	6,6	23,9	30,5	251,5
Hees	67,3	114,1	29,3	8,1	218,8	0	0	0	41,9	46,8	20	2,4	0	2,4	111,1
Heks	40,9	47,7	59,1	6,9	154,6	31,9	0,3	32,2	35,5	23	14,7	44,9	30,1	75	148,2
Hendrieken	5,5	8,3	11,7	0,5	26	4,7	0,1	4,8	4,8	3,8	1,7	8,5	1,6	10,1	20,4
Henis	68,5	88,9	61	2,4	220,8	21,8	0,2	22	39,7	34,9	13,7	39,5	20,6	60,1	148,4
Herderen	86,1	110	62,2	17,1	275,4	9,1	0	9,1	61,9	56,6	30,4	1,32	0,5	1,82	150,72
Herstappe	19,1	23,5	22,8	2,5	67,9	5,7	0	5,7	12,8	14,1	11,1	7,7	0	7,7	45,7
Herten	11,4	19,7	14,6	0,6	46,3	0,9	0	0,9	10,6	10,4	7,3	12,1	11,4	23,5	51,8
Hoelbeek	16	59	19,3	6	100,3	0,3	0,1	0,4	26	13,7	13,8	16,8	51,3	68,1	121,6
Hoepertingen	116,1	150,6	76,9	10,1	353,7	60,2	0,7	60,9	75,4	64,5	27,6	57,47	56,6	114,07	281,57
Hoeselt	134,4	410,3	131,6	13,2	689,5	26,4	1,7	28,1	158,5	136	45,6	131,4	182,5	313,9	654
Horpmaal	80,8	84,8	68,1	14,5	248,2	38,5	0	38,5	48	51	27,2	38,6	36,5	75,1	201,3
Jesseren	52,7	53,5	58,1	0,4	164,7	14	0	14	33,7	29,7	13,9	43,3	35,1	78,4	155,7
Jeuk	151,2	117,9	138,3	2,2	409,6	144,4	0	144,4	51,2	94,9	19,5	47,6	29,4	77	242,6
Kanne	55,4	59,98	44,2	10,2	169,78	0	0,8	0,8	41	18,5	36,6	16,2	9,3	25,5	121,6
Kerkom	88,9	74,9	60,2	4,9	228,9	61,2	0	61,2	44,2	48,1	4,8	17,1	4,4	21,5	118,6
Kerniel	42,4	60,6	41,6	2,8	147,4	15,7	0	15,7	38,8	30,3	16,2	25,3	8,1	33,4	118,7
Klein Gelmen	47,2	40,6	36,6	0	124,4	36,5	0	36,5	17,8	24,4	4,6	6,1	26,2	32,3	79,1
Kleine spouwen	40,9	76,8	26,3	10,3	154,3	3	0,7	3,7	26,2	38,8	13,8	10,4	9,5	19,9	98,7
Koninksem	71,2	107,5	56,2	10	244,9	14,8	0	14,8	42,1	47,6	25,9	28,9	50,3	79,2	194,8
Kortessem	67,2	227,6	128	11,7	434,5	9,9	0,1	10	86,2	74,9	46,3	195,3	121,8	317,1	524,5
Kortijs	51,8	34,8	47,1	7,6	141,3	53,9	0	53,9	18,6	34,2	7,9	19,8	3,9	23,7	84,4
Kozen	15,9	156,2	69,3	5,3	246,7	4,5	0	4,5	61,7	43,3	14,7	53,4	27,2	80,6	200,3
Kuttekoven	34,6	28,6	14,4	1,4	79	7,6	0	7,6	6,8	20	2,5	47,6	5,2	52,8	82,1
Lauw	91,8	121,8	101	4,2	318,8	33,5	0	33,5	72	52,5	58,9	20,2	27,1	47,3	230,7

Gemeente	Landbouwtelling 1895: granen, industriële gewassen en wortelgewassen en veevoeders														
	Granen					Industriële gewassen			Wortelgewassen en veevoeders						
	tarwe	rogge	haver	andere (1)	**TOT**	suikerbieten	rest (2)	**TOT**	aardappelen	klaver	rest (3)	weiland	hooiland	wei en hooi	**TOT**
Mal	45,8	54,9	44,1	10,6	155,4	16,7	0,2	16,9	35,9	32,7	14,3	15,1	47,1	62,2	145,1
Martenslinde	31,9	50,1	16,3	4	102,3	0,7	0,2	0,9	23,6	17,9	7,6	3,96	8,38	12,34	61,44
Mechelen-Bovelingen	52,2	63	57,6	1	173,8	40,5	0	40,5	49,8	26,5	11,7	14,5	36,9	51,4	139,4
Membruggen	56,6	63,1	42,5	4,8	167	4,6	0,1	4,7	34,7	35,6	20,1	24,4	12,3	36,7	127,1
Mettekoven	36,2	25,4	23,5	2,4	87,5	13,3	0,1	13,4	16,6	24,5	10,1	17,5	16,8	34,3	85,5
Mielen boven Aalst	122,8	90,4	80,4	1,7	295,3	83,5	0	83,5	46	74,1	13,1	0	3	3	136,2
Millen	170,7	183,1	160,9	36,5	551,2	58,3	0	58,3	98,1	138,1	45,1	15,2	0	15,2	296,5
Moelingen	37,1	40,4	40,4	8,5	126,4	17,2	0	17,2	19,7	17,6	10,7	14,6	6,6	21,2	69,2
Montenaken	165,5	162,1	129,4	11	468	229,5	0,1	229,6	84	106,4	25,3	60,9	19,5	80,4	296,1
Mopertingen	16,9	35,2	7,5	7,2	66,8	1,6	0,1	1,7	18,8	12,5	8,1	3,07	10,2	13,27	52,67
Muizen	48,4	34	40,1	0,5	123	46,9	0	46,9	22,2	25,5	5,5	26,3	0	26,3	79,5
munsterbilzen	1,6	73,4	7	0,9	82,9	0	0,9	0,9	48,7	11,7	17,5	15	85,3	100,3	178,2
Neerrepen	35,8	36,2	26,3	25,8	124,1	14	0	14	19,8	23,2	14,5	41,7	42,3	84	141,5
Nerem (Nederheim)	56	46,5	61,9	5,8	170,2	18,2	0	18,2	33,4	36,7	16,8	22,4	35,4	57,8	144,7
Niel	36,5	44,3	32	2,1	114,9	55,1	0,5	55,6	28,6	33,7	4,1	6,9	5,1	12	78,4
Nieuwerkerken	8,3	103,2	37,5	1,5	150,5	3	0	3	66,1	22,8	8	49,5	5,2	54,7	151,6
Opheers	74,1	50,3	61,1	11,2	196,7	58,5	0	58,5	36,8	46,2	12,1	5	0,4	5,4	100,5
Ordingen	24,6	18,3	25,8	0,7	69,4	8,4	0	8,4	13,5	11,7	3,2	5	21	26	54,4
Overrepen	37,3	41,1	37,9	2,4	118,7	13,8	0	13,8	23,3	30,1	14,4	6,5	28,4	34,9	102,7
Piringen	63,4	75,3	61,4	3,6	203,7	11,8	0	11,8	40,7	42,7	29,2	42,8	38	80,8	193,4
Remersdaal	32,4	22,7	69,7	51,7	176,5	0	0	0	13,7	29,9	8,6	161,8	93,3	255,1	307,3
Riemst	80,6	91	46,8	15,2	233,6	7,7	0	7,7	34,9	47,7	23,1	1,1	0	1,1	106,8
Rijkel	38,1	46,4	28,6	2,9	116	23,6	0	23,6	24,6	23,1	10,5	22,1	2,2	24,3	82,5
Rijkhoven	47,7	82,3	24,5	5	159,5	4,4	0,3	4,7	36,3	31,5	11,4	12,4	29	41,4	120,6
Riksingen	40,4	54,8	37,4	4,6	137,2	8,1	0	8,1	27,5	27,1	11,7	3,9	6,5	10,4	76,7
Romershoven	24,5	67,9	18,2	1,7	112,3	1,6	0,5	2,1	29,2	21,7	8,8	29,6	40,6	70,2	129,9
Rosmeer	93,1	155	41,6	8,8	298,5	1,4	0,4	1,8	55,6	60,3	21,8	21,2	3,3	24,5	162,2
Rukkelingen Loon	41,1	52,1	51,4	5,8	150,4	43,7	0	43,7	27,9	40,1	7,8	13,1	14	27,1	102,9
Runkelen	0,7	39,5	8	0	48,2	1,5	0	1,5	23,3	6	6	25,9	24,5	50,4	85,7
Rutten	152,2	148,4	164,5	35,6	500,7	63,7	0	63,7	78,9	124,9	57,4	55,9	35,6	91,5	352,7

Gemeente	Landbouwtelling 1895: granen, industriële gewassen en wortelgewassen en veevoeders														
	Granen					Industriële gewassen			Wortelgewassen en veevoeders						
	tarwe	rogge	haver	andere (1)	**TOT**	suikerbieten	rest (2)	**TOT**	aardappelen	klaver	rest (3)	weiland	hooiland	wei en hooi	**TOT**
Schalkhoven	30,9	52,5	20,3	0,6	104,3	4,7	0	4,7	13,9	24	8,7	2,8	19,4	22,2	68,8
Sint martensvoeren	101,4	56,6	112,3	58	328,3	1,9	0,8	2,7	26,6	61,9	45,8	94,3	107,4	201,7	336
Sint Pietersvoeren	51,6	19,3	51,1	33,6	155,6	0	0	0	7,1	23,6	35	86,5	30,1	116,6	182,3
Sint-Huibrechts hern	29,6	43,3	30,9	5,1	108,9	0,5	0,3	0,8	20	20,5	10,9	14,4	7,6	22	73,4
Sint-Truiden	310,7	497,1	433,5	93,5	1334,8	278,3	2	280,3	280,2	228,8	70,8	429	166,4	595,4	1175,2
Sluizen	48,4	16,4	44,2	5,6	114,6	25,4	0	25,4	27,8	31,7	12,2	19,5	6,9	26,4	98,1
Teuven	61,4	29,3	67,1	36,6	194,4	0	0	0	13,1	40,4	13,5	111,9	60,8	172,7	239,7
Tongeren	110	128,8	121,8	25,8	386,4	71	0	71	109,7	97,86	33,5	99,3	139,6	238,9	479,96
Ulbeek	43,2	137,6	69	2,6	252,4	5,4	0	5,4	50,1	39,8	26,7	60,5	38,1	98,6	215,2
Valmeer	71,8	104,8	66,8	21,7	265,1	4,7	0	4,7	26,8	55,9	43,6	23,8	0,4	24,2	150,5
Vechmaal	108,7	119,9	91,1	8,2	327,9	49,4	0	49,4	61,7	87,2	41,1	12	17,7	29,7	219,7
Velm	101,7	120,2	155,8	21,5	399,2	205	0	205	68,2	102,5	14,5	25,9	23	48,9	234,1
Veulen	42,3	42,7	70,7	17,5	173,2	50	0	50	28,5	26,5	7,6	14	25,9	39,9	102,5
Vliermaal	95,5	166,6	94,1	13,9	370,1	17,6	0	17,6	75,6	65,9	38,2	37	71	108	287,7
Vliermaalroot	33,4	107,8	43,9	7,5	192,6	1,5	1,3	2,8	44,3	41,96	31,4	38,2	56,6	94,8	212,46
Vlijtingen	171,1	246,1	90,5	24,9	532,6	2,7	0	2,7	98,7	94,4	54,6	7,3	1,5	8,8	256,5
Voort	33,6	27,1	15,7	2	78,4	10,1	0	10,1	12,1	17,2	5,2	23,7	5,1	28,8	63,3
Vorsen	38	20,2	28,8	0,5	87,5	46,5	0	46,5	16,5	11,5	6,1	11,5	11,8	23,3	57,4
Vreren	110,5	87,5	121	17,6	336,6	36,9	0	36,9	64,9	85,3	47,1	25,8	37,4	63,2	260,5
Vroenhoven	167,4	173,6	86,2	41,2	468,4	1,7	0	1,7	98,3	71,9	69	3,12	0,76	3,88	243,08
Waltwilder	51,8	146,7	36,1	13,8	248,4	0,4	0,2	0,6	54,1	36,3	19,6	24,4	34,8	59,2	169,2
Wellen	116	357,2	140,4	6,1	619,7	7,6	0	7,6	158,9	104,6	70,5	187	188,7	375,7	709,7
Werm	27,4	40,9	21	4	93,3	1,4	0,7	2,1	15,7	15,9	10,3	9,4	5,4	14,8	56,7
Widooie	45,1	47,4	46,3	2,3	141,1	20,1	0	20,1	23,6	36,9	15,3	6,7	36,3	43	118,8
Wijer	5,2	131,6	58	1	195,8	0,6	0,1	0,7	60,8	34,5	31,6	49,1	10,4	59,5	186,4
Wilderen	32,8	38	33,1	6,3	110,2	45,7	0	45,7	22	26	2	11,7	0	11,7	61,7
Wintershoven	43,9	45,4	33,9	6,1	129,3	2,4	0,1	2,5	19,3	24,9	20,2	79,7	58,1	137,8	202,2
Zepperen	60,1	180,1	75,3	15	330,5	39,3	0,4	39,7	101,6	61,4	32,6	86,9	41,9	128,8	324,4
Zichen-zussen-bolder	140,3	144,1	81,9	22,6	388,9	15,8	0	15,8	75,9	67	51,9	4,2	0,2	4,4	199,2
TOTAAL	**7394**	**10904**	**7333**	**1213,6**	**26845**	**3535,3**	**21,6**	**3557**	**5472**	**5366**	**2357**	**4498,74**	**3887,14**	**8190,38**	**21519**

Gemeente	Landbouwtelling 1895 Vervolg						
	Moestuinen	Boomgaarden	Bos	Woeste Gronden	Boomkwekerijen	Rest (4)	**TOTAAL**
’s Gravenvoeren	11,3	160,6	107,8	3,1	0,3	8,3	**1277,1**
’s Herenelderen	7,8	20,6	22,1	0	2,5	3,3	**266,2**
Aalst	6,5	32,5	0	0	0	0	**415,1**
Alken	30,3	89,4	43,9	6,9	1,1	35,1	**2432,5**
Batsheers	1,3	17,3	8,9	0	0	0,4	**222,5**
Berg	3,7	34,7	11,9	0,5	0,1	0,5	**493,1**
Berlingen	4	31,1	2,3	1,6	0,2	2,1	**242,4**
Beverst	8,4	16,6	120,4	266,8	0,2	0,9	**893,2**
Bilzen	22,8	40,9	61,8	79,7	0,3	4,2	**1354,2**
Binderveld	5	9,3	0,6	0	0	0,1	**353,4**
Boekhout	2,5	25,6	0	0	0	0	**239,5**
Bommershoven	5,4	51	0	0,5	0,3	1,6	**622,1**
Borgloon	22,9	276,8	22,1	0,5	1,5	5,4	**997,9**
Borlo	5,9	23,9	0	0	0,1	0,1	**404,8**
Broekom	4,7	22,1	0	0,1	0,1	2,1	**166,9**
Brustem	21,9	73,5	115,4	0	0,1	21,6	**1183,5**
Buvingen	4	1,9	0	0	0	0	**324,2**
Dietsheurs	3,83	10,2	4,7	0	0	0,2	**391,2**
Duras	4,4	4,6	31,6	0,2	0,6	26,2	**254,8**
Eigenbilzen	10,1	39,1	231,7	182,7	0	19,7	**783,1**
Engelmanshoven	3,7	21,4	2,3	0	1	0	**282,5**
Gelinden	13,7	76,7	3,9	0,8	2,1	1,4	**415,7**
Genoelselderen	4	30,6	31,2	0	0,8	3,3	**225,6**
Gingelom	12,4	11,9	3,9	0,1	1	9,8	**765,6**
Gorsem	4,3	16	32,7	13,7	6	3	**441,0**
Gors-Opleeuw	5,4	34,2	79,8	7,1	0	20,7	**514,9**
Gotem	2,5	31,6	0	0	0	0	**175,6**
Groot Gelmen	7	49	0	0	0	3,7	**469,4**
Grootloon	2,2	22,1	0	0	0,3	0	**40,0**

Gemeente	Landbouwtelling 1895 Vervolg						
	Moestuinen	Boomgaarden	Bos	Woeste Gronden	Boomkwekerijen	Rest (4)	**TOTAAL**
Grote spouwen	6	33	1,3	0,8	0,1	0,9	**483,7**
Guigoven	5,2	19,3	43,5	0,3	0,8	1,3	**338,2**
Halmaal	3	6,3	0	0	0	0,2	**81,3**
Heers	10,3	66,3	17,4	26,2	0,5	3,4	**870,1**
Hees	3,9	22,42	0	0	0	0	**356,2**
Heks	7,5	42,8	21,8	0,3	0,1	51,8	**459,3**
Hendrieken	2,1	33,4	0	0	0	0	**86,7**
Henis	2,9	16,9	13,9	0,1	0	3	**428**
Herderen	5,9	56,8	0	0	0	2	**499,9**
Herstappe	1,9	7,5	0	0	0	0	**128,7**
Herten	0,8	4,4	0	0	0	0	**104,2**
Hoelbeek	1,7	14,5	0	87,6	0	5	**331,1**
Hoepertingen	13,6	74,4	3,9	0,1	0,8	0,2	**789,2**
Hoeselt	26,6	138,8	315,1	21,1	2,8	9,8	**1885,8**
Horpmaal	9,8	4,1	2,4	1,8	0	0	**506,1**
Jesseren	4,3	11,2	0	0	0,1	1,5	**351,5**
Jeuk	11,5	68,2	7,1	0	0	5	**888,4**
Kanne	16,2	15,4	1,9	0	4,8	0	**330,48**
Kerkom	5,9	29	23,4	0	0	11,8	**478,8**
Kerniel	5,2	73,9	6,6	6,1	0,6	0,7	**374,9**
Klein Gelmen	4	36,3	2,2	0	0,5	0	**283,0**
Kleine spouwen	3,3	24,2	0,3	0	0		**284,5**
Koninksem	4,9	30,7	0	0	0	0	**490,1**
Kortessem	16,7	35,5	11,9	0	0,1	4,8	**1038,0**
Kortijs	4,5	4,7	0	0,2	0	0	**289,0**
Kozen	6,9	17,8	83	0	0	0,8	**560,0**
Kuttekoven	0,8	5,5	0	0	0	1,5	**176,5**
Lauw	8,6	46,2	1,9	0	0,1	0,1	**639,9**
Mal	4,5	19,7	0	0,3	0,1	1,1	**343,1**
Martenslinde	2,8	30,3	0	0	0,1	0,3	**198,14**

Gemeente	Landbouwtelling 1895 Vervolg						
	Moestuinen	Boomgaarden	Bos	Woeste Gronden	Boomkwekerijen	Rest (4)	**TOTAAL**
Mechelen-Bovelingen	11,5	42,8	6,6	0,2	1	6,5	**422,3**
Membruggen	4,1	4	2,1	0,1	0	0,4	**309,5**
Mettekoven	2,8	23,7	0,9	0	0	0	**213,8**
Mielen boven Aalst	8,9	47,2	2,1	0	0	0	**573,2**
Millen	9,5	69,1	0	0,3	0	2	**986,9**
Moelingen	5,5	73,2	0	1,7	0,1	0	**293,3**
Montenaken	15,3	20,1	1,8	1,5	0,2	0	**1032,6**
Mopertingen	4,4	31,4	0	0,2	0,1	0	**157,27**
Muizen	3,6	0	1,3	0	0,1	0	**254,4**
munsterbilzen	11,4	4,6	161	118,5	0,4	8,1	**566,0**
Neerrepen	3,4	5,8	32,8	0	0,3	0	**321,9**
Nerem (Nederheim)	7,8	25,3	4	0	0	7,8	**378,0**
Niel	7,3	16,9	6,9	1,9	0,1	6,5	**288,5**
Nieuwerkerken	4,5	4,5	93,8	0,9	0,1	0	**408,9**
Opheers	4,3	19,4	3,1	2,5	0	2,1	**387,1**
Ordingen	4,3	15	12	0	0	3	**166,5**
Overrepen	4	68,4	17,6	3,7	0,2	0,4	**329,5**
Piringen	4,3	17	5,9	0	0	2,3	**438,4**
Remersdaal	6,4	157	161	0,9	0,5	5,2	**814,8**
Riemst	3,1	22,4	0,1	0	0,2	1,1	**375,0**
Rijkel	2,9	18,5	0,4	0	0	2,3	**246,2**
Rijkhoven	6,6	76,4	5,3	0,1	0	0	**373,2**
Riksingen	4	48	22,2	0,2	0,1	0,4	**296,9**
Romershoven	3,3	10,2	2,2	1,2	0,1	0,7	**262,0**
Rosmeer	5,5	15,4	0	0	0	0	**483,4**
Rukkelingen Loon	4,5	15,4	19,9	6,8	0	37,9	**381,5**
Runkelen	3	2,6	16,3	1,2	0,5	13,9	**172,9**
Rutten	12,1	63,7	8,4	1	0	4,2	**1006,5**
Schalkhoven	2	35,3	0	0	0	6	**221,1**
Sint martensvoeren	9,9	239,8	293,4	0,5	0	8,1	**1218,7**

Gemeente	Landbouwtelling 1895 Vervolg						
	Moestuinen	Boomgaarden	Bos	Woeste Gronden	Boomkwekerijen	Rest (4)	**TOTAAL**
Sint Pietersvoeren	3,8	76,8	43,4	0	0	0	**461,9**
Sint-Huibrechts hern	2,8	39,4	58,6	0,5	0,5	0,9	**285,8**
Sint-Truiden	80,1	144,1	338,1	144	3,2	70,1	**3569,9**
Sluizen	7,7	13	2,9	3,6	0	1,3	**266,6**
Teuven	5,6	87	162,8	0,2	0	5,2	**694,9**
Tongeren	46,9	15,8	15,4	0,4	4,2	15,4	**1035,5**
Ulbeek	7,7	64,8	27,1	0,8	0,3	1,1	**574,8**
Valmeer	9,5	29,1	0	1,2	0	0	**460,1**
Vechmaal	7,3	68,1	5,3	0	0	3,2	**680,9**
Velm	21	67,6	9,3	0,2	0	1,8	**938,2**
Veulen	6,2	22,2	5	0	0	0	**359,1**
Vliermaal	11,8	95,4	3,9	9	1	1	**797,5**
Vliermaalroot	7,4	7,6	166,9	0,3	0,5	9,5	**600,1**
Vlijtingen	11,1	60,2	0	0	0	0,1	**863,2**
Voort	5,9	23,7	4,3	7,5	0	7	**200,2**
Vorsen	4,9	11,9	0	0	0	0	**208,2**
Vreren	7,1	30,8	0	0,3	0,1	0,3	**672,6**
Vroenhoven	8,6	24,6	0	0	0	0,1	**746,5**
Waltwilder	5,1	43,4	36	1,4	0	9,2	**513,3**
Wellen	29,1	137,5	19,1	10,8	2,3	9,8	**1545,6**
Werm	3,4	20,4	0	0	0	0,2	**176,1**
Widooie	3	27,8	0	3,4	0,1	2,8	**317,1**
Wijer	6,4	4,4	104,7	0,9	0,1	1,7	**501,1**
Wilderen	1,5	11,5	0,5	0	0	0	**231,1**
Wintershoven	4,3	20,9	21,4	0	0	0	**380,6**
Zepperen	14,6	59,1	17,3	0,3	5,3	2,4	**793,6**
Zichen-zussen-bolder	10,6	52,6	1,8	0,2	0,1	1,4	**670,6**
TOTAAL	**956,83**	**4717,5**	**3422**	**1038**	**51,8**	**272**	**62648,13**

Bron: Landbouwtelling 1895

(1) Andere graansoorten: Spelt, masteluin, gerst, erwten, boekweit, paardenboon, wikkelzaad en groenvoer.

(2) Andere industriële gewassen: hop, cichorei, tabak, koolzaad, hennep, vlas, meekraprood, distel kaardgaren

(3) Andere wortels en veevoeders: niet-industriële suikerbieten, wortels, rupsklaver, kool, spurrie, ray-grass, esparcette, andere voederplanten

(4) Diverse niet-gespecificeerde culturen zoals tijdelijke vijvers, drooggelegde gronden, braakliggend terrein

Bijlage 37 De verschillende landbouwteelten in Haspengouw per deelgemeente in 1929 (in hectaren)

Gemeenten	Landbouwtelling 1929: Granen, industriële gewassen en wortelgewassen en veevoeders														
	Granen					Industriële gewassen			Wortelgewassen en veevoeders						
	tarwe	rogge	haver	rest (1)	**TOT**	suikerbieten	rest (2)	**TOT**	aardappelen	klaver	andere (3)	wei	hooi	Wei- en hooiland	**TOT**
's Gravenvoeren	67,9	22,7	122,1	30,4	**243,1**	16,6	0	**16,6**	15,1	23,2	75,8	31,1	15,6	46,7	**160,8**
's Herenelderen	24,5	9,5	64,7	2,7	**101,4**	43,1	0	**43,1**	9,4	11,6	13,6	67,3	16,5	83,8	**118,4**
Aalst	94,7	35,4	81,4	0	**211,5**	86,4	0	**86,4**	19,6	27	20,3	14,6	0,7	15,3	**82,2**
Alken	178	215,9	139,3	1,9	**535,1**	4,8	0	**4,8**	264,3	62,7	167	469,7	401,7	871,4	**1365,4**
Batsheers	51,4	8,8	38,7	1,9	**100,8**	36,9	0	**36,9**	6	8,5	6,7	12,9	12,9	25,8	**47**
Berg	81	35,1	87,7	6,8	**210,6**	75,1	0	**75,1**	28,6	33,9	31,1	85,9	18,8	104,7	**198,3**
Berlingen	30,2	33,9	33,5	0,8	**98,4**	37,8	0	**37,8**	8,7	11,2	15,5	7,5	9,4	16,9	**52,3**
Beverst	19,3	111,7	25,8	0,2	**157**	0,3	0	**0,3**	40	10,1	28,6	245,2	151,2	396,4	**475,1**
Bilzen	74	157,8	51,9	0,7	**284,4**	8,2	0,1	**8,3**	66,9	21,6	47,6	159,6	118,5	278,1	**414,2**
Binderveld	18,4	54,4	26	0	**98,8**	11,4	0	**11,4**	31,5	15,7	22,4	94,8	46,5	141,3	**210,9**
Boekhout	47,9	6,3	48,8	2,1	**105,1**	44,8	0	**44,8**	7,8	10,2	12,4	10,7	5,7	16,4	**46,8**
Bommershoven	108,4	16,9	82,9	11,8	**220**	83,3	0	**83,3**	26,5	16,24	28,7	56,4	27,1	83,5	**154,94**
Borgloon	113	44,9	104,5	9,8	**272,2**	115,7	0	**115,7**	23,4	28,5	93	44,2	32,3	76,5	**221,4**
Borlo	89,2	4,3	66,6	6,6	**166,7**	72,5	0	**72,5**	14,6	18,7	14,1	20,8	5,6	26,4	**73,8**
Broekom	20,9	9,3	23,5	0,3	**54**	20,9	0	**20,9**	7,3	5	8,9	12,5	29,9	42,4	**63,6**
Brustem	234,5	115,3	172,3	2,1	**524,2**	145	0	**145**	64	58	57,9	118,3	20,7	139	**318,9**
Buvingen	77,6	9,3	69,6	0,2	**156,7**	73,4	0,1	**73,5**	12,3	16,6	17	15,3	0,26	15,56	**61,46**
Dietsheurs	37,4	6,2	139,6	4,9	**188,1**	68,7	0	**68,7**	18,6	3,7	31,3	41,5	0,6	42,1	**95,7**
Duras	19,7	15,5	26,7	0	**61,9**	14,3	0	**14,3**	14,6	5	10,9	47,7	11,7	59,4	**89,9**
Eigenbilzen	13,3	68,7	25,1	1,5	**108,6**	2,5	0	**2,5**	48,7	8,2	29,9	79,7	81,7	161,4	**248,2**
Engelmanshoven	60,6	11,4	43,8	0,7	**116,5**	48,4	0	**48,4**	13,7	13,4	17,6	17,1	1,8	18,9	**63,6**
Gelinden	59,4	13,1	45,3	0	**117,8**	41,7	0	**41,7**	17,6	14	21,6	35,1	17,3	52,4	**105,6**
Genoelselderen	16,4	14,2	37,5	5,2	**73,3**	31,3	0	**31,3**	11,4	13,9	6,5	14	0	14	**45,8**
Gingelom	178,3	29,6	227,4	28,6	**463,9**	180,4	3	**186,4**	41	37	33	30,7	8,2	38,9	**149,9**
Gorsem	29,4	41	18,4	20,9	**109,7**	13,2	0	**13,2**	91,8	12,1	23,3	67,4	7,1	74,5	**201,7**
Gors-Opleeuw	53,5	15,7	41,7	4	**114,9**	35,3	0	**35,3**	12,2	20,8	15,9	122,5	20,3	142,8	**191,7**
Gotem	31,5	18,4	28,1	2	**80**	27	0	**27**	7,6	4,8	6,4	8,1	18,5	26,6	**45,4**

Gemeenten	Landbouwtelling 1929: Granen, industriële gewassen en wortelgewassen en veevoeders														
	Granen					Industriële gewassen			Wortelgewassen en veevoeders						
	tarwe	rogge	haver	rest (1)	**TOT**	suikerbieten	rest (2)	**TOT**	aardappelen	klaver	andere (3)	wei	hooi	Wei- en hooiland	**TOT**
Groot Gelmen	70,8	21,6	54,1	0,2	**146,7**	78	0	**78**	23,4	26,6	31,2	28,8	17	45,8	**127**
Grootloon	0,1	0	0	0	**0,1**	0	0	**0**	1	0,4	0,2	2,3	9,4	11,7	**13,3**
Grote spouwen	73,8	41,5	59,2	5	**179,5**	41,1	0	**41,1**	27,8	39,2	29,6	12,6	10,2	22,8	**119,4**
Halmaal	15,1	2,1	7,2	0,1	**24,5**	5,1	0	**5,1**	6,81	1,9	7,3	0	10,2	10,2	**26,21**
Heers	146,8	24,5	154,8	14,4	**340,5**	133,3	0,6	**133,9**	39,3	32,8	39,8	50,7	10,8	61,5	**173,4**
Hees	44,7	46,2	38,5	2,7	**132,1**	13,6	0	**13,6**	22,8	26,7	23,8	12,8	15	27,8	**101,1**
Heks	36,4	4,5	87	6,4	**134,3**	71,6	0	**71,6**	15,1	10,7	20	42,8	41,1	83,9	**129,7**
Hendrieken	8,9	3,5	10	0	**22,4**	10,9	0	**10,9**	2,3	1,4	2,1	2,6	0	2,6	**8,4**
Henis	63,8	32,8	69,9	7,5	**174**	40,6	0	**40,6**	21,2	20,1	27,4	62,4	29,6	92	**160,7**
Herderen	79,6	45,9	82,7	3,6	**211,8**	56,1	0	**56,1**	26,2	32,1	18,6	17,8	9,7	27,5	**104,4**
Herstappe	16	2	23,7	0,7	**42,4**	26,2	0	**26,2**	2,6	1,3	10,3	18,4	0	18,4	**32,6**
Herten	17	8,3	16,5	0,4	**42,2**	8,6	0	**8,6**	5	3,1	5,9	26,8	15,2	42	**56**
Hoelbeek	17,3	26,3	14,8	0,9	**59,3**	2,4	0	**2,4**	13,9	4,3	9,2	35,8	37,1	72,9	**100,3**
Hoepertingen	119	73,8	94,4	4,5	**291,7**	96	0	**96**	33	30,5	47,2	80,7	48,2	128,9	**239,6**
Hoeselt	137,3	196,7	127,4	1	**462,4**	29,5	0	**29,5**	87,7	24,1	86,4	185,6	245,6	431,2	**629,4**
Horpmaal	98,3	22,2	92,7	5,9	**219,1**	86,6	0	**86,6**	26,2	38	32	40,5	32,1	72,6	**168,8**
Jesseren	67,5	30,1	39	0,4	**137**	40,8	0	**40,8**	20,4	13,7	17,1	41,2	33,5	74,7	**125,9**
Jeuk	178,2	25,2	176,6	3,5	**383,5**	166,2	0	**166,2**	35,6	24,7	44,6	76,2	14,5	90,7	**195,6**
Kanne	39,2	25,6	42,2	6,8	**113,8**	13,6	0	**13,6**	32,1	7,9	34,3	31,3	3,5	34,8	**109,1**
Kerkom	71,6	20	79,9	2,3	**173,8**	73,2	0	**73,2**	20,1	24,4	42,2	31,9	2,3	34,2	**120,9**
Kerniel	53,7	23,2	40,6	1,3	**118,8**	27,7	0	**27,7**	19	20,2	23,8	31,9	13,3	45,2	**108,2**
Klein Gelmen	37,7	9,2	35	1,8	**83,7**	38,4	0	**38,4**	12	18,8	9,6	12,1	28	40,1	**80,5**
Kleine spouwen	47,4	30,6	35,5	2,4	**115,9**	17,2	0	**17,2**	18,7	16,8	20,8	22	10,6	32,6	**88,9**
Koninksem	67,2	20,2	44,5	47,4	**179,3**	79,1	0,2	**79,3**	24,5	29	37,5	64,3	22,9	87,2	**178,2**
Kortessem	110,4	100,5	64,3	2,8	**278**	17,3	0	**17,3**	41,2	30	58,9	211,3	133,8	345,1	**475,2**
Kortijs	58,8	1,79	69,6	26,51	**156,7**	63,8	0	**63,8**	10	11,4	10,2	34,2	0	34,2	**65,8**
Kozen	66,9	78,1	30,4	5,5	**180,9**	3,7	0	**3,7**	44,3	31,2	48	113,7	44,8	158,5	**282**
Kuttekoven	19,6	17,4	23,2	1,8	**62**	35,6	0	**36,6**	5	5,3	7,1	7,8	11,4	19,2	**36,6**
Lauw	90,6	43,9	136,2	4,5	**275,2**	126,1	0	**126,1**	36,4	11,2	62,9	78,2	1,9	80,1	**190,6**
Mal	53,8	20,4	53,2	8,8	**136,2**	39	0	**39**	21,8	16	18	39,7	56,8	96,5	**152,3**

Gemeenten	Landbouwtelling 1929: Granen, industriële gewassen en wortelgewassen en veevoeders														
	Granen					Industriële gewassen			Wortelgewassen en veevoeders						
	tarwe	rogge	haver	rest (1)	**TOT**	suikerbieten	rest (2)	**TOT**	aardappelen	klaver	andere (3)	wei	hooi	Wei- en hooiland	**TOT**
Martenslinde	33,6	27,3	14,5	1	**76,4**	7,2	0	**7,2**	16,5	7,7	11,4	27,3	9,7	37	**72,6**
Mechelen-Bovelingen	73	20,2	74,8	1,5	**169,5**	57,1	3	**60,1**	21,5	18,8	21,7	14,4	27	41,4	**103,4**
Mettekoven	39,4	5,3	41,1	1,9	**87,7**	22	0	**22,5**	11,4	2,6	14	28,7	11,9	40,6	**68,6**
Mielen boven Aalst	133,6	13,8	135,5	7,2	**290,1**	131,6	0	**131,6**	16,7	28,1	22,6	13,1	1,5	14,6	**82**
Millen	120,5	48,6	237,8	10,2	**417,1**	161,8	0	**161,8**	50,5	54,5	51,8	79,6	3,7	83,3	**240,1**
Moelingen	24,6	10,2	23,7	4,6	**63,1**	4	0	**4**	4,9	8,4	20,3	107,6	23	130,6	**164,2**
Montenaken	183,2	26,9	241,5	6,5	**458,1**	197,8	0	**197,8**	58,9	37,6	67	58	10,5	68,5	**232**
Mopertingen	12,6	16,7	9,5	0	**38,8**	2,4	0	**2,4**	8,6	6,67	10,4	17,3	13,9	31,2	**56,87**
Muizen	48,7	12	56,1	1,1	**117,9**	53,4	0	**53,4**	6,6	10,2	22,1	14,4	0,4	14,8	**53,7**
munsterbilzen	1,3	47,8	7,5	0,3	**56,9**	0	0,4	**0,4**	28,5	3,6	16,6	48,1	39	87,1	**135,8**
Neerrepen	24,3	19,1	40	11,2	**94,6**	21,3	0	**21,3**	13,5	10	14,3	46,3	23,4	69,7	**107,5**
Nerem	68,5	23,5	61,8	8,7	**162,5**	29,7	0	**29,7**	28,4	9,26	16,6	59,3	9,1	68,4	**122,66**
Niel	44,8	11	61,2	6	**123**	63	0	**63**	21	19,6	12,6	36,1	1,4	37,5	**90,7**
Nieuwerkerken	12,1	92,9	25,9	0	**130,9**	9	0	**9**	36	24,5	40,5	74,3	34,1	108,4	**209,4**
Opheers	87	16,9	95,5	3,8	**203,2**	66,5	0	**66,5**	13,9	29,1	18,1	22,6	7,37	29,97	**91,07**
Ordingen	27,8	12,1	24,6	0	**64,5**	19,9	0,2	**20,1**	6,9	4,9	5	29,3	0	29,3	**46,1**
Overrepen	36,5	14,4	15,2	0,4	**66,5**	23,4	0	**23,4**	14,2	10,9	15,9	42	32,5	74,5	**115,5**
Piringen	55,6	30,1	51,4	2,5	**139,6**	43,5	0	**43,5**	20,1	12,3	31,8	42,1	25,6	67,7	**131,9**
Remersdaal	7	2	13,6	3,2	**25,8**	0	0	**0**	1,9	3,3	2,7	286,3	155,4	441,7	**449,6**
Riemst	68,8	45,5	68,1	0,5	**182,9**	34,7	0	**34,7**	22,5	23,1	27,6	20,7	0,1	20,8	**94**
Rijkel	48,8	14,8	43,4	1,7	**108,7**	41,4	0	**41,4**	10	17,8	12,3	22	0,8	22,8	**62,9**
Rijkhoven	37,6	29,4	23,8	0,1	**90,9**	5,9	0	**5,9**	17,8	9	26,8	45,2	19,7	64,9	**118,5**
Riksingen	40,4	26,1	30	2,8	**99,3**	11,9	0	**11,9**	18,1	12,3	17,3	28,3	16,4	44,7	**92,4**
Romershoven	43,6	35,7	15,5	0	**94,8**	0	0	**0**	15,5	11,1	28,6	50,3	36,6	86,9	**142,1**
Rosmeer	74,4	62,9	74,9	6	**218,2**	25	0	**25**	40,3	37,8	51,8	36,2	11,2	47,4	**177,3**
Rukkelingen Loon	48	12,6	121,6	3,5	**185,7**	70,7	0	**70,7**	15,6	9,9	16,1	0	1	1	**42,6**
Runkelen	0,9	29,5	4,5	0	**34,9**	0,7	0	**0,7**	12,3	2,3	7,4	52	2,4	54,4	**76,4**
Rutten	80	39	243	15,2	**377,2**	16,4	0	**163,4**	36,3	6,5	53	130,9	40,6	171,5	**267,3**
Schalkhoven	32,6	22,5	17,2	0,4	**72,7**	9,2	0	**9,2**	6,3	6,3	10,4	37,3	15,5	52,8	**75,8**

Gemeenten	Landbouwtelling 1929: Granen, industriële gewassen en wortelgewassen en veevoeders														
	Granen					Industriële gewassen			Wortelgewassen en veevoeders						
	tarwe	rogge	haver	rest (1)	**TOT**	suikerbieten	rest (2)	**TOT**	aardappelen	klaver	andere (3)	wei	hooi	Wei- en hooiland	**TOT**
Sint martensvoeren	10	10,6	20,4	6,2	**47,2**	0	0,1	**0,1**	6,6	5,7	6,8	392,6	202	594,6	**613,7**
Sint Pietersvoeren	18,6	1,2	9,4	4,5	**33,7**	0	0	**0**	2,5	2,5	11,1	75,5	84,4	159,9	**176**
Sint-Huibrechts hern	35,1	15,9	27,7	0,4	**79,1**	13,7	0	**13,7**	15,4	6,2	16,3	46,9	15	61,9	**99,8**
Sluizen	37,3	31,2	49,3	5,5	**123,3**	37,3	0	**37,3**	10,2	8,1	16,9	30,3	4,4	34,7	**69,9**
Teuven	17,2	3,7	11,1	3,6	**35,6**	4	0	**4**	3,3	6,5	6,2	186,4	137,8	324,2	**340,2**
Tongeren	74	25,5	115,9	8,6	**224**	85,7	0	**85,7**	51,2	14,9	40,1	186,4	88,3	274,7	**380,9**
Ulbeek	73,7	54,7	56,5	6,7	**191,6**	26,5	0	**26,5**	30,6	21,5	37,5	82,7	32,2	114,9	**204,5**
Valmeer	70,4	29,8	86,9	15,4	**202,5**	60,1	0	**60,1**	35	27	23	41,2	5,28	46,48	**131,48**
Vechmaal	128	24,5	126,3	3,1	**281,9**	115,5	0	**115,5**	32,1	29	51,2	36	12,1	48,1	**160,4**
Velm	180,1	42,1	190,8	0,3	**413,3**	167,7	0	**167,7**	47,3	33,7	40,8	106,3	27,8	134,1	**255,9**
Veulen	58,7	14,2	50,2	0	**123,1**	62,2	0	**62,2**	12,4	12,8	22,6	48,1	40,6	88,7	**136,5**
Vliermaal	137,1	68,6	97,3	2	**305**	62,8	0	**62,8**	68,4	30,9	50	163,8	76,4	240,2	**389,5**
Vliermaalroot	61,8	43,3	24,3	0	**129,4**	5,6	0	**5,6**	20,5	19	27,7	80,9	52,7	133,6	**200,8**
Vlijtingen	134,8	104,1	119,4	43,9	**402,2**	68,4	0,1	**68,5**	73,3	71,9	72,4	56,4	6,4	62,8	**280,4**
Voort	28,4	8,7	30,7	1,6	**69,4**	20,8	0	**20,8**	9,2	3,9	7,8	28,8	18	46,8	**67,7**
Vorsen	45,4	0,9	39,1	2,2	**87,6**	28,7	0	**28,7**	10,8	10,1	15,2	32,6	0,3	32,9	**69**
Vreren	120,5	24,7	140,9	18,2	**304,3**	81,3	0	**81,3**	31,2	10	58	63,6	24	87,6	**186,8**
Vroenhoven	86,3	49,9	120,3	5	**261,5**	62,8	0	**62,8**	45,4	52,4	43,2	27	3,5	30,5	**171,5**
Waltwilder	38,9	59,7	33	1,2	**132,8**	5	0	**5**	30,8	14	26	90,2	82,5	172,7	**243,5**
Wellen	155,7	146,6	73,1	5,7	**381,1**	54,1	0,1	**54,2**	86,7	34,3	75,9	344,3	173,6	517,9	**714,8**
Werm	23,7	13,1	18,5	2,3	**57,6**	10,5	0	**10,5**	9,7	6,8	18	23,9	5,1	29	**63,5**
Widooie	46,5	19,7	44,7	2,2	**113,1**	35	0	**35**	14	14,3	22,9	21,7	29,2	50,9	**102,1**
Wijer	30,9	120,1	30,4	1,2	**182,6**	0	0	**0**	53,4	23,4	50	72,7	25,3	98	**224,8**
Wilderen	45,7	20,2	35,1	0,1	**101,1**	35,9	0	**35,9**	17,2	6,5	9,9	16,9	1	17,9	**51,5**
Wintershoven	50,8	13,2	23,8	0,2	**88**	17,1	0	**17,1**	7,8	10,1	14,2	79	66,9	145,9	**178**
Zepperen	91,8	83,8	51,6	0,6	**227,8**	31,5	0	**31,5**	42,4	25,7	47,3	145,9	35	180,9	**296,3**
Zichen-zussen-bolder	107,9	74,3	122,2	20,5	**324,9**	74,1	0	**74,1**	41,3	36,4	68,8	56,5	1,1	57,6	**204,1**
TOTAAL	**7690,6**	**4221,6**	**7751,6**	**610,61**	**20274**	**5488**	**9,8**	**5649**	**3209,2**	**2179,9**	**3464**	**7970**	**4046**	**12016**	**20708**

Gemeenten	Landbouwtelling 1929 vervolg									
	Groenten	Boomgaarden		Bos	Boomkwekerijen	Woeste gronden	Rest (4)	TOTAAL	Serres	
		Totaal	Met tussencultuur						Aantal	m²
's Gravenvoeren	6	324,7	0,1	133	0,8	1	4,5	**1182,5**	2	87
's Herenelderen	1,7	40,3	0,3	25,3	0	0	0	**305**	0	0
Aalst	6,4	45,1	1,1	0	0,1	0	0	**431,6**	0	0
Alken	51	286,5	0,4	47	1,7	0	0	**2254,1**	0	0
Batsheers	1,6	29,6	0	3,6	0	0	0	**217,9**	0	0
Berg	2,6	64	0	2,5	0	0,5	0	**551,2**	0	0
Berlingen	3,4	45,3	0	0,3	0	0	0	**237,2**	0	0
Beverst	6,8	26,6	0,1	117	0,4	155,2	2,6	**823,9**	0	0
Bilzen	5,8	61,4	0	58,3	1,5	5,6	4,5	**785,7**	0	0
Binderveld	4,5	24,2	0,2	8	0,1	0	1,3	**357,2**	0	0
Boekhout	0,8	27,4	0	0	0	0	0	**226,2**	0	0
Bommershoven	4,3	73,5	0	4,2	1,3	0,9	0	**542,3**	0	0
Borgloon	1,6	285,1	6,1	24,7	4,6	1,1	0	**842,6**	0	0
Borlo	3,7	21,7	1,5	0	0	0,4	0	**338,9**	0	0
Broekom	2,4	35,8	0	0	0	0	0	**176,6**	0	0
Brustem	6,7	198,9	2,3	49,8	0,6	0,6	8,4	**1253,7**	2	198
Buvingen	16,5	30,1	0	0	0	0	0	**324,4**	0	0
Dietsheurs	1,6	22,5	0	5,6	0	0	0	**376,5**	0	0
Duras	6,2	3,7	0,5	45,4	0	0,1	46,3	**265,5**	11	4940
Eigenbilzen	5,1	47,7	0	112	0	3,6	19	**436,5**	6	266
Engelmanshoven	2,5	22,2	3,1	0,3	0,1	0,1	0	**253,5**	0	0
Gelinden	3,4	76,7	8,1	0,8	0,1	0,1	0	**346**	3	1120
Genoelselderen	3,7	53,4	0	36,7	0	0	0	**211,4**	1	36
Gingelom	26,8	33,6	0,7	22,4	0	0	0	**877,8**	0	0
Gorsem	5,4	39,2	5,2	37,7	3,2	0	5,9	**416,3**	0	0
Gors-Opleeuw	0,4	41,2	1	73	0	13,5	6,1	**419,9**	0	0
Gotem	0,8	48,1	1,5	2	0,1	0	0	**203,3**	0	0
Groot Gelmen	1	130,5	15,9	0,5	0	0	0,5	**484,4**	0	0
Grootloon	0,2	34,6	0	0	0	0	0	**50,6**	0	0
Grote spouwen	3,1	81,5	9,3	0,8	0	1	9,2	**484,7**	0	0
Guigoven	2,9	48,8	2,5	33,3	0,1	0,6	0,1	**294,1**	0	0

Gemeenten	Landbouwtelling 1929 vervolg									
	Groenten	Boomgaarden		Bos	Boomkwekerijen	Woeste gronden	Rest (4)	TOTAAL	Serres	
		Totaal	Met tussencultuur						Aantal	m²
Heers	8,6	108,1	2,1	21	0	7	8,4	**782,9**	0	0
Hees	0,1	19,6	0	0	0	0	0	**271,9**	0	0
Heks	2,4	86,4	0	32,6	0,1	0,2	0	**428,9**	0	0
Hendrieken	0,8	37,5	0	0	0	0	0	**79,8**	0	0
Henis	2,3	72	0	15,7	0	0,6	0	**450,4**	0	0
Herderen	0,7	50,8	0,5	0,3	0	0	0	**423,7**	0	0
Herstappe	1,1	25,6	0,2	0	0	0	0	**127,9**	0	0
Herten	1	18,8	0	0	0	0	0	**126,7**	0	0
Hoelbeek	2,5	24,5	0	70,3	0	0	0	**188,9**	0	0
Hoepertingen	3,8	137	0,8	1,8	0,5	0	0	**768,9**	0	0
Hoeselt	16,8	315,6	28,1	53,6	0	226,3	3	**1683,3**	0	0
Horpmaal	4,9	27,4	10,5	0,1	0	0	0	**506,8**	0	0
Jesseren	3,7	58	0	0,3	0,3	0	0	**365,8**	0	0
Jeuk	9,8	92,5	16,2	6,9	0	0	3,8	**857,1**	2	26
Kanne	0,5	12,9	1,3	24,1	0	38,7	0	**267,9**	1	24
Kerkom	2,9	24,9	8,7	30,5	0	0,5	2	**431,6**	0	0
Kerniel	2,6	130,4	4,1	0	0	0,1	0	**387,7**	0	0
Klein Gelmen	8,2	64,3	26,8	1,1	0	0,6	1	**277,3**	0	0
Kleine spouwen	1,9	52,1	13,6	0,2	0	22	0,5	**298,8**	0	0
Koninksem	2,2	25,5	0,2	0	0	0	0,6	**465,2**	0	0
Kortessem	15,7	180,4	0,5	12	0	0	5,5	**972,2**	0	0
Kortijs	25,6	23,4	0	0,5	0	1,1	1,3	**285,2**	0	0
Kozen	7,7	51,8	5,4	21,9	0	8,4	13,6	**538,8**	0	0
Kuttekoven	2,4	61	0	1	0	0	0,6	**198,3**	0	0
Lauw	5,8	61,8	0	0	0	0	0	**659,6**	0	0
Mal	2,3	17,3	0,2	0	0,2	1,3	1	**349,5**	0	0
Martenslinde	1,8	31,9	3,4	0	0,1	0	0,7	**190,6**	0	0
Mechelen-Bovelingen	2,7	39,1	0	45,1	0	0	12	**386,7**	0	0
Membruggen	1,3	41,8	4,3	0,1	0	0,1	0,3	**299,1**	0	0
Mettekoven	1,8	28,5	0	1,5	0	0	0	**208,5**	0	0

Gemeenten	Landbouwtelling 1929 vervolg									
	Groenten	Boomgaarden		Bos	Boomkwekerijen	Woeste gronden	Rest (4)	TOTAAL	Serres	
		Totaal	Met tussencultuur						Aantal	m²
Millen	4,6	138,1	0	0	0	0	0	**958**	0	0
Moelingen	3,8	62,1	0	0	0	0,4	0	**297,2**	0	0
Montenaken	15,1	99,8	46,6	1,1	0	0,5	3,9	**1008,4**	1	24
Mopertingen	0	30,8	0,6	0		0	0	**128,9**	0	0
Muizen	1,1	22,5	0	1,8	0	0	0	**250,6**	0	0
munsterbilzen	9,4	77,8	0	329	0,1	30,4	7	**243,3**	1	20
Neerrepen	2,2	30,9	1,7	33	0,1	442,3	0	**256,5**	1	30
Nerem	25,9	30,5	0	5	0	0	9	**356,9**	0	0
Niel	4,1	9,1	3,1	2,8	0,2	0	0,3	**294,2**	0	0
Nieuwerkerken	3,1	13,9	6,6	11,8	0	0,5	2,2	**380,5**	0	0
Opheers	3,1	41,2	0	0	0	0	0	**401,9**	0	0
Ordingen	3	33	0,2	5,6	0	0	6,7	**179,2**	6	415
Overrepen	3,9	76,8	6,4	16,3	0	0,4	5,7	**292,4**	4	144
Piringen	3,7	77,8	0	8,3	0	3,8	0	**400,7**	0	0
Remersdaal	1,5	169,5	0	167	0	0	1,5	**647,8**	1	60
Riemst	2	51	0	0	0,1	0	0	**364,5**	0	0
Rijkel	3,2	38,7	7,2	0	0	0,2	0	**255**	0	0
Rijkhoven	1	91,1	2	3,7	0	0,2	24,1	**335,1**	0	0
Riksingen	4,8	70,2	1,5	290	1,4	0	0	**279,9**	1	100
Romershoven	2,7	41,4	0	0	0	0	0	**281,1**	0	0
Rosmeer	2,5	60,5	0,1	0	0	0	0	**483,6**	0	0
Rukkelingen Loon	5,5	51,5	41	26,5	0	0	0	**356,1**	0	0
Runkelen	2,7	6,7	0	25,3	0,1	0	0,3	**147,2**	0	0
Rutten	0,2	32,7	0,5	18,6	0,1	0	0	**840,1**	0	0
Schalkhoven	2,6	47,6	0	0	0	0	6	**214**	0	0
Sint martensvoeren	1,2	164,2	0,3	302	0	3,5	0,1	**831,1**	1	2
Sint Pietersvoeren	1,7	178	2,5	103	0	0	1,5	**391,8**	1	80
Sint-Huibrechts hern	2,8	43,1	0	49,9	0	0	1	**239,6**	0	0
Sint-Truiden	64,7	535,1	69,2	303	8,7	2,1	17,1	**3482,6**	30	2042
Sluizen	0,3	15,9	5,1	0	0	0,4	0	**246,9**	0	0
Teuven	1,8	160,4	2	174	0	1	2	**545**	1	27

Gemeenten	Landbouwtelling 1929 vervolg									
	Groenten	Boomgaarden		Bos	Boomkwekerijen	Woeste gronden	Rest (4)	TOTAAL	Serres	
		Totaal	Met tussencultuur						Aantal	m²
Ulbeek	6,2	125,2	9,2	16	0	0	2,7	**558,5**	8	980
Valmeer	6,7	80,9	30,1	0	0,8	0	0	**482,5**	0	0
Vechmaal	8,4	107,3	0	4,1	0	0,1	0	**673,5**	0	0
Velm	3	145,8	7,1	8,3	0	0	17	**1014,1**	3	160
Veulen	2,4	37,7	0	5,3	0	0,1	0	**367,3**	0	0
Vliermaal	9,8	149	3,7	6,7	0,2	0,4	4,8	**891,7**	1	18
Vliermaalroot	3,4	54,3	0	109	0	2	3,8	**399,3**	0	0
Vlijtingen	5,5	82,7	0,3	0,4	1,4	9,6	1	**853,7**	0	0
Voort	3,1	36,4	0,2	15,4	0,1	0	4	**206,1**	1	45
Vorsen	2,1	18,3	1,9	0,2	0	0	0	**208,9**	0	0
Vreren	3,8	74,8	0	2,8	0	0,3	0	**650,9**	0	0
Vroenhoven	0,1	51,3	0	0	0	0,3	0	**547,6**	0	0
Waltwilder	1,8	87,6	1	33,5	0	0	0	**470,7**	1	50
Wellen	10,3	106,7	6,1	24,2	1	0	0,1	**1270,8**	0	0
Werm	2,8	34,8	0	0	0,1	0	0	**169,4**	0	0
Widooie	1	40,8	0	4,5	0,1	0	0	**292,2**	0	0
Wijer	4,1	78,4	15,6	23	0	2	0	**512,9**	0	0
Wilderen	2	33,8	0	0	2,7	0,8	0	**227,2**	0	0
Wintershoven	2	69,7	0,4	19	0	0	0	**354,6**	0	0
Zepperen	12,7	167,8	2,4	0	0,2	4	1	**739,1**	0	0
Zichen-zussen-bolder	8,8	68,9	8,2	1,6	0,3	0,1	0,8	**682,3**	1	50
TOTAAL	**658,4**	**8532**	**471**	**3345**	**19,1**	**998,2**	**296**	**57674,2**	**109**	**12165**

Bron: Landbouwtelling 1929

(1) Andere graansoorten: Spelt, masteluin, gerst, erwten, boekweit, paardenboon, wikkelzaad en groenvoer.

(2) Andere industriële gewassen: hop, cichorei, tabak, koolzaad, hennep, vlas, meekraprood, distel kaardgaren

(3) Andere wortels en veevoeders: niet-industriële suikerbieten, wortels, rupsklaver, kool, spurrie, ray-grass, esparcette, andere voederplanten

(4) Diverse niet-gespecificeerde culturen zoals tijdelijke vijvers, drooggelegde gronden, braakliggend terrein

Bijlage 38 De verschillende landbouwteelten in Haspengouw in 1959 (in hectaren)

Gemeenten	Landbouwtelling 1959: Granen, industriële gewassen en wortelgewassen en veevoeders														
	Granen					Industriële gewassen			Wortelgewassen en veevoeders						
	tarwe	rogge	haver	rest (1)	**TOT**	suikerbieten	rest (2)	**TOT**	aardappelen	klaver	andere (3)	wei	hooi	Wei- en hooiland	**TOT**
's Gravenvoeren	81	1,6	36,4	43,4	**162,4**	0	0	**0**	2,8	13,8	76,3	282,9	150,5	433,4	**526,3**
's Herenelderen	72,7	0,1	38,8	36,7	**148,3**	57,6	6,1	**63,7**	6	0,3	6,4	83,8	34,1	117,9	**130,6**
Aalst	91,3	1,9	76,4	36	**205,6**	78,6	0	**78,6**	9,3	5	11,9	21,2	2,6	23,8	**50**
Alken	144,5	87,3	114,8	36,2	**382,8**	10,3	0	**10,3**	98,5	11,6	121,2	534,3	266,3	800,6	**1032**
Batsheers	44,9	0	34,4	11,3	**90,6**	36,6	0	**36,6**	1,6	1,2	5,8	43,5	7,9	51,4	**60**
Berg	53,9	0,1	46,7	32,6	**133,3**	55,7	0,4	**56,1**	3,1	0,6	4,2	48,5	25,5	74	**81,9**
Berlingen	29,7	1,3	33,6	13,4	**78**	25,4	0	**25,4**	2	0,7	13,4	22,5	13,1	35,6	**51,7**
Beverst	23,2	33,1	31,4	12,4	**100,1**	0,8	0	**0,8**	18,3	3,5	27	136,2	71,4	207,6	**256,4**
Bilzen	48	51,6	56,1	19,6	**175,3**	6	0	**6**	25,1	4,2	35,3	201,6	115,9	317,5	**382,1**
Binderveld	29,8	12,7	27,1	11,7	**81,3**	17,5	0	**17,5**	15,1	2,6	19,7	150,9	13,8	164,7	**202,1**
Boekhout	65,7	0	44,3	28,3	**138,3**	60	7,5	**67,5**	2,6	3,2	4,1	18,3	3,5	21,8	**31,7**
Bommershoven	76,3	1,3	60,7	22,9	**161,2**	77,3	0	**77,3**	5,6	1	13,4	52,6	32,9	85,5	**105,5**
Borgloon	55,7	0,2	51,7	19,8	**127,4**	43	0	**43**	10,5	0,2	12,8	11,2	26,3	37,5	**61**
Borlo	118,8	0	67,4	23	**209,2**	91,6	9,3	**100,9**	4,6	0	2,7	34,4	8,5	42,9	**50,2**
Broekom	27,1	0,7	21,5	7,9	**57,2**	23,3	0	**23,3**	2,3	0,3	3,5	39,1	1	40,1	**46,2**
Brustem	98,8	7,3	90,9	58,5	**255,5**	69,4	0	**69,4**	7,7	6	23,7	65,9	20,4	86,3	**123,7**
Buvingen	49,2	0	45,5	11	**105,7**	37,9	0	**37,9**	3,8	4,9	3,6	15,3	1,1	16,4	**28,7**
Dietsheurs	68,8	0	46,8	25,7	**141,3**	51,8	0	**51,8**	2,7	0,4	7,4	31,2	4,8	36	**46,5**
Duras	15,1	1,9	16,8	14,1	**47,9**	9,3	0	**9,3**	4,4	2,2	7,6	44,9	0,5	45,4	**59,6**
Eigenbilzen	20,9	23,5	26,6	9,6	**80,6**	5	0	**5**	7,5	4,4	11,2	97,9	18,2	116,1	**139,2**
Engelmanshoven	35,6	0,8	41,7	10	**88,1**	32	0	**32**	3,6	1,1	14,9	4,3	8,1	12,4	**32**
Gelinden	76,5	1,7	80,2	22,6	**181**	64,3	0	**64,3**	7,7	1,3	29,6	33,4	24,1	57,5	**96,1**
Genoelselderen	58,7	1,2	44,4	20	**124,3**	55,4	0	**55,4**	6,2	3,1	6,1	33,7	1,9	35,6	**51**
Gingelom	167,7	0,5	124,9	70,6	**363,7**	115,9	13	**128,9**	11,8	3	7,9	75	1	76	**98,7**
Gorsem	13,4	1,9	10,2	5,4	**30,9**	9,1	0	**9,1**	5,6	0	2,9	23	0,9	23,9	**32,4**
Gors-Opleeuw	64,9	3,1	36,2	24,7	**128,9**	53,2	0	**53,2**	4,8	2,8	17,5	113,5	32,4	145,9	**171**
Gotem	12	0,6	14,3	0	**26,9**	8,9	0	**8,9**	1,3	0,3	5	28,8	0,4	29,2	**35,8**

Gemeenten	Landbouwtelling 1959														
	Granen					Industriële gewassen			Wortelgewassen en veevoeders						
	tarwe	rogge	haver	rest (1)	**TOT**	suikerbieten	rest (2)	**TOT**	aardappelen	klaver	andere (3)	wei	hooi	wei- en hooiland	**TOT**
Groot Gelmen	84,4	0,5	78,9	23,6	**187,4**	69,1	0	**69,1**	5,7	1,1	27,3	41,7	30	71,7	**105,8**
Grootloon	25,5	1,7	25,3	4,6	**57,1**	22,9	0,1	**23**	1,7	0,2	6	42,3	5,8	48,1	**56**
Grote spouwen	83,2	5,2	64,1	46,3	**198,8**	54,8	0	**54,8**	10,6	12,4	16,9	64,3	21,5	85,8	**125,7**
Halmaal	27,9	1,3	28,3	9,6	**67,1**	21,3	0	**21,3**	2,9	0,5	4,6	18,8	0,1	18,9	**26,9**
Heers	120,2	0,2	108,9	48,1	**277,4**	100,6	5,5	**106,1**	6,7	0,2	20,1	90	14,4	104,4	**131,4**
Hees	46,8	10	40,3	27,4	**124,5**	27,3	0	**27,3**	7,9	7,6	16,9	70,1	11	81,1	**113,5**
Heks	73,9	2,6	54	26,9	**157,4**	61,3	0	**61,3**	3,6	0,9	9,8	39,6	11,5	51,1	**65,4**
Hendrieken	10,5	0,1	8,9	0,8	**20,3**	6,3	0	**6,3**	1	0,1	2,4	8,7	2,5	11,2	**14,7**
Henis	30,5	1,4	20	15,3	**67,2**	21	0	**21**	4,6	0,8	8,6	37	10,6	47,6	**61,6**
Herderen	95,7	0,7	70,5	42,6	**209,5**	75,5	0	**75,5**	10,9	6,9	14	60,5	3,5	64	**95,8**
Herstappe	49,3	0	26,8	21,1	**97,2**	43	2,7	**45,7**	1,3	0	3,4	24,6	0	24,6	**29,3**
Herten	4,5	0,2	4,8	0,5	**10**	1,4	0	**1,4**	0,4	0	2,9	4,4	3,4	7,8	**11,1**
Hoelbeek	7,7	7,3	13,8	4,2	**33**	2,2	0	**2,2**	3,6	1,9	7,5	43,9	22,4	66,3	**79,3**
Hoepertingen	64,4	8,3	80,6	48,6	**201,9**	46,3	0	**46,3**	11,7	1,2	41,4	32,6	24,3	56,9	**111,2**
Hoeselt	157,5	30,9	107	63,6	**359**	65,8	25	**90,8**	28,7	4,9	56,2	232,4	174,3	406,7	**496,5**
Horpmaal	103,7	0,2	113,1	27,8	**244,8**	107,8	0	**107,8**	6,1	0,9	13,1	50,7	32,9	83,6	**103,7**
Jesseren	45,7	1,21	43,9	12,59	**103,4**	38	0	**38**	5,7	1,6	10,8	33,7	29,3	63	**81,1**
Jeuk	189	0,1	99,7	80,9	**369,7**	157,3	6,4	**163,7**	9,6	0,5	5	44	5,6	49,6	**64,7**
Kanne	39,1	0,1	18	22,2	**79,4**	15,4	0	**15,4**	8,1	0,7	10,2	38,2	4,5	42,7	**61,7**
Kerkom	90,2	0,1	86,7	22,2	**199,2**	64,3	5,4	**69,7**	6,9	2,6	3,8	34,4	5,47	39,87	**53,17**
Kerniel	29,1	1	27,2	9,3	**66,6**	21,9	0	**21,9**	6,4	0,2	14	9,5	16,5	26	**46,6**
Klein Gelmen	24,4	0,1	28,4	6,4	**59,3**	23,8	0	**23,8**	1,9	0	4,4	20,5	17,8	38,3	**44,6**
Kleine spouwen	33,9	4,8	28,3	13,4	**80,4**	18,8	0	**18,8**	5,5	4,2	11,5	41,6	13	54,6	**75,8**
Koninksem	67,5	3,2	52,6	26,2	**149,5**	52,9	0	**52,9**	6,8	0,6	13,8	54	33,8	87,8	**109**
Kortessem	60,7	21,4	57,5	26,6	**166,2**	16,9	0	**16,9**	12,9	2,3	36,6	214,5	98,7	313,2	**365**
Kortijs	73,6	1,3	45,2	27	**147,1**	65,3	9,4	**74,7**	3,6	2,8	3,7	35,5	0	35,5	**45,6**
Kozen	65,9	20,6	54,2	19,6	**160,3**	26,9	0	**26,9**	22,5	5,4	31,8	157,6	31,3	188,9	**248,6**
Kuttekoven	23,8	0,3	20,4	10,4	**54,9**	17,3	3	**20,3**	1,4	0	5	43,4	6,2	49,6	**56**
Lauw	133,3	0,4	116,9	51,1	**301,7**	136,6	0	**136,6**	8,7	0,1	16,8	319	27,3	346,3	**371,9**
Mal	51,8	0,1	39,6	33	**124,5**	50,4	-0,3	**50,1**	7,1	3,5	8,3	79,6	21,1	100,7	**119,6**

Gemeenten	Landbouwtelling 1959 Granen, industriële gewassen en wortelgewassen en veevoeders														
	Granen					Industriële gewassen			Wortelgewassen en veevoeders						
	tarwe	rogge	haver	rest (1)	**TOT**	suikerbieten	rest (2)	**TOT**	aardappelen	klaver	andere (3)	wei	hooi	wei- en hooiland	**TOT**
Martenslinde	17,5	4,9	13,6	6,4	**42,4**	6,7	0	**6,7**	5,5	3	6	22,9	14,6	37,5	**52**
Mechelen-Bovelingen	72,8	0,2	65,1	31,5	**169,6**	66,9	4	**70,9**	10,4	1,4	9,8	24	28,4	52,4	**74**
Mettekoven	44,7	0	30,6	24,2	**99,5**	32,7	0	**32,7**	1,6	0,9	10,6	25,1	9,6	34,7	**47,8**
Mielen boven Aalst	133,9	0	105,6	45,4	**284,9**	106,8	0	**106,8**	5,3	6,6	8,2	11,9	2,6	14,5	**34,6**
Millen	171,2	0,5	95,2	134,5	**401,4**	144,4	0	**144,4**	14,8	5,6	22,5	60,6	11,3	71,9	**114,8**
Moelingen	38,9	0,4	26,1	4,4	**69,8**	0	0	**0**	1,4	1,1	34	62,6	38,8	101,4	**137,9**
Montenaken	181,7	0,3	145,1	84,3	**411,4**	141,2	6,5	**147,7**	7,1	1,7	4,8	76,8	8,4	85,2	**98,8**
Mopertingen	42	26,7	35,7	21,8	**126,2**	19,8	0,3	**20,1**	9,1	10,2	19,4	74,7	10,7	85,4	**124,1**
Muizen	43,5	0	37,6	9,4	**90,5**	32,4	0	**32,4**	1,9	1,1	1,6	7,4	0,6	8	**12,6**
munsterbilzen	1,1	21,4	7,5	3,6	**33,6**	0	0	**0**	11,6	1,6	10,8	68,5	40,3	108,8	**132,8**
Neerrepen	24,4	0,3	22,6	7,8	**55,1**	23,9	0	**23,9**	2,6	1	7,9	62,3	22	84,3	**95,8**
Nerem	72,2	0,2	27	31,6	**131**	54,1	0	**54,1**	4,2	0,3	7	36	32,5	68,5	**80**
Niel	77,8	0,4	60,3	39,9	**178,4**	61	5,7	**66,7**	6,2	3	8,6	29,1	2,8	31,9	**49,7**
Nieuwerkerken	47,8	32,8	48,8	21,2	**150,6**	19,6	0	**19,6**	30,4	7,1	27,5	185,2	52,8	238	**303**
Opheers	77,4	0	48	25,6	**151**	62,3	11	**73,3**	3,1	1	2,9	33,5	1,5	35	**42**
Ordingen	22,6	1	14,3	11,5	**49,4**	13,6	0	**13,6**	3,4	0,7	6,3	16	3,9	19,9	**30,3**
Overrepen	47,1	5,6	44,8	20,7	**118,2**	38,2	0	**38,2**	6,6	1,6	12,8	46,1	40,4	86,5	**107,5**
Piringen	75,3	1,7	43,9	21,8	**142,7**	62,8	1	**63,8**	8,6	0,5	10,4	73,1	27	100,1	**119,6**
Remersdaal	5	0	3,5	1	**9,5**	0	0	**0**	0,1	1	4,7	352,6	200,2	552,8	**558,6**
Riemst	57,8	1,4	38,9	33,3	**131,4**	19,4	30	**49,4**	3,8	5,1	8	27,9	7,5	35,4	**52,3**
Rijkel	57	1,8	27,1	33,6	**119,5**	38,3	5,5	**43,8**	5,8	2,2	13,9	23,2	10,4	33,6	**55,5**
Rijkhoven	47,9	8	35,5	17	**108,4**	27	0	**27**	10,5	2,8	15,1	48,6	38,5	87,1	**115,5**
Riksingen	30,6	2,4	23,4	17,4	**73,8**	19	0	**19**	6,4	1,7	11,6	41,8	17,1	58,9	**78,6**
Romershoven	24,1	5,9	15,1	4	**49,1**	1,4	0	**1,4**	6,8	1,9	17,6	75,8	50,9	126,7	**153**
Rosmeer	45,7	5,1	45,6	23,2	**119,6**	20,8	0	**20,8**	9,7	9,9	20,8	49,4	5,2	54,6	**95**
Rukkelingen Loon	50,7	0,2	37	12,6	**100,5**	37,5	0	**37,5**	5,8	0,8	8,7	12,6	11,7	24,3	**39,6**
Runkelen	5,3	10,4	11,9	2	**29,6**	4,3	0	**4,3**	5,3	1,2	9,8	69,4	7,6	77	**93,3**
Rutten	176,1	1,9	84,7	110,3	**373**	135,8	20	**155,8**	8,5	3,8	16,4	161,8	39,2	201	**229,7**
Schalkhoven	27,5	3,5	21,4	15,9	**68,3**	18,3	0	**18,3**	2,6	1,8	9,1	43,2	19	62,2	**75,7**
Sint martensvoeren	7,3	1,7	7,2	6,9	**23,1**	0	0	**0**	0,2	1,3	9,9	422,5	209,1	631,6	**643**

Gemeenten	Landbouwtelling 1959 Granen, industriële gewassen en wortelgewassen en veevoeders														
	Granen					Industriële gewassen			Wortelgewassen en veevoeders						
	tarwe	rogge	haver	rest (1)	**TOT**	suikerbieten	rest (2)	**TOT**	aardappelen	klaver	andere (3)	wei	hooi	wei- en hooiland	**TOT**
Sint Pietersvoeren	6,5	0,5	3	4,5	**14,5**	0	0	**0**	0	0	0,5	162,3	96,6	258,9	**259,4**
Sint-Huibrechts hern	32,2	1,4	17,1	23,2	**73,9**	18,8	0	**18,8**	4,8	2,1	13,3	36,3	21,4	57,7	**77,9**
Sluizen	35,5	0	24,4	23,9	**83,8**	26	0	**26**	2,4	2,8	8,6	47,4	3,7	51,1	**64,9**
Teuven	5,7	1,9	1,8	4,5	**13,9**	0	0	**0**	0	0	6,4	245,2	156	401,2	**407,6**
Tongeren	80,1	1,6	60,5	50,5	**192,7**	63,5	0	**63,5**	20,6	0,9	12,5	179	46,2	225,2	**259,2**
Ulbeek	46,4	3,9	37,5	35,9	**123,7**	37,3	9,3	**46,6**	5,1	2,2	21,7	117,5	40,7	158,2	**187,2**
Valmeer	121,7	1,7	85,9	94,3	**303,6**	83,8	0	**83,8**	14,4	2,7	25,7	84,4	2,4	86,8	**129,6**
Vechmaal	112,5	2,3	121,3	36,9	**273**	130,3	0	**130,3**	6,5	0,7	25,9	104	11,9	115,9	**149**
Velm	214,1	0,6	183,3	82,4	**480,4**	161,2	25,6	**186,8**	15,2	3,2	17,7	106,9	14,9	121,8	**157,9**
Veulen	54,9	0	51	29,6	**135,5**	57,5	0	**57,5**	4,1	0,7	9,2	55,8	27,9	83,7	**97,7**
Vliermaal	74,3	13,4	68,4	30,8	**186,9**	49,3	0	**49,3**	11,6	3,2	28,1	109,9	71,8	181,7	**224,6**
Vliermaalroot	30	15,8	20,9	9	**75,7**	3,3	0	**3,3**	9,4	1,6	22,2	128,8	66,9	195,7	**228,9**
Vlijtingen	126,3	11,4	86,2	72,35	**296,2**	89,9	0	**89,9**	19,9	18,2	32	77,6	11,3	88,9	**159**
Voort	33,5	0,7	26,5	15,4	**76,1**	20,1	0	**20,1**	2	0	5,7	28,8	14,3	43,1	**50,8**
Vorsen	53,4	0	23,1	28	**104,5**	45,8	4,7	**50,5**	1,9	0,7	1,3	37,4	0	37,4	**41,3**
Vreren	114,5	1,4	57,9	55,4	**229,2**	83	5	**88**	4,4	0,5	21,4	65,3	19,9	85,2	**111,5**
Vroenhoven	117,9	2	74,9	63,2	**258**	87,2	0	**87,2**	16,1	8,2	21,3	92,8	11,8	104,6	**150,2**
Waltwilder	26,4	15,8	21,2	12,2	**75,6**	9	0	**9**	7,2	5,8	13,9	56,3	47	103,3	**130,2**
Wellen	93	37,5	79,5	38,3	**248,3**	30,4	3,6	**34**	27,8	4,7	65,9	239,1	110,7	349,8	**448,2**
Werm	21,1	0,2	11,5	12,3	**45,1**	10,2	0	**10,2**	3,6	0,1	9,8	36,7	20,9	57,6	**71,1**
Widooie	59,5	4	37,2	30	**130,7**	56,4	0	**56,4**	3,8	0,5	8	78,2	22,2	100,4	**112,7**
Wijer	23,8	26,5	28,5	13,6	**92,4**	0,5	0	**0,5**	19	2,7	27,9	117,5	35,9	153,4	**203**
Wilderen	41,6	1,3	31,8	29,7	**104,4**	28,5	0	**28,5**	5,9	0,3	8,2	30,1	11,1	41,2	**55,6**
Wintershoven	32,4	3,5	22,7	21,9	**80,5**	25,7	0	**25,7**	3,6	0,2	6,7	56,9	31,2	88,1	**98,6**
Zepperen	50,4	14,2	49,3	23	**136,9**	27,6	0	**27,6**	14,6	8,1	41,9	89,7	47,6	137,3	**201,9**
Zichen-zussen-bolder	125,7	3,6	88	78,8	**296,1**	98,9	0	**98,9**	16	14,7	39,2	114,4	0,9	115,3	**185,2**
TOTAAL	**7404,4**	**690,56**	**5708**	**3276,4**	**17080**	**5255**	**235,7**	**5491**	**981,8**	**325,3**	**1838,5**	**9338,4**	**3615**	**12953,8**	**16099**

Gemeenten	Landbouwtelling 1959 vervolg												
		Boomgaarden										Serres	
	Moestuinen	hoogstam	laagstam	Klein fruit	Voor eigen gebruik	**totaal**	Bos	Boomkweker	Woeste gronden	Rest (4)	**TOTAAL**	aantal	m²
's Gravenvoeren	5,1	396,3	5,6	0,1	1,2	**403,2**	4,8	0	1,4	0,1	**1111,9**	0	0
's Herenelderen	2,8	24,4	0	0	7,5	**31,9**	0	0	0	0,1	**377,3**	0	0
Aalst	2,6	67,1	1,2	0,3	2	**70,6**	0	0	0	0	**420,5**	0	0
Alken	35	300,8	92,7	6,7	52,6	**452,8**	12,9	15	16,5	6,1	**1936,4**	22	1790
Batsheers	0,7	5,9	0	0	1,1	**7**	0	0	0	0	**194,7**	0	0
Berg	3,6	36,2	1,2	0	3	**40,4**	0	0	0	0	**314,8**	0	0
Berlingen	0,6	48,9	0,5	0	0	**49,4**	0	0	0	0	**218**	0	0
Beverst	5,7	0	0	0	8	**8**	5	0	9,2	0	**394,2**	1	300
Bilzen	21	71,2	8,8	0,5	17,6	**98,1**	6,1	0,6	7,4	0,2	**685,1**	0	0
Binderveld	3,4	21,5	1,8	0	2,5	**25,8**	2,6	0	2,3	0	**332,7**	0	0
Boekhout	1,3	37,2	7,1	1,9	0,4	**46,6**	0	0	0	0	**286,1**	0	0
Bommershoven	1,3	76,9	0,8	4,2	1,6	**83,5**	0	0	0,2	0	**428,4**	0	0
Borgloon	5,6	264,8	38,4	58	1,2	**362,4**	6,4	0,1	1,7	0,7	**573,8**	7	738
Borlo	0	29,3	2,9	0	0	**32,2**	0	0	0	0	**403,6**	0	0
Broekom	1	17,8	0	1,4	0,5	**19,7**	0	0	0,5	0	**147,9**	0	0
Brustem	7,7	168,5	23,7	0,6	0,5	**193,3**	0,1	0	0	1	**663,1**	0	0
Buvingen	1,1	27,9	0,2	0	1,1	**29,2**	0	0	0	0	**202,5**	0	0
Dietsheurs	1,7	43,7	0	0	4,7	**48,4**	0	0	0	0	**289,6**	0	0
Duras	2,4	10,4	5,4	0	1,9	**17,7**	0	0,3	0	0	**137,6**	0	0
Eigenbilzen	7,3	31,9	7,7	0,1	7	**46,7**	25,6	0,2	12,1	0	**281,3**	1	160
Engelmanshoven	2,9	45	4,3	0,1	7,3	**56,7**	0	0,3	0	0	**212,1**	0	0
Gelinden	4	94,7	4	0,1	7,1	**105,9**	0,2	0	0,8	0	**451,5**	0	0
Genoelselderen	2,3	39,8	4,3	0	5,9	**50**	0	0	0,1	0	**285,9**	0	0
Gingelom	6,5	34	0,9	0,2	1,2	**36,3**	0,8	0	0,5	0	**650,9**	0	0
Gorsem	2,9	22,7	30,2	0	0,8	**53,7**	0,2	8	0,1	0	**137,4**	0	0
Gors-Opleeuw	2,6	101,9	4	1,9	2,1	**109,9**	0	0	0	0	**464,3**	0	0
Gotem	0,8	8,2	8,3	1,5	0,1	**18,1**	4	0	0	0,2	**89,6**	0	0
Groot Gelmen	3,6	76,8	2,4	0	0,8	**80**	0	0	0,1	0	**445,9**	0	0
Grootloon	0,9	26,4	0,4	0,7	1	**28,5**	0,6	0	0,6	0	**166,3**	0	0
Grote spouwen	3,6	110,4	2,6	0	4,4	**117,4**	0,2	0	1,2	0	**501,6**	0	145
Guigoven	3,6	38,2	2,3	0	6,6	**47,1**	8,7	0	0	0,9	**201,8**	0	0

Gemeenten	Landbouwtelling 1959 vervolg												
		Boomgaarden										Serres	
	Moestuinen	hoogstam	laagstam	Klein fruit	Voor eigen gebruik	totaal	Bos	Boomkwekerijen	Woeste gronden	Rest (4)	**TOTAAL**	aantal	m²
Heers	8,6	40,3	8,9	0,5	13,3	63	0,2	0	0,4	0	**587,6**	1	5700
Hees	0,8	12,5	0	0	8,6	21,1	0	0	0,1	0	**247,5**	0	0
Heks	1,2	64,8	0	0	0,1	64,9	1,6	0	3,1	0	**350**	0	0
Hendrieken	0,5	29,4	0,5	0,4	0,1	30,4	0	0	0	0	**72,1**	0	0
Henis	1,8	32,5	0,2	0,3	7,6	40,6	0	0	0,1	0,2	**192,3**	0	0
Herderen	3,5	55,4	4,1	0	10,3	69,8	0,5	0	0,1	0,3	**454,3**	0	0
Herstappe	0,5	22,5	0	0	0	22,5	0	0	0	0	**194,9**	0	0
Herten	0,5	12,5	2	2,1	0,9	17,5	0	0	0	0	**39,5**	0	0
Hoelbeek	1	15	0,5	0	4,2	19,7	0,8	0	21	0	**135,4**	0	0
Hoepertingen	5,8	207,6	29,5	2	1,8	240,9	0,8	0	1,4	0,5	**607,4**	10	1200
Hoeselt	22,3	298,4	17,7	0,1	37,9	354,1	60	0,1	15,1	580	**1324,5**	0	0
Horpmaal	2,8	89,7	0,8	0,6	4,5	95,6	0	0	0,5	0	**557,6**	0	0
Jesseren	2,2	67,6	4,7	1,4	2,7	76,4	0	0	0,1	0	**300,9**	0	0
Jeuk	7,4	129,2	72,5	2,4	4	208,1	6,3	0	2,1	6,2	**815,2**	0	0
Kanne	5	8,5	0	0	2	10,5	0,3	0	2,3	0	**174,6**	0	0
Kerkom	1,56	57,5	0,2	0	1,3	59	0,3	0	0,3	0	**382,6**	0	0
Kerniel	2,6	153	20,8	18,5	0,8	193,1	0	0	0,2	0	**317,5**	4	270
Klein Gelmen	1,7	20,5	9,7	0,3	2,4	32,9	0,1	0	0	0	**162,4**	0	300
Kleine spouwen	2	63,8	3	0	2,1	68,9	0	0	0,1	0	**246,2**	0	0
Koninksem	2	15,7	0,7	0	6	22,4	0	0	0,9	0	**335,7**	0	0
Kortessem	7,5	139,2	77	0,3	12,5	229	0,4	0	0,3	0,6	**784,9**	0	0
Kortijs	2	23,4	0	0	1,8	25,2	1,4	0	0	0,3	**307,7**	0	0
Kozen	4,3	100,9	29,9	0,7	5,1	136,6	1	0	0,1	0,7	**578,8**	0	0
Kuttekoven	0,8	37,8	0	0	1,1	38,9	0	0	1	0	**172**	0	0
Lauw	1	32,9	0,2	0	0	33,1	0	0	0	0	**644,9**	0	0
Mal	2,6	9,8	0	0	5,9	15,7	0,1	0	0	0	**312,7**	0	0
Martenslinde	1,5	22,9	10,2	0,1	3,9	37,1	0	0	1,2	0	**141**	0	0
Mechelen-Bovelingen	5,2	66,6	0,1	0	5,2	71,9	0	0	0,7	0	**392,1**	0	0
Membruggen	1,3	40,4	1	0	0,3	41,7	1,2	0	0,4	0	**286,1**	0	0
Mielen boven Aalst	3	83,1	13,7	0,4	3,3	100,5	0	0	0,2	0,1	**529,9**	0	0
Millen	4,2	171,3	4	0,5	2,2	178	0	0	0,3	0	**842,6**	0	0

Gemeenten	Landbouwtelling 1959 vervolg												
	Moestuinen	Boomgaarden					Bos	Boomkwekerijen	Woeste gronden	Rest (4)	TOTAAL	Serres	
		hoogstam	laagstam	Klein fruit	Voor eigen gebruik	totaal						aantal	m²
Montenaken	10,7	66,9	13,1	0	9,9	89,9	6,6	0	1,1	0,9	**765,9**	0	0
Mopertingen	1,9	47,4	2	0,2	1,9	51,5	0,1	0	1,3	0,3	**324,9**	1	500
Muizen	0,4	29,2	0	0	0	29,2	0	0	0	0	**165,3**	0	0
munsterbilzen	11,8	0	0,4	0	1,3	1,7	9	0,1	7,8	3	**194**	18	7075
Neerrepen	0,9	29,4	0,5	0,3	1,3	31,5	0,7	0	2,1	0	**209,3**	0	0
Nerem (Nederheim)	5,1	44	1,5	0,2	1,3	47	0	0	0	0	**317,4**	0	0
Niel	5,3	21,2	2,2	0,1	8,4	31,9	0	0,1	0	2,7	**327,6**	0	0
Nieuwerkerken	15,6	32,2	19,4	0,6	1,8	54	0,4	0,6	2	0	**545,1**	0	0
Opheers	1,6	31,7	2,3	0	0,3	34,3	0	0	0	0,8	**305,2**	0	0
Ordingen	2	35	2,6	0	0,6	38,2	0	0	0	0	**133,6**	0	0
Overrepen	2,4	91,5	18,4	2,1	2,6	114,6	0,4	0	0	0	**380,4**	3	320
Piringen	2,5	47,6	3,8	0	2,8	54,2	0	0	0	0	**382,8**	0	0
Remersdaal	0,8	83,4	0	0	0,1	83,5	1,8	0	4,9	0	**652,2**	0	0
Riemst	0,8	42	0,1	0	0	42,1	0	0	0	0	**276,1**	0	0
Rijkel	2,3	51,8	23,4	0,2	6,7	82,1	0	1	0,6	0,3	**304,9**	0	0
Rijkhoven	3,9	81,5	2,2	0	8	91,7	0,1	0	4,7	7	**346,3**	0	0
Riksingen	3,6	54,2	1,4	1,1	3,3	60	0	0	0	0	**238,1**	0	0
Romershoven	2,8	54,2	5	0,1	2,7	62	0	0	0,9	0	**269,9**	0	0
Rosmeer	1,9	55,9	2,2	0	2,6	60,7	0	0	0,2	0	**298,7**	0	0
Rukkelingen Loon	1,7	24,4	0,1	0	0,9	25,4	0	0	0	0	**204,8**	0	0
Runkelen	3	2,4	4,4	0,2	1	8	0	0	0	0	**138**	0	0
Rutten	2,2	35,6	7,3	0	2,2	45,1	0	0	0	0	**805,7**	0	0
Schalkhoven	1,2	39,5	5,1	0,1	2,7	47,4	0,1	0	0,9	0	**211,3**	0	0
Sint martensvoeren	0,7	152,6	0	0	4,1	156,7	18,7	0	0	0	**826,2**	0	0
Sint Pietersvoeren	0,4	63,2	0	0	0,4	63,6	1	0	0	0	**337,8**	0	0
Sint-Huibrechts hern	2	72	2,1	0	1,4	75,5	0	0	0,7	0	**248,5**	0	0
Sint-Truiden	32,8	575,5	94,2	2,7	9,4	681,8	19	0,1	2,2	10,2	**2105,5**	24	5280
Sluizen	0,4	12	0,6	0	3	15,6	0,5	0	0,3	0	**190,7**	0	0
Teuven	1,8	101,2	1	0	0,1	102,3	3,5	0	15	0	**525,5**	0	0
Tongeren	21,1	78	13,3	0,3	13	104,6	0,4	0,1	44,2	1,9	**656,5**	22	2600
Ulbeek	2,1	65,8	9,7	0	2,4	77,9	0	0	0,2	0	**437,8**	0	0

Gemeenten	Landbouwtelling 1959 vervolg												
	Moestuinen	Boomgaarden					Bos	Boomkwekerijen	Woeste gronden	Rest (4)	TOTAAL	Serres	
		hoogstam	laagstam	Klein fruit	Voor eigen gebruik	totaal						aantal	m²
Vechmaal	2,6	83,6	11,8	0,1	1	96,5	1,3	0	0	0,4	**651,3**	0	0
Velm	9,1	91	17,3	0,4	5,1	113,8	0,3	0	0,5	2,3	**948,7**	0	0
Veulen	2,2	20,9	0,3	0,4	4,2	25,8	0	0	0,2	0	**318,6**	0	0
Vliermaal	4,4	185,8	19,7	20,6	1,4	227,5	0,1	0,2	0	0	**672,3**	0	0
Vliermaalroot	3,3	41,6	2,3	0,1	4,7	48,7	0,6	0	0,9	0	**361,3**	0	0
Vlijtingen	4,5	113,1	3,3	0,1	7	123,5	0	0	0,1	0,4	**651,4**	0	0
Voort	2,2	35	1,5	2,2	0	38,7	18,8	0	6,6	2,4	**218**	0	0
Vorsen	1,8	15,9	1,9	0	1,8	19,6	0	0	0	0,8	**217,6**	0	0
Vreren	3,7	83,5	5	0,2	7,3	96	0	0	1,7	0	**528,3**	0	0
Vroenhoven	7,3	45,8	7,9	0	3,4	57,1	0	0	0,4	0	**560,8**	0	0
Waltwilder	2	49,4	2,7	2,8	1,5	56,4	0,6	0	0,6	0	**273,8**	0	0
Wellen	27,9	209,1	26,8	5,9	27,4	269,2	0,1	0	1,7	0,1	**1006,2**	3	400
Werm	1,1	34	5,6	0	1,2	40,8	0	0	0	0	**170,6**	0	0
Widooie	1,8	35,8	6,9	1,4	0,8	44,9	0,5	0	0	0,2	**346,5**	0	0
Wijer	3,5	38,5	9,6	1,1	3,2	52,4	0	0	1,5	0	**351,1**	3	1600
Wilderen	4,1	82,1	11,5	1,2	0,7	95,5	0	5,6	0,3	0,2	**292,9**	0	0
Wintershoven	1,3	60,5	28	0,1	1,5	90,1	14,8	0	0	0,1	**296,3**	0	0
Zepperen	16,8	215	30,1	1,5	3,9	250,5	0	0	0,1	0	**632,6**	3	300
Zichen-zussen-bolder	7,5	84,3	0,3	0	10,9	95,5	0	0	0	0,2	**686,4**	0	0
TOTAAL	**512,56**	**8316**	**1010**	**155,2**	**493,8**	**9975**	**253**	**32,4**	**212,6**	**632,4**	**49118,8**	**123**	**28678**

Bron: Landbouwtelling 1959

(1) Andere graansoorten: Spelt, masteluin, gerst, erwten, boekweit, paardenboon, wikkelzaad en groenvoer.

(2) Andere industriële gewassen: hop, cichorei, tabak, koolzaad, hennep, vlas, meekraprood, distel kaardgaren

(3) Andere wortels en veevoeders: niet-industriële suikerbieten, wortels, rupsklaver, kool, spurrie, ray-grass, esparcette, andere voederplanten

(4) Diverse niet-gespecificeerde culturen zoals tijdelijke vijvers, drooggelegde gronden, braakliggend terrein

Bijlage 39 De verschillende landbouwteelten per (fusie)gemeente in 1980 (in hectare)

Gemeenten	**Landbouwtelling 1980 Granen, industriële gewassen en wortelgewassen en veevoeders**														
	Granen							Industriële gewassen			Wortelgewassen en veevoeders				
	tarwe	rogge	haver	gerst	maïs	rest	**TOT**	suikerbieten	rest (2)	**TOT**	aardappelen	klaver	andere	Wei- en hooiland	**TOT**
Alken	72,4	15,6	19,4	132,5	1,9	4,2	246	47	0	47	39,7	0	215,7	673,9	929,3
Bilzen	430,5	21,3	33,7	10,3	14,4	403,5	913,7	398,5	0	398,5	18,8	0	365,8	1244,4	1629
Borgloon	496,2	2	55,8	423,7	1,6	22,8	1002,1	438,7	0	438,7	19,8	1,5	254,7	812,5	1088,5
Gingelom	1210,4	9	161	938,3	16,7	1,8	2337,2	1136,2	2,7	1138,9	19,2	0	1,1	255,4	275,7
Heers	893,5	1	105	788,8	0,7	0,1	1788,7	784,2	0	784,2	9	1,7	128,3	631,4	770,4
Herstappe	57,5	0	1,8	55,6	0,0	0,0	114,7	58,2	0	58,2	0,2	0	0,4	38,6	39,2
Hoeselt	275,4	3,8	21,7	226,5	0,5	0,9	528,8	195,8	0	195,8	12,1	0	136,8	676,3	825,2
Kortessem	179,4	1,6	11,6	169,2	1,0	0,7	363,5	153,2	0	153,2	15,6	0	230,7	752,1	998,4
Nieuwerkerken	103,3	16,5	21,4	140,0	16,6	12,2	310	57,5	0	57,5	20,9	0	127,4	365,3	513,6
Riemst	1166,6	7,7	22,9	1002,1	12,9	0,1	2212,3	1232,5	0	1232,5	28,5	0,6	184,1	740,7	953,9
Sint-Truiden	1110,3	6,6	323	853,3	76,1	31,3	2400,9	1013,7	0	1013,7	27,9	0,3	214,4	945	1187,6
Tongeren	1255,1	3,4	90,4	1136,6	8,1	3,9	2497,5	1164,4	0	1164,4	11,1	0,4	190,2	1237,2	1438,9
Wellen	106,1	8,1	12,4	134,1	0,0	0,0	260,7	89,7	0	89,7	6,7	0,5	175,5	457,2	639,9
Voeren	136,7	0	10,1	101,4	6,0	0,4	254,6	59	0	59	17,7	0	339,9	2663,6	3021,2
TOTAAL	**7493,4**	**96,6**	**890**	**6112,4**	**156,5**	**481,7**	**15231**	**6828,6**	**2,7**	**6831,3**	**247,2**	**5**	**2565**	**11493,6**	**14311**

Gemeenten	Landbouwtelling 1980 vervolg											
		Boomgaarden										
	Moestuinen	hoog	laag	klein	eigen	totaal fruit	Groenten akkerbouw	Bos als deel van het bedrijf	Boomkwekerijen	Woeste gronden	TOTAAL	Serres (m²)
Alken	1,5	15,6	228,2	1,5	0,2	245,5	0	0	0	0	1503,9	5500
Bilzen	3,2	7,9	77,9	6,7	1,3	93,8	0,9	0,5	7,5	0,1	3117,8	55795
Borgloon	2,2	255,9	618,6	21,8	2,6	898,9	3,5	1	0	0	3457	14230
Gingelom	1,9	109,4	336,9	0,9	0,8	448	257,6	3,5	0,3	3	4466,5	400
Heers	1,2	57,1	106,4	4,5	1	169	28,2	0	0,4	1,4	3543,5	1900
Herstappe	0,2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	212,1	0
Hoeselt	6,6	74,4	148,8	3,8	0,7	227,7	0,1	9,9	0,8	11,8	1796,6	11932
Kortessem	1,2	43,8	172	5,5	0	221,3	1	0	0	0,1	1756,8	2300
Nieuwerkerken	0,9	8,5	246,9	6,1	0,3	261,8	12,5	0,4	0	2,8	1166,6	12000
Riemst	0,1	11	36,8	2	0	49,8	0	0,4	0,4	0	4453,2	1700
Sint-Truiden	0,5	570,1	1198	8	0	1776	46,8	7,7	8,6	14,7	6583	36258
Tongeren	0,4	17,6	116,2	7,6	0	141,4	1,2	17,3	0,5	8,3	5253	8925
Wellen	1,2	47,9	183,7	7,2	0	238,8	0,6	0,9	0	0	1239,7	0
Voeren	1,2	23,6	66,7	0	0	90,3	0,2	0,7	0	0,6	3427,1	0
TOTAAL	**22,3**	**1242,8**	**3537,1**	**75,6**	**6,9**	**4862**	**352,6**	**42,3**	**18,5**	**42,8**	41976,8	**150940**

Bron: Landbouwtelling 1980

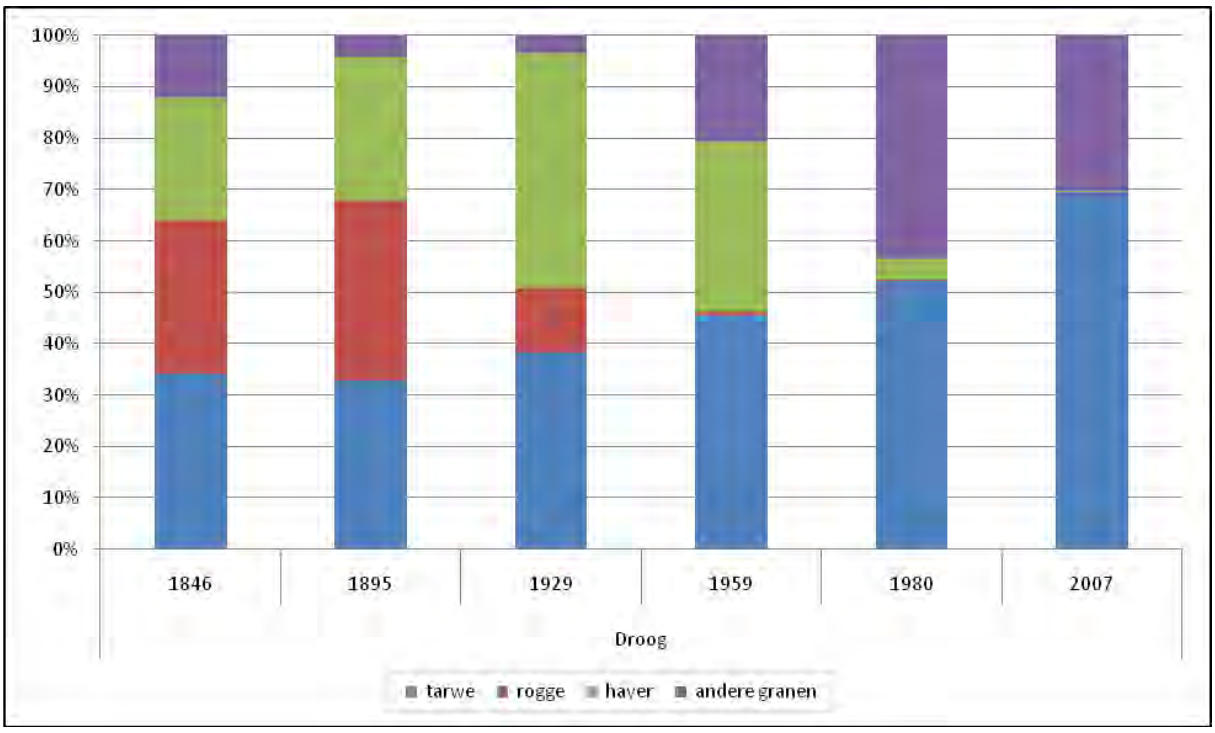
Bijlage 40 De verschillende landbouwteelten in Haspengouw per (fusie)gemeente in 2007

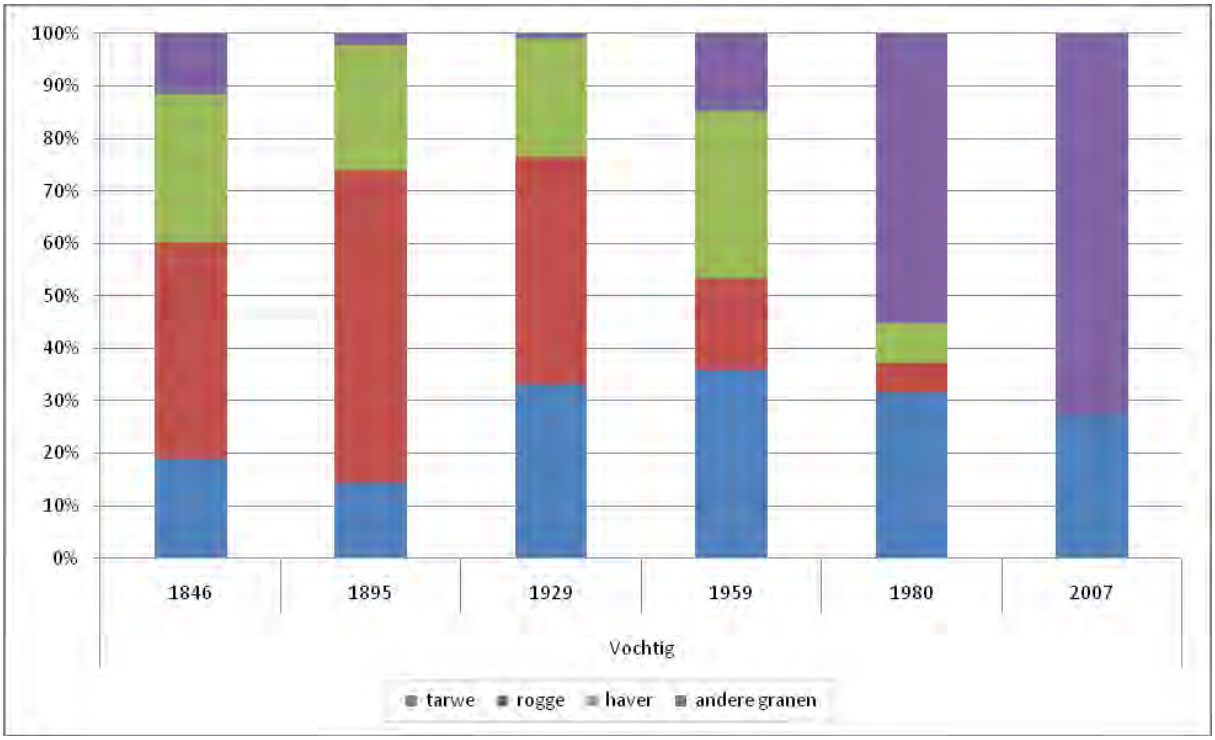
Gemeenten	**Landbouwtelling 2007 Granen, industriële gewassen en wortelgewassen en veevoeders**																	
	Granen							Industriële gewassen					Wortelgewassen en veevoeders					
	tarwe	rogge	haver	gerst	mais	rest	**TOT**	suikerbieten	rest	cichorei	vlas	**TOT**	aardappelen	klaver	andere	tijdelijke weiden	permanent grasland	**TOT**
Alken	98,1	0	0	84,5	205,2	23,9	414,2	38,8	12,2	7,2	-	51	21,7	0	249,3	33,5	473,1	528,3
Bilzen	611,2	0,3	0,4	165,6	145,8	9,9	933,3	319,7	154,7	136,4	-	474,4	49,5	0	564,7	214,1	947,8	1211,4
Borgloon	414,6	0	0,2	123,2	81,5	0	624,4	294,6	124,2	47,9	61,5	418,8	5,9	0	297,8	91,9	600,8	698,6
Gingelom	937,3	0	4,6	303,1	100,2	30,7	1375,9	696,6	307,3	85,4	149,5	1003,9	157,9	0	33,7	31,5	168,8	358,2
Heers	771,5	0	6,2	278	118,7	0	1175,3	501,8	190,6	61,8	105,2	692,4	42,7	0	309,5	21	514,7	578,4
Herstappe	165,3	0	0,6	59,6	0	0	225,5	87,6	44,6	15,5	29,1	132,2	23	0	5,6	12	34,4	69,4
Hoeselt	174,9	0	0	77,3	86,9	0	339,2	83,7	35,1	17,1	-	118,8	11,9	0	96,3	0,7	314,9	327,5
Kortessem	222	0	0	79,5	96,8	6,9	405,2	116,6	37,9	23,5	9,6	154,5	3,8	0	250,9	13,8	524,1	541,7
Nieuwerkerken	66,5	0	0	9,4	113,5	0	189,3	29,8	6,6	29,9	6,5	36,4	27,1	0	84,9	8,5	160,2	195,8
Riemst	1545,1	3	4,7	439,4	218,6	0	2210,8	1048,9	331	24,7	51,4	1379,9	358,9	0	321,6	105,1	510,1	974,1
Sint-Truiden	800,9	0	5,2	338,1	362,1	0	1507,1	709,7	231,1	110,2	76,4	940,8	133,6	0	305,5	42	754,9	930,5
Tongeren	1413,8	0	7,9	377,3	199,3	0,5	2000,3	913,8	334,9	134,2	195,9	1248,7	146,1	0	327,9	102,8	890,1	1139
Wellen	64,2	0	0,3	46,5	177,5	0,5	298	38,8	3	3	-	41,8	2,6	0	33,1	5,3	270,3	278,2
Voeren	173,1	1,2	0	33,5	73,4	2,2	284,4	52,8	6,8	3	-	59,6	80,6	0	395,6	160,6	1552,4	1793,6
TOTAAL	**7458,5**	**4,5**	**30,1**	**2415**	**1979,5**	**74,6**	**11983**	**4933,2**	**1820**	**699,8**	**685,1**	**6753,2**	**1065,3**	**0**	**3276,4**	**842,8**	**7716,6**	**9624,7**

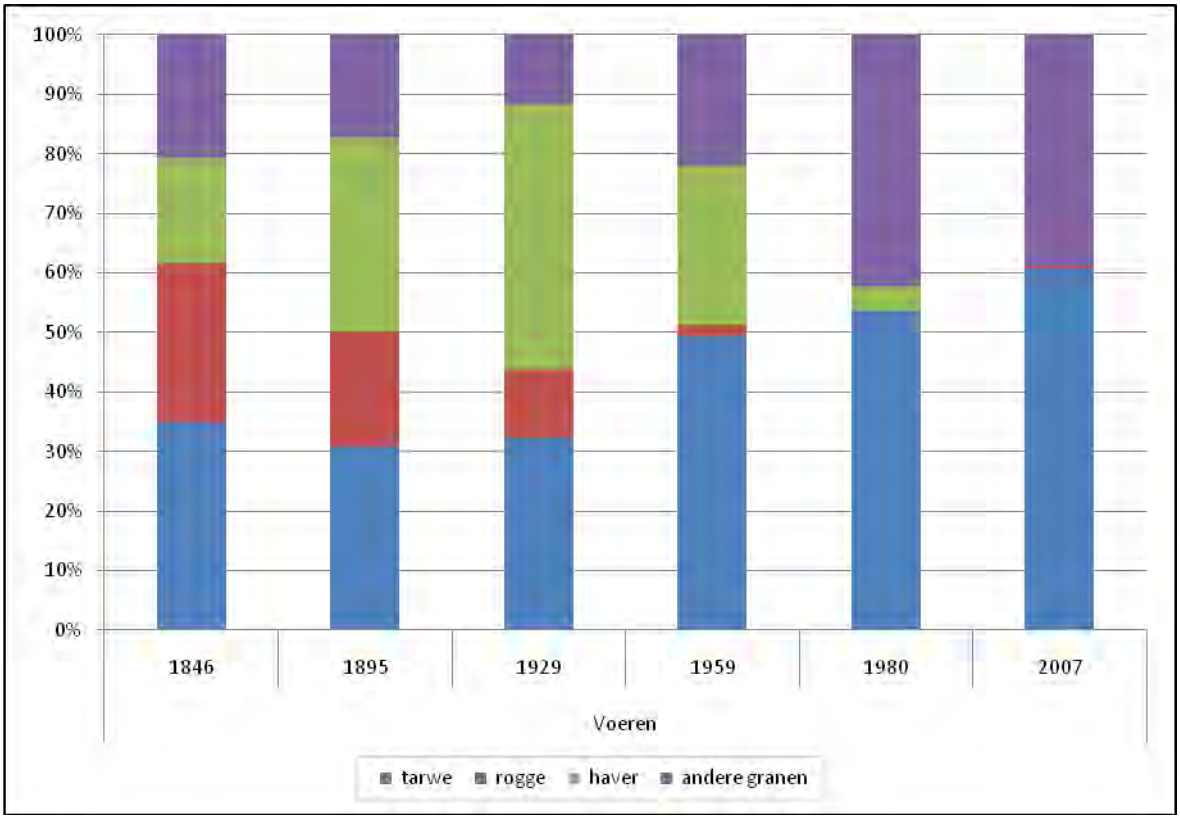
Gemeenten	Landbouwtelling 2007 vervolg											
	Moestuinen	Fruit				Totaal fruit	Groenten akkerbouw	Bos	Boomkwekerijen	Woeste gronden	**TOTAAL**	Serres (in ha)
		hoog	laag	klein	eigen							
Alken	0,1		402,6	0,5		403,1	0	18,4	86,1	0	1833	5,7
Bilzen	0,1		163,2	5		168,2	22,7	0	91,5	0,9	3603,9	17,9
Borgloon	31,4		933,3	13,5		946,8	125	0,1	0	0,9	3294,5	5,4
Gingelom	0,6		527,2	0,2		527,4	482,9	3,3	14	0	3992,1	7,9
Heers	0		366,8	10,4		377,2	146,2	0	0	0	3368,8	4,8
Herstappe	0		0,3	0,2		0,5	25,9	3	4	0	477,4	0
Hoeselt	0		259,1	0,6		259,7	28	0	8,7	0	1241	5,7
Kortessem	0		333,2	2,3		335,5	103,9	0,1	0,4	0	1860,4	2
Nieuwerkerken	0,1		136,1	1,1		137,2	1,6	3	136,1	0,8	1413,2	2,9
Riemst	1		132,2	15,1		147,3	131,9	0,5	7	0,6	5301,5	3,7
Sint-Truiden	0,1		3018,5	12,3		3030,8	190,5	9	54,3	0,1	7311,4	11,3
Tongeren	0,5		246,1	0,5		246,6	103,1	1,4	7	1,3	5220	4,6
Wellen	5,1		310,9	0,5		311,4	3,3	0	0,5	0	1022,3	2,3
Voeren	1,8		178,8	0,2		179	44,3	0	0	11,1	2822,9	1,4
TOTAAL	**40,8**	**0**	**7008,3**	**62,4**	**0**	**7070,7**	**1409,3**	**38,8**	**409,6**	**15,7**	**42762,4**	**75,6**

Bron: Landbouwtelling 2007

Bijlage 41 De evolutie van de graanteelt in droog en vochtig Haspengouw en de Voerstreek tussen 1846 en 2007

Bron: Landbouwtelling 1846, 1895, 1929, 1959, 1980 en 2007

Bijlage 42 Het aantal bedrijven in 1846, 1929 en 1959 per oppervlaktecategorie

Gemeente	Landbouwtelling 1846					Landbouwtelling 1929					Landbouwtelling 1959				
	<= 1 ha	1-20ha	20 - 50	> 50 ha	TOT	<= 1 ha	1-20ha	20 - 50	> 50 ha	TOT	<= 1 ha	1-20ha	20 - 50	> 50 ha	TOT
's Gravenvoeren	154	109	11	2	276	134	140	7	2	283	132	109	6	1	248
's Herenelderen	44	45	3	2	94	43	43	3	2	91	83	20	4	1	108
Aalst	30	30	6	1	67	41	71	4	1	117	84	54	4	0	142
Alken	215	332	15	1	563	322	436	3	0	761	829	350	5	3	1187
Batsheers	9	12	2	1	24	9	15	1	0	35	20	14	1	1	36
Berg	28	29	5	0	62	54	45	6	0	105	111	36	4	0	152
Berlingen	30	18	2	0	50	31	30	0	0	61	17	29	1	0	47
Beverst	5	34	0	0	39	57	176	0	0	233	183	91	0	0	275
Bilzen	309	344	8	1	662	185	164	0	0	349	796	123	2	0	922
Binderveld	19	46	2	0	67	38	51	3	0	92	53	46	3	0	102
Boekhout	17	12	1	1	31	51	24	2	0	57	37	25	1	2	65
Bommershoven	25	36	4	3	68	53	72	2	2	129	104	55	3	1	163
Borgloon	199	111	5	2	324	38	83	4	1	126	383	74	2	1	460
Borlo	30	21	7	2	60	79	61	2	2	145	32	39	4	1	76
Broekom	30	16	2	0	49	42	24	2	0	68	45	10	3	0	58
Brustem	97	90	8	1	196	139	161	3	1	304	267	105	0	1	373
Buvingen	9	12	4	1	26	17	36	4	0	57	41	32	0	0	73
Dietsheurs	40	14	5	0	59	33	32	5	0	40	58	28	3	1	90
Duras	23	26	3	1	53	19	33	2	0	54	60	29	0	0	89
Eigenbilzen	62	82	2	1	147	87	140	2	0	229	256	64	0	0	321
Engelmanshoven	24	14	3	1	42	31	57	0	0	88	111	38	0	0	149
Gelinden	76	66	7	1	150	63	93	3	0	159	162	64	2	0	228
Genoelselderen	15	26	3	1	45	29	49	3	1	82	70	40	1	1	112
Gingelom	52	42	5	4	113	64	75	4	1	144	312	46	6	1	365
Gorsem	37	35	3	0	75	62	63	3	0	131	60	17	2	0	79
Gors-Opleeuw	33	37	2	2	74	19	53	1	2	75	66	56	1	2	109
Gotem	19	11	2	1	33	29	20	1	1	51	29	13	0	0	42
Groot Gelmen	34	33	7	0	74	49	57	4	1	111	88	54	3	0	145

Gemeente	Landbouwtelling 1846					Landbouwtelling 1929					Landbouwtelling 1959				
	<= 1 ha	1-20ha	20 - 50	> 50 ha	TOT	<= 1 ha	1-20ha	20 - 50	> 50 ha	TOT	<= 1 ha	1-20ha	20 - 50	> 50 ha	TOT
Grootloon	27	9	2	1	39	10	18	2	0	30	11	20	1	0	32
Grote spouwen	54	66	7	0	127	66	89	4	0	159	123	59	4	0	197
Guigoven	36	36	1	1	74	41	49	5	0	95	84	34	0	1	119
Halmaal	18	17	4	0	39	33	27	0	0	60	53	23	0	0	76
Heers	96	58	6	2	162	138	56	4	1	199	288	47	7	1	343
Hees	27	53	4	0	84	25	74	0	0	99	11	53	0	0	64
Heks	40	36	4	1	81	44	51	1	1	91	60	32	3	1	96
Hendrieken	14	9	0	0	23	7	11	0	0	18	15	12	0	0	27
Henis	20	38	1	0	59	37	35	2	0	74	64	36	1	0	101
Herderen	55	49	4	1	109	36	78	5	0	119	156	71	2	0	229
Herstappe	9	10	4	0	23	14	7	6	0	27	8	6	6	0	20
Herten	4	6	2	0	12	6	7	2	0	15	8	6	0	0	14
Hoelbeek	17	35	2	0	54	14	41	1	0	56	36	28	0	0	65
Hoepertingen	79	93	3	2	168	94	120	5	0	219	183	93	2	0	279
Hoeselt	183	213	10	2	408	186	263	3	5	457	615	211	4	2	832
Horpmaal	58	51	3	1	111	38	84	1	1	124	73	66	2	0	141
Jesseren	26	37	2	1	66	48	56	0	1	105	78	44	1	0	123
Jeuk	84	64	8	4	160	184	78	10	2	274	281	54	9	2	346
Kanne	83	47	6	0	135	160	41	0	0	201	221	15	1	0	239
Kerkom	26	29	6	2	63	28	53	2	0	83	62	42	3	0	107
Kerniel	48	41	3	1	94	80	54	3	0	137	107	51	2	0	161
Klein Gelmen	19	16	4	0	39	35	25	3	0	63	69	21	0	0	90
Kleine spouwen	44	40	2	0	86	56	51	1	0	108	14	51	1	0	166
Koninksem	45	53	1	0	99	59	79	1	0	139	111	60	1	0	172
Kortessem	102	127	13	1	239	110	170	2	1	283	160	138	2	0	300
Kortijs	23	17	2	1	43	37	29	1	2	69	45	7	4	1	66
Kozen	36	78	8	2	124	63	104	3	0	170	85	106	4	0	195
Kuttekoven	8	10	1	1	20	15	13	4	0	32	13	10	2	0	25
Lauw	48	98	0	0	146	70	122	0	0	129	64	99	1	0	164
Mal	32	26	3	0	61	58	61	0	0	119	108	54	0	0	162
Martenslinde	27	43	0	0	70	26	50	0	0	76	68	30	0	0	98

Gemeente	Landbouwtelling 1846					Landbouwtelling 1929					Landbouwtelling 1959				
	<= 1 ha	1-20ha	20 - 50	> 50 ha	TOT	<= 1 ha	1-20ha	20 - 50	> 50 ha	TOT	<= 1 ha	1-20ha	20 - 50	> 50 ha	TOT
Mechelen-Bovelingen	65	42	5	1	113	112	33	1	2	148	241	29	4	1	275
Membruggen	39	56	3	0	98	33	70	0	0	103	75	64	0	0	140
Mettekoven	24	5	4	1	34	22	17	0	1	40	16	10	2	1	29
Mielen boven Aalst	22	62	5	1	90	57	70	4	1	132	103	61	4	2	170
Millen	85	93	8	1	187	78	114	8	0	200	140	93	8	0	241
Moelingen	54	33	5	1	93	74	49	2	0	125	98	40	1	0	139
Montenaken	104	79	11	3	197	187	116	1	1	305	271	57	9	1	338
Mopertingen	21	59	2	0	82	47	83	0	0	130	73	68	0	0	85
Muizen	8	6	3	1	18	7	20	0	1	31	9	16	0	1	26
munsterbilzen	91	106	0	0	205	138	81	0	0	219	297	46	0	0	343
Neerrepen	14	13	1	2	30	20	28	2	0	50	35	15	2	0	52
Nerem	52	38	6	0	96	36	30	3	0	69	167	28	5	0	199
Niel	20	43	6	0	69	67	55	3	0	125	178	25	0	1	205
Nieuwerkerken	69	60	2	1	132	58	92	1	0	151	328	106	2	0	436
Opheers	33	18	2	1	54	44	12	3	0	61	68	10	3	2	83
Ordingen	21	17	1	0	39	44	23	1	1	69	68	16	1	0	85
Overrepen	33	38	1	2	74	54	58	0	1	113	73	55	0	1	129
Piringen	34	35	5	0	72	49	68	3	0	120	90	63	2	0	0
Remersdaal	Was nog geen zelfstandige gemeente					23	42	1	9	75	9	49	6	0	64
Riemst	21	24	5	0	50	33	52	3	0	88	110	42	0	0	152
Rijkel	28	24	1	1	54	47	38	3	1	89	105	29	5	1	138
Rijkhoven	Was nog geen zelfstandige gemeente					45	95	0	1	147	124	75	0	0	199
Riksingen	30	30	4	0	65	53	68	0	0	121	109	48	0	0	157
Romershoven	17	44	1	0	62	27	72	0	0	99	54	71	0	0	125
Rosmeer	40	50	4	0	95	56	65	3	0	124	92	51	0	0	143
Rukkelingen Loon	32	17	5	0	54	70	26	2	1	99	83	13	2	1	99
Runkelen	25	28	0	0	53	20	42	0	0	62	42	36	0	0	78
Rutten	111	83	3	3	200	61	70	4	2	137	90	52	7	3	152
Schalkhoven	13	28	0	1	42	10	35	1	0	46	18	32	1	0	51
Sint martensvoeren	95	118	4	0	217	65	121	3	0	189	7	106	0	0	113
Sint Pietersvoeren	57	38	3	0	98	25	37	3	0	65	8	36	1	0	45

Gemeente	Landbouwtelling 1846					Landbouwtelling 1929					Landbouwtelling 1959				
	<= 1 ha	1-20ha	20 - 50	> 50 ha	**TOT**	<= 1 ha	1-20ha	20 - 50	> 50 ha	**TOT**	<= 1 ha	1-20ha	20 - 50	> 50 ha	**TOT**
Sint-Huibrechts hern	11	36	2	0	49	29	49	1	0	79	51	44	0	0	95
Sint-Truiden	512	237	29	10	788	1281	298	18	6	1603	1102	249	11	3	1365
Sluizen	57	14	9	0	79	52	34	1	0	87	135	22	1	0	158
Teuven	63	44	5	2	114	49	65	3	1	118	20	59	2	0	81
Tongeren	527	133	7	2	669	1002	204	4	2	1122	1171	43		2	1241
Ulbeek	54	55	4	1	114	71	58	2	2	133	73	42	3	2	121
Valmeer	75	103	8	0	187	53	70	3	0	126	183	96	1	0	280
Vechmaal	53	41	9	2	105	57	64	7	1	129	69	51	6	2	128
Velm	92	52	6	6	156	155	73	10	3	241	279	69	10	3	361
Veulen	40	31	3	1	75	61	27	1	1	90	73	22	2	1	97
Vliermaal	158	176	11	1	346	79	130	5	1	225	154	117	3	0	274
Vliermaalroot	Was nog geen zelfstandige gemeente					28	103	0	0	131	85	80	1	0	166
Vlijtingen	80	100	15	0	195	163	140	3	0	306	285	105	1	0	391
Voort	26	15	0	1	42	17	19	1	1	38	26	16	1	1	44
Vorsen	16	17	2	1	36	51	20	1	1	73	61	8	2	1	72
Vreren	47	41	6	2	96	53	59	3	1	116	124	36	7	1	168
Vroenhoven	52	60	7	0	116	53	72	13	0	148	230	73	2	0	305
Waltwilder	59	59	4	1	123	92	74	2	0	168	78	56	1	0	135
Wellen	182	260	2	1	445	314	252	2	0	568	668	211	4	0	882
Werm	16	22	3	0	41	14	35	1	0	50	38	28	1	0	67
Widooie	19	14	4	1	40	25	41	2	1	69	72	22	2	1	97
Wijer	22	72	1	0	95	29	122	0	0	151	126	81	2	0	209
Wilderen	15	14	2	1	32	32	28	1	1	62	93	23	3	1	120
Wintershoven	25	22	0	2	49	25	36	1	1	63	36	31	0	1	69
Zepperen	111	151	4	1	270	173	159	1	0	333	353	144	1	0	498
Zichen-zussen-bolder	127	89	10	0	226	256	132	9	0	397	420	95	3	0	518
TOTAAL	**6750**	**6333**	**496**	**110**	**13702**	**9512**	**8446**	**295**	**76**	**18165**	**16949**	**6505**	**259**	**59**	**23698**

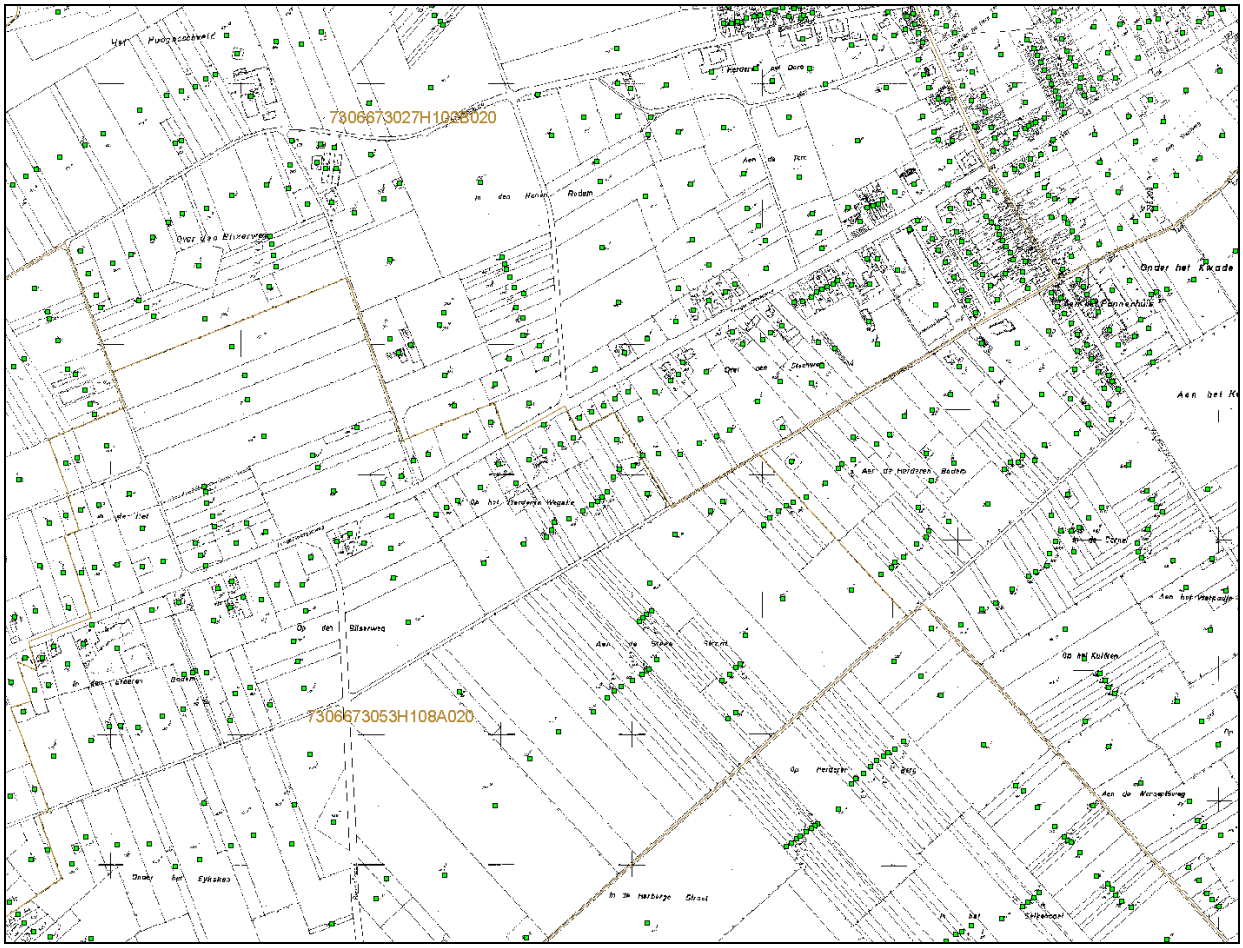
Bron: Landbouwtelling 1846, 1929 en 1959

Bijlage 43 Het aantal bedrijven in Haspengouw per gemeente in 1980 en 2007

Gemeenten	**Landbouwtelling 1980 Totaal aantal uitbatingen**	**Landbouwtelling2007 Totaal aantal uitbatingen**
Alken	213	104
Bilzen	461	191
Borgloon	503	160
Gingelom	315	124
Heers	279	137
Herstappe	12	10
Hoeselt	357	89
Kortessem	213	92
Nieuwerkerken	181	83
Riemst	444	238
Sint-Truiden	797	450
Tongeren	432	181
Wellen	206	66
Voeren	234	85
TOTAAL	**4647**	**2010**

Bron: Landbouwtelling 1980 en 2007

Bijlage 44 Een uittreksel van het kadaster van het dorp Millen (Riemst)

Bijlage 45 Het aantal mensen werkzaam in de landbouw in 1846, 1895 en 1929 volgens de officiële landbouwtellingen

Gemeente	Landbouwtelling 1846							Landbouwtelling 1895							Landbouwtelling 1929						
	Familiehelpers			knechten				Familiehelpers			knechten				Familiehelpers			Knechten			
	man	vrouw	TOT	man	vrouw	TOT	**TOT**	man	vrouw	TOT	man	vrouw	TOT	**TOT**	man	vrouw	TOT	man	vrouw	TOT	**TOT**
's Gravenvoeren	253	195	448	64	28	92	**540**	229	271	500	61	12	73	**573**	187	55	242	24	10	34	**276**
's Herenelderen	106	56	162	21	10	31	**193**	101	54	155	36	16	52	**207**	46	34	80	24	11	35	**115**
Aalst	79	20	99	28	19	47	**146**	100	42	142	44	24	68	**210**	46	48	94	22	6	28	**122**
Alken	636	572	1208	105	77	182	**1390**	648	61	709	142	106	248	**957**	575	527	1102	43	49	92	**1194**
Batsheers	27	12	39	8	4	12	**51**	26	23	49	16	6	22	**71**	24	10	34	13	4	17	**51**
Berg	47	36	83	24	11	35	**118**	103	56	159	35	12	47	**206**	57	24	81	18	9	27	**108**
Berlingen	32	13	45	11	5	16	**61**	60	49	109	8	7	15	**124**	49	31	80	3	4	7	**87**
Beverst	65	33	98	11	12	23	**121**	251	220	471	40	11	51	**522**	156	9	165	22	1	23	**188**
Bilzen	930	648	1578	89	70	159	**1737**	566	188	754	82	86	168	**922**	352	300	652	29	12	41	**693**
Binderveld	95	54	149	19	12	31	**180**	99	7	106	24	25	49	**155**	45	18	63	7	4	11	**74**
Boekhout	35	1	36	14	7	21	**57**	31	13	44	26	12	38	**82**	31	25	56	20	6	26	**82**
Bommershoven	91	55	146	17	7	24	**170**	93	95	188	54	19	73	**261**	91	74	165	22	3	25	**190**
Borgloon	310	100	410	53	43	96	**506**	367	173	540	119	52	171	**711**	113	101	214	18	5	23	**237**
Borlo	74	3	77	28	43	71	**148**	49	26	75	65	14	79	**154**	56	37	93	41	8	49	**142**
Broekom	26	5	31	21	6	27	**58**	39	41	80	12	4	16	**96**	27	2	29	8	2	10	**39**
Brustem	429	62	491	37	20	57	**548**	283	300	583	69	20	89	**672**	196	264	460	47	11	58	**518**
Buvingen	34	2	36	46	4	50	**86**	63	61	124	22	2	24	**148**	14	2	16	7	2	9	**25**
Dietsheurs	68	8	76	17	7	24	**100**	42	11	53	19	6	25	**78**	57	22	79	12	7	19	**98**
Duras	28	5	33	4	5	9	**42**	32	13	45	12	2	14	**59**	50	31	81	19	3	22	**103**
Eigenbilzen	198	156	354	22	20	42	**396**	254	102	356	25	6	31	**387**	200	70	270	8	2	10	**280**
Engelmanshoven	17	21	38	17	13	30	**68**	75	60	135	1	0	1	**136**	66	52	118	11	5	16	**134**
Gelinden	88	56	144	35	26	61	**205**	112	86	198	52	13	65	**263**	63	63	126	5	7	12	**138**
Genoelselderen	56	24	80	17	9	26	**106**	82	54	136	33	12	45	**181**	60	42	102	19	10	29	**131**
Gingelom	111	58	169	35	18	53	**222**	111	58	169	77	21	98	**267**	149	56	205	31	4	35	**240**
Gorsem	38	16	54	21	12	33	**87**	138	10	148	27	3	30	**178**	101	58	159	35	10	45	**204**
Gors-Opleeuw	74	37	111	23	12	35	**146**	73	18	91	43	16	59	**150**	142	123	265	9	5	14	**279**
Gotem	21	0	21	11	1	12	**33**	29	23	52	16	4	20	**72**	19	25	44	8	2	10	**54**
Groot Gelmen	91	6	97	20	7	27	**124**	121	120	241	49	9	58	**299**	53	43	96	12	4	16	**112**
Grootloon	8	0	8	9	0	9	**17**	30	24	54	3	0	3	**57**	28	2	30	2	0	2	**32**

Grote spouwen	215	203	418	39	14	53	**471**	211	177	388	51	16	67	**455**	56	49	105	7	9	16	**121**
Guigoven	75	51	126	10	6	16	**142**	67	24	91	23	7	30	**121**	39	10	49	12	2	14	**63**
Halmaal	41	12	53	6	1	7	**60**	24	15	39	7	5	12	**51**	37	16	53	1	0	1	**54**
Heers	68	35	103	43	28	71	**174**	88	62	150	58	41	99	**249**	93	77	170	40	13	53	**223**
Hees	101	34	135	32	8	40	**175**	140	70	210	26	12	38	**248**	33	27	60	0	0	0	**60**
Heks	91	26	117	23	14	37	**154**	87	81	168	21	10	31	**199**	51	22	73	22	6	28	**101**
Hendrieken	23	12	35	2	1	3	**38**	10	0	10	3	0	3	**13**	10	0	10	0	0	0	**10**
Henis	64	4	68	8	2	10	**78**	111	93	204	16	10	26	**230**	35	24	59	7	3	10	**69**
Herderen	115	52	167	45	19	64	**231**	100	151	251	29	22	51	**302**	74	67	141	13	5	18	**159**
Herstappe	31	21	52	10	5	15	**67**	17	16	33	27	11	38	**71**	21	16	37	13	8	21	**58**
Herten	12	3	15	7	4	11	**26**	15	9	24	3	0	3	**27**	11	7	18	4	2	6	**24**
Hoelbeek	82	87	169	9	13	22	**191**	61	21	82	9	9	18	**100**	24	26	50	0	0	0	**50**
Hoepertingen	199	73	272	42	25	67	**339**	194	183	377	47	16	63	**440**	170	12	182	52	10	62	**244**
Hoeselt	532	326	858	69	47	116	**974**	587	403	990	112	14	126	**1116**	198	62	260	33	11	44	**304**
Horpmaal	54	0	54	24	0	24	**78**	133	140	273	19	28	47	**320**	114	70	184	16	12	28	**212**
Jesseren	84	87	171	14	10	24	**195**	86	20	106	30	6	36	**142**	58	53	111	9	3	12	**123**
Jeuk	168	20	188	64	32	96	**284**	156	133	289	94	32	126	**415**	69	45	114	61	21	82	**196**
Kanne	54	70	124	26	14	40	**164**	66	45	111	23	9	32	**143**	55	3	58	5	0	5	**63**
Kerkom	67	29	96	24	16	40	**136**	99	58	157	45	9	54	**211**	55	49	104	15	3	18	**122**
Kerniel	63	87	150	24	13	37	**187**	121	57	178	42	14	56	**234**	65	79	144	14	8	22	**166**
Klein Gelmen	59	69	128	12	6	18	**146**	36	8	44	15	10	25	**69**	44	28	72	13	10	23	**95**
Kleine spouwen	150	146	296	9	4	13	**309**	116	112	228	13	2	15	**243**	40	12	52	4	4	8	**60**
Koninksem	84	60	144	21	14	35	**179**	130	148	278	26	5	31	**309**	92	27	119	5	3	8	**127**
Kortessem	286	101	387	43	26	69	**456**	267	74	341	73	35	108	**449**	224	116	340	54	24	78	**418**
Kortijs	43	30	73	22	8	30	**103**	45	31	76	38	11	49	**125**	34	56	90	19	8	27	**117**
Kozen	163	38	201	42	22	64	**265**	140	132	272	61	28	89	**361**	98	73	171	21	5	26	**197**
Kuttekoven	14	0	14	14	5	19	**33**	25	9	34	8	5	13	**47**	28	19	47	8	1	9	**56**
Lauw	220	233	453	26	14	40	**493**	224	250	474	28	13	41	**515**	207	28	235	16	9	25	**260**
Mal	42	23	65	26	6	32	**97**	96	48	144	28	11	39	**183**	84	98	182	7	3	10	**192**
Martenslinde	112	105	217	11	8	19	**236**	101	65	166	13	5	18	**184**	74	22	96	1	3	4	**100**
Mechelen-Bovelingen	120	37	157	27	19	46	**203**	142	88	230	50	21	71	**301**	48	36	84	22	8	30	**114**
Membruggen	82	70	152	10	11	21	**173**	139	77	216	26	12	38	**254**	89	29	118	5	3	8	**126**
Mettekoven	14	3	17	16	3	19	**36**	19	18	37	25	9	34	**71**	25	8	33	15	7	22	**55**
Mielen boven Aalst	88	29	117	31	17	48	**165**	109	116	225	49	24	73	**298**	72	50	122	40	9	49	**171**
Millen	214	90	304	69	39	108	**412**	167	235	402	62	29	91	**493**	103	107	210	0	0	0	**210**
Moelingen	53	10	63	47	15	62	**125**	96	61	157	32	10	42	**199**	90	80	170	14	6	20	**190**

Montenaken	42	24	66	49	38	87	**153**	214	196	410	90	29	119	**529**	156	69	225	30	9	39	**264**
Mopertingen	124	82	206	19	13	32	**238**	200	77	277	16	8	24	**301**	47	30	77	0	0	0	**77**
Muizen	23	3	26	7	6	13	**39**	27	26	53	13	7	20	**73**	25	23	48	11	3	14	**62**
Munsterbilzen	230	48	278	7	6	13	**291**	254	21	275	12	3	15	**290**	25	20	45	1	0	1	**46**
Neerrepen	37	1	38	14	4	18	**56**	93	55	148	6	8	14	**162**	29	18	47	11	5	16	**63**
Nerem	94	26	120	20	10	30	**150**	85	120	205	20	6	26	**231**	48	22	70	13	5	18	**88**
Niel	22	12	34	15	13	28	**62**	109	70	179	30	12	42	**221**	61	48	109	17	0	17	**126**
Nieuwerkerken	211	109	320	14	9	23	**343**	196	130	326	13	6	19	**345**	84	64	148	4	0	4	**152**
Opheers	33	17	50	19	5	24	**74**	58	43	101	33	10	43	**144**	26	23	49	30	16	46	**95**
Ordingen	39	4	43	9	5	14	**57**	80	78	158	23	3	26	**184**	10	0	10	12	5	17	**27**
Overrepen	84	9	93	15	5	20	**113**	88	13	101	30	7	37	**138**	51	24	75	6	4	10	**85**
Piringen	27	8	35	10	6	16	**51**	106	33	139	26	13	39	**178**	50	39	89	10	4	14	**103**
Remersdaal	Was toen nog geen zelfstandige gemeente							89	72	161	22	15	37	**198**	78	72	150	20	18	38	**188**
Riemst	67	25	92	24	14	38	**130**	94	72	166	12	7	19	**185**	52	48	100	7	8	15	**115**
Rijkel	66	20	86	11	9	20	**106**	71	8	79	26	14	40	**119**	33	23	56	18	3	21	**77**
Rijkhoven	Was toen nog geen zelfstandige gemeente							175	40	215	22	11	33	**248**	125	22	147	10	10	20	**167**
Riksingen	70	11	81	10	6	16	**97**	64	19	83	26	6	32	**115**	92	41	133	4	5	9	**142**
Romershoven	78	105	183	8	6	14	**197**	115	89	204	12	10	22	**226**	73	42	115	8	6	14	**129**
Rosmeer	105	60	165	27	16	43	**208**	109	105	214	17	12	29	**243**	94	57	151	3	3	6	**157**
Rukkelingen Loon	52	16	68	15	7	22	**90**	67	53	120	20	9	29	**149**	22	8	30	14	6	20	**50**
Runkelen	87	53	140	4	2	6	**146**	66	61	127	3	5	8	**135**	26	27	53	0	0	0	**53**
Rutten	137	131	268	31	16	47	**315**	128	59	187	66	27	93	**280**	60	38	98	14	4	18	**116**
Schalkhoven	46	26	72	8	4	12	**84**	54	37	91	19	13	32	**123**	59	43	102	5	2	7	**109**
Sint martensvoeren	177	145	322	19	16	35	**357**	262	265	527	47	22	69	**596**	246	238	484	24	12	36	**520**
Sint Pietersvoeren	118	124	242	20	7	27	**269**	53	56	109	19	4	23	**132**	43	50	93	3	3	6	**99**
Sint-Huibrechts hern	59	44	103	8	7	15	**118**	76	60	136	22	8	30	**166**	69	17	86	5	2	7	**93**
Sint-Truiden	865	433	1298	219	94	313	**1611**	821	356	1177	330	58	388	**1565**	350	255	605	83	20	103	**708**
Sluizen	170	189	359	32	18	50	**409**	49	14	63	22	9	31	**94**	52	45	97	2	1	3	**100**
Teuven	85	110	195	32	27	59	**254**	67	80	147	37	10	47	**194**	90	90	180	8	11	19	**199**
Tongeren	207	75	282	105	36	141	**423**	309	86	395	154	24	178	**573**	109	100	209	44	13	57	**266**
Ulbeek	108	22	130	19	13	32	**162**	129	26	155	58	22	80	**235**	72	2	74	40	11	51	**125**
Valmeer	283	276	559	30	30	60	**619**	216	280	496	17	10	27	**523**	93	89	182	4	6	10	**192**
Vechmaal	137	147	284	15	24	39	**323**	91	53	144	34	9	43	**187**	190	31	221	32	12	44	**265**
Velm	144	40	184	72	33	105	**289**	161	118	279	125	47	172	**451**	115	95	210	99	17	116	**326**
Veulen	41	17	58	18	15	33	**91**	57	19	76	27	6	33	**109**	32	26	58	15	6	21	**79**
Vliermaal	281	73	354	34	22	56	**410**	297	260	557	49	13	62	**619**	277	18	295	17	11	28	**323**

Vliermaalroot	Was toen nog geen zelfstandige gemeente							171	131	302	18	12	30	**332**	143	31	174	10	4	14	**188**
Vlijtingen	289	175	464	28	22	50	**514**	282	171	453	37	19	56	**509**	187	217	404	8	13	21	**425**
Voort	39	26	65	13	4	17	**82**	15	1	16	21	2	23	**39**	31	1	32	13	3	16	**48**
Vorsen	23	9	32	13	8	21	**53**	56	45	101	32	8	40	**141**	24	19	43	7	1	8	**51**
Vreren	57	27	84	53	18	71	**155**	88	49	137	47	21	68	**205**	71	84	155	6	6	12	**167**
Vroenhoven	132	65	197	34	21	55	**252**	173	106	279	32	13	45	**324**	83	61	144	6	4	10	**154**
Waltwilder	144	38	182	14	10	24	**206**	161	150	311	17	7	24	**335**	115	75	190	0	0	0	**190**
Wellen	457	247	704	53	59	112	**816**	492	215	707	69	27	96	**803**	247	116	363	17	6	23	**386**
Werm	51	36	87	15	7	22	**109**	57	62	119	9	5	14	**133**	59	32	91	5	3	8	**99**
Widooie	25	15	40	17	6	23	**63**	66	67	133	35	11	46	**179**	51	16	67	7	10	17	**84**
Wijer	111	48	159	8	8	16	**175**	100	62	162	2	34	36	**198**	180	121	301	8	4	12	**313**
Wilderen	45	15	60	11	6	17	**77**	49	26	75	36	11	47	**122**	42	39	81	35	5	40	**121**
Wintershoven	44	33	77	10	8	18	**95**	64	31	95	29	6	35	**130**	43	26	69	8	2	10	**79**
Zepperen	200	65	265	39	33	72	**337**	243	67	310	63	14	77	**387**	201	0	201	22	1	23	**224**
Zichen-zussen-bolder	117	155	272	51	24	75	**347**	187	386	573	42	35	77	**650**	117	99	216	13	15	28	**244**
TOTAAL	**14033**	**7969**	**22002**	**3092**	**1773**	**4865**	**26867**	**15766**	**10208**	**25974**	**4431**	**1729**	**6160**	**32134**	**10331**	**6445**	**16776**	**1896**	**743**	**2639**	**19415**

Bron: Landbouwtelling 1846, 1895 en 1929

Bijlage 46 De boomgaarden en weides in Millen zijn omringd met houtwallen en hagen

Bron: Prentkaartencollectie Dexia

Bijlage 47 De grondversnippering in 1959 in Aalst bij Sint-Truiden, Brustem, Borgloon, Millen, Heks, Rijkhoven, Overrepen

Aalst bij Sint-Truiden

Aantal percelen	875
Percelen niet bereikbaar vanop weg	352
Gemiddeld aantal percelen per bedrijf	9.83
Beteelde oppervlakte	412.6 ha
Gemiddelde oppervlakte van één perceel	0.5 ha

Brustem

Aantal percelen	1056
Percelen niet bereikbaar vanop weg	308
Gemiddeld aantal percelen per bedrijf	5.96
Beteelde oppervlakte	645.6 ha
Gemiddelde oppervlakte van één perceel	0.6 ha

Borgloon

Aantal percelen	856
Percelen niet bereikbaar vanop weg	55
Gemiddeld aantal percelen per bedrijf	2.77
Beteelde oppervlakte	568.1 ha
Gemiddelde oppervlakte van één perceel	0.6 ha

Millen

Aantal percelen	2244
Percelen niet bereikbaar vanop weg	821
Gemiddeld aantal percelen per bedrijf	16.14
Beteelde oppervlakte	836.4
Gemiddelde oppervlakte van één perceel	0.4

Heks

Aantal Percelen	402
Percelen niet bereikbaar vanop weg	85
Gemiddeld aantal percelen per bedrijf	9.6
Beteelde oppervlakte	350
Gemiddelde oppervlakte van één perceel	0.9

Rijkhoven

Aantal percelen	1035
Percelen niet bereikbaar vanop weg	314
Gemiddeld aantal percelen per bedrijf	10.14
Beteelde oppervlakte	330 ha
Gemiddelde oppervlakte van één perceel	0.3

Overrepen

Aantal Percelen	616
Percelen niet bereikbaar vanop weg	146
Gemiddeld aantal percelen per bedrijf	7.24
Beteelde oppervlakte	375 ha
Gemiddelde oppervlakte van één perceel	0.6

Bron: Landbouwtelling 1959

Bijlage 48 De indeling van gewassen naar de mate van erosiegevoeligheid

	Nauwelijks erosiegevoelig door permanente bedekking	Weinig erosiegevoelig	Matig erosiegevoelig	Erosiegevoelig
Akkerbouw-gewassen	graszaadteelt	wintergraan winterkoolzaad	zomergraan vlas zomerkoolzaad	bieten aardappelen cichorei
Voedergewassen	grasland grasklaver luzerne meerjarige klaver	wintergraan-GPS (gehele plant silage)	zomergraan-GPS (gehele plant silage)	snijmaïs korrelmaïs
Fruitteelt	hoogstamboomgaard			laagstamfruitteelt kleinfruit boomteelt
Groente- en sierteelt				witlo(o)f uien vollegrondsgroenten meerjarige sierplanten

Bron: www.limburg.nl/dsresource?objectid=4932&type=org

Bijlage 49 De mogelijke bestanddelen van veldnamen (en straatnamen)

Categorie	Bestanddeel van veldnaam	Verklaring/opmerkingen
Het verschil tussen hoog en laag	Berg, bergen, heuvel, hogel, hocht	Hoogte
	plat	Kan ook vers betekenen
	Dal, del, delling, dil,	Laagste inzinking, plas, laaggelegen gebied met plassen
	Waard, drenk, drink, dronk,	Land dat vaak onderloopt
	Slijk, slik, slikken,	Slijkerig, moerassig gebied
	Laak,	Moerassig gebied, maar kan ook grensrivier betekenen
	Vochte, vuchte,	Vochtig land
De gesteldheid van de bodem	Vette, vetland, vetpot, schooneveld	Vruchtbaar land
	Zondagsland	Goed, vruchtbaar land
	Boos, kwaad, schraal, hongerkamp	Onvruchtbaar land, kwaad kan ook vuil betekenen (onkruid)
	Koekerkhof, paardenkerkhof, paardenhemel	Land waarop de dieren honger leden
	Steenakker	Algemeen slechte grond met veel stenen en moeilijk te bewerken
	Duivelshoek, duivelsaars	Onvruchtbaar, land was des duivels
	Vrijdag-	Vrijdag als ongeluksdag
	Zandkamp, kleiweer,	Doelen op de grondsoort
	Harde land, taaie land, taaie wei,	Moeilijk te bewerken
	Mestakker, voorakker	Kort bij boerderij gelegen, gemakkelijk te bemesten
De begroeiing	Veld	Oorspronkelijk voor woeste grond gebruikt, later ook voor bebouwd land
	Heiveld	In oosten van land voornamelijk gebruikt als woeste grond
	Woestenij, woeste grond, woeste,	Woeste gronden
	Wildernis, wildert, willis, wilde land,	Ruige begroeiing

	Ruw, ruig,	
	heide	Oorspronkelijk open, onbewerkt veld, soms synoniem voor plein
	Heidekruid, heet, heit, hiet,	Een in wildernis groeiende plant
	dries	Ongecultiveerde gronden
	Vuilkamp, de vuile	Sterke begroeiing met onkruid
	Blauwe kamp	Begroeid met slecht blauwgras
	Zegge	
	Bentgras, buntgras, benthet,	
	Gagelveld, gagelkamp	Groeit op slecht gewaterd land
	Bloemenlandje, bloemenven, bloemenkamp	Begroeid met bloemen
	Ruit, ruyt,	Onkruid, gebruikt voor waterplanten
	Rietbos, rietkamp, rit-,	Met riet begroeid
	Bies,	Laaggelegen landen, meestal weilanden
	Kien, kin-,	Vernoemd naar fossiel hout in veengebied voor verwarming en verlichting
	Wilgen-, iepen-,	Vernoemd naar de bomen die er groeiden
	Bramen-, jenever-,	Vernoemd naar de struiken die er groeiden
Het gebruik dat van de bodem wordt gemaakt	Akkers, bouwakkers,	Verbouwd land
	Corenlant, korenlanden,	Land met granen
	Zaadland, saetacker, het saet,	Verbouwd land
	Braakland, braak, zwartland, veldbraak, slaapakker,	Het in het drieslagstelsel niet verbouwd land
	Drievelings, drie-	Verwijzing naar drieslagstelsel
	Klaverakker, roggeakker,	Verwijzing naar wat er precies op groeit
	Wenden, wande	De ploeg omkeren
	Dachwand	Zo veel als men op één dag met twee paarden kan omploegen
	Wentacker, gewende akker	De afzonderlijke akker die voor de drie slagen werd uitgespaard voor

		het wenden van de ploeg
	Voor- en achterwenning	Doordat stuk land soms wee wennings nodig had, voor- en achteraan
	Brede, bree, smalland,	Naar de vorm van het perceel
	Boonenakker, rapenland, raap-, vlasakker, hopland,	Naar het product dat er op verbouwd werd
	Tarweakker, weitakker, broodakker,	Naar het product dat er op verbouwd werd
	Weide, weed,	Weiland, later ook hooiland
	Beemd, made, mede, hooi-	hooiland
	De brand, brandveen,	Veengebied
	Vinke, vinkenpeel	Slechte, lichte turf
	Plaggemarsch, plakkerij	Waar men de plaggen stak
	Krik, kriek, colen; kricken, torff	houtskool
De dieren die er huisden	Muggen-, mieren-, muizen-, kikkerland,	Slecht land
	Paddeacker, adderhoek, mollenveldje, luisveld	Slecht land
	Imme, yme,	Bij (nuttig dier)
	Vogelweide, vogelland	Geschikt voor (water)vogels, eventueel voor jacht, niet zo geschikt voor akkerbouw
	Kraaienakker, uilenbroek, spreeuwenweid, meeuwenkamp,	Niet geschikt voor akkerbouw
	Leeuwerik, duiven-	Mogelijk ook genoemd naar herberg, huismerk, vrouw,
	Zwanen-, swanerie, zwaendrifte,	Belangrijk voor dons
	Ganzen, goasheuvel, goeshoek,	Ganzen
	Kooiland, kooi-	Verwijzing naar eendenkooien, soms schapenkooien
	Kraanland, kranengoor,	Kraanvogels
	Wildert	Eigendom van de heer (vol met wild)
	Konijnenkampen, hazenakkers	
	Vischerij, viskenij, visschershoek	Akkers gelegen aan visrijke waters, visvijver,
	Takkebosakker, legerakker	Men legt takken in nabijgelegen water om vis te vangen

De dieren die men er liet grazen	Calverkamp, peerdsweide, ossevenne, koeweyde,	Vernoemd naar het desbetreffende dier dat er graast
	Biestkamp	Waar men koeien liet grazen
	Ezelshoek, schapeland	Slecht land, slechte weide
	Lammetjesslag, lammerweide, geitenweide	
De grootte	Tien morgen, drie bunders,	Naar de oude maat
	Dagmaat, driemat	
	Dagwerk, vijf daghwerk, het tiendagswerk,	
	Swade, swat	De hoeveelheid gras die ineens met de zeis werd afgemaaid
	Morgen	Oude maat of hoeveelheid land die in één morgen kan bewerkt worden
	Mud, schepel	Genoemd naar de hoeveelheid zaaigoed dat men nodig had
	Roeden	Overdracht van de maatstok op een landmaat
	Wederhelft	De helft van een dubbele akker
	Groot, mikkel en klein, lutje	Akker die in twee gedeeld is geweest
De vorm	Blok, streep, repel	
	Hoek, driehoekje, halve vijfhoek, hoekven	
	Horn, hern, harnen,	Betekend ook hoek
	Snip	In Nederland: stuk land dat in scherpe hoek uitloopt
	Verder oord, noord,	
	Punt, tuit, tip, ham,	
	split	In verschillende tongen uiteenlopend
	Smal, breed, kort, lang	
	Brei-	Spelvorm van brede, maar kan ook slijakker betekenen
De ligging	Oostvin, noerddinck	Naar windrichting genoemd
	zuider	Winrichting of zuur
		Vernoemd naar dorp of streek

	Bij het land van Bram, achter de heg, aan de weg,	
	Middel, achter, voorste	Aanduiding van relatieve onderlinge ligging
Afsluiting, omheining of grensteken	Schot-	Afgeschoten (afgesloten) stuk land
	schaepsschot	Afgesloten stuk land met schapen
	schut	Het schutten van het vee
	Be-luiken, beelc, bulc,	Omsloten, afgesloten land
	Bivanc, bijvang	
	perk	Afgesloten stuk land, akkerstrook
	kamp	Stuk land met hout begroeid walletje omgeven
	Slag, slaan	Door afgrenzing aan gemeenschappelijke gronden ontrokken
	Kamer, camere	Afgepaald deel
	kavel	
	Hege, de hagen, printhagen,	Naam van omheining gaat over op het land zelf
	Glint, glent,	Heining die diende om weiland in stukken te delen
	Vaalt, vaaltakker	Akker waar schapen in omheining overnachten om mest op te vangen. Schaapskooi
	Doel, dal	Greppel als omheining
	Sloot-	Sloot rond perceel
	Paalakker, de paal, rooie paal	Duidend op grenspaal op perceel
	torenakker	Vernoemd naar toren die grens aanduid
	Kruisakker, kruysveld, kruisland	Verwijst naar grensaanduiding (kruispunt) of veldkruis dat er staat of stond
Benoeming naar het water	Beek-, gracht-, -water, -sloot, -loop,	Vernoeming naar water in buurt
	Rijncamp,	Naam van het water als bestanddeel
	Zoetwater, zwarte water	Plassen op veld of weide of op veengebied
	poelakker	Vernoemd naar poel op stuk land

	Flesh-, slat-,	Stilstaande plas
	Put(ten), kuil(en), kleiputten, kolken	Door uitgraving ontstaan
	born	Bron, drinkplaats voor vee, put,
	Slont, sloont	Weiland, laag en moerassig, dal
Weg, dam, dijk, brug, sluit bij land	Weg-, pad-, laan-; padakker, laanakker	
	Bruggenkamp, brughland	
	sluis	
Al dan niet verdwenen bouwsel, molen, huis, hut, bedrijf, verdedigingswerk, begraafplaats,…	Molenland, meulenkamp, de molen,	Er staat molen op. Kan ook verwezen worden naar naam van de molen of het type/model molen dat er staat.
		Vernoemd naar een huis
		…
Bezitter of gebruiker	Peter bollen stees Soons lande	Verwijzing naar eigenaar
	Molenaarsakker, schoolmeistersland	Verwijzing naar beroep van eigenaar
	Drostland, heerenkamp, gravensland, jonkersland	Verwijzing naar ambtelijke verhoudingen
	Gemeende, gemeinde, meent	Gemeenschappelijk bezit
	Herden, hertganck	Verwijzend naar gemeenschappelijke weiden voor vee onder toezicht van herder
	Wandelende akkers, stilligende dagmaeten	Bij gemeenschappelijk grondbezit het al dan niet wisselen van de gronden tussen de eigenaars
	Kijfveld, kwestiekavel, kibbelkamp,	Betwisting van bezit
	Kerkelanden, proosdijgoed, pastorieland, monikkenhof,	Kerkelijk bezit

Bron: SCHONFELD M., *Veldnamen in Nederland*, Arnhem, 1980. en http://www.dbnl.org/tekst/sege010hasp02_01/sege010hasp02_01.pdf

Bijlage 50 De mogelijke bestanddelen van veldtoponiemen

1. Ing-namen

2. Heem namen

3. -hove, -hoeve, -hof

4. Namen die een bebouwd land aanduiden

- veldnamen
- akkernamen
- landnamen
- bundernamen
- kampnamen
- kouternamen
- astnamen
- aschnamen

5. Namen met een bestanddeel dat op grasland wijst

- beemdnamen
- broeknamen
- weidenamen
- meerschnamen (Mersenhoven in Guighoven)
- zittertnamen (Sittard in Borgloon)
- groesnamen (Groeske in Broekom)
- pasnamen (Pasgracht in Grootloon)
- boomgaardnamen

6. Namen gevormd met een bestanddeel dat woeste grond betekend

- drieschnamen (Gratemdries in Borgloon)
- aardnamen (Muilart in Borgloon), Trokkartveld in Ulbeek)
- brulnamen (Briel in Borgloon)
- heidenamen
- wildenamen (wildeborn in Hoepertingen)

7. Toponiemen die omheinde grond aanduiden

- blooknamen (Blookweg in Guighoven, Bilterblok in Hoepertingen)
- waardenaam (Ervaart in Borgloon)
- meernamen (Haagsmeer in Kortessem)

8. Namen die op verdwenen of nog bestaande boschbedekking wijzen

- boschnamen
- loonamen (Oetsloven in Berlingen)

- haagnamen
- houtnamen
- woudnamen
- stoknamen
- vogelzangnamen
- brandnamen (gebrand land in Broekom)
- rodenamen

9. Toponiemen van een boschboomgaard gevormd

- abeelnamen
- eiknamen
- elsnamen (Ilsenbosch, Hilsebemde in Hoepertingen)
- eschnamen
- hagendoornnamen
- hulstnamen (Hulsberg in Borgloon)
- lindenamen
- mispelnamen
- notelaarnamen
- populiernamen
- wilgnamen

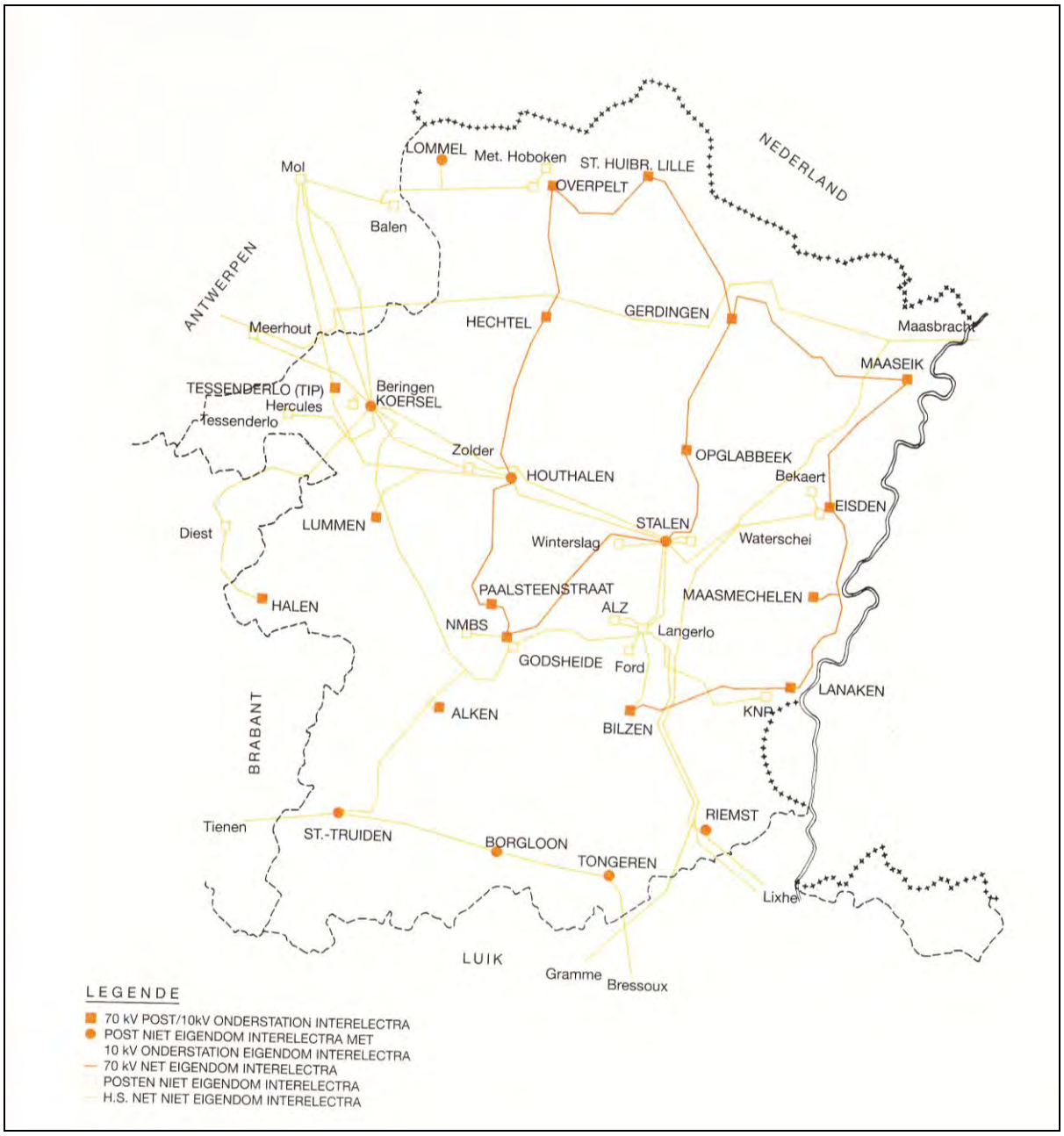
Bron: Marchal J., 1947, 21-23, 260 ev

Bijlage 51 Het aantal stoommachines en stoomkracht (in pk) in Limburg en België tussen 1838 en 1880

	Limburg		België	
	Aantal machines	**Totaal pk**	**Aantal machines**	**Totaal pk**
1838	5	57	1.044	25.312,5
1844	8	93	1.448	37.370, 5
1846	10	99	1.802	51.205,5
1848	11	111	2.124	58.915,5
1849	12	121	2.197	63.040
1850	16	186	2.282	65.930
1853	18	194	2.642	72.502
1855	22	220	3.360	98.014
1860	29	248	4.410	99.601
1870	65	560	8.220	176.844
1875	108	940	10.518	228.080
1880	116	1.088	14.060	242.439

Bron: Linters A., 1980, 11.

Bijlage 52 De hoogspanningsnetten en installaties volgens Interelektra

Bron: Interelektra, 1990, 93.

Bijlage 53 Een aantal citaten uit de interviews die in 2010 van een veertigtal mensen zijn afgenomen

1. WAAR HET ALLEMAAL MEE BEGINT: GEOGRAFIE EN BODEM

Speciale bodem, unieke natuur

Haspengouw is vanuit natuurbehoud zeer lang stiefmoederlijk behandeld. 'Dat is zo een intensieve landbouwstreek, eigenlijk is daar toch niks meer,' dacht men. Nadien heeft men zich vooral geconcentreerd op de valleien. Maar eigenlijk is dat niet typisch voor Haspengouw. De typische natuur van Haspengouw zit daarbuiten. Bijvoorbeeld Borgloon, dat is een heuvelsite. Als je met de wagen naar Borgloon rijdt, je moet omhoog! Het is een koepel met een bepaalde geologische opbouw. Daar zit op een moment een bepaalde geologische laag, die bijzonder fossielrijk is. Ik heb daar kisten thuis van vol liggen. Zeer grote fossielen. Maar fossielen zijn kalk. Dus er zit op een bepaald niveau een geologische laag onder Borgloon die zeer kalkrijk is. Als je dat nu langs boven bekijkt dan is dat eigenlijk een kalkrijke band rond Borgloon. Wij vinden effectief rond Borgloon nog allerhande relicten wat wij noemen de kalkrijkere kamgraslanden*. Dat zijn unieke systemen, zelfs in Europa. (ED)

Lokale bodemverschillen

Het moment afwachten om te zaaien is erg belangrijk. In Boirs, dat is een kalkachtige bodem, daar heb je ook die cementfabriek. Als ze daar vandaag beginnen met bieten zaaien dan moest je hier uw machines aanhangen om 's anderendaags te kunnen beginnen. Die konden een dagje vlugger beginnen met zaaien omdat zij zoveel leem niet hadden in de bodem. Die silexstenen lieten het water vlugger doorsijpelen. Dus daar was het vlugger droog. Samen met mijn schoonbroer reed ik om de bieten bijeen te doen. Dan begonnen we hier in Elst (Millen) en daarna was het pas goed in Nerem. Want nog meer op Tongeren aan, daar is de grond een beetje meer, *potjat* zeggen wij, een beetje zwaardere leem wat niet zo goed water doorlaat. Als het daar goed is, mag je geen dag meer wachten want anders is het *bricken*, dan krijg je het niet meer fijn. Maar als je te rap begint, krijg je een korst onderin en heb je geen bieten. Bieten zaaien om een topproductie te verkrijgen dat gaat maar ongeveer vier dagen. Te rap is niet goed en als je te lang wacht, dan ben je te laat. (LR)

Bronnen in de dalen

Tussen Colen en Kerniel heb je een *slonk** hé. Toen ik kind was, had je daar toch altijd zeven à acht bronnen. Een bron is gekocht door iemand die veel met paarden bezig is en die heeft dat afgeleid want droogleggen kan je dat niet. En één bron zie ik toch nog altijd, die is nog afgespannen. Dat is de grootste bron, maar er waren er nog anderen. (GH)

Bronwater, drinkwater

Dat Plinius bronwater werd ook in de café's geschonken hé. *Eau de pline, bon pour la santé et l'origine*. Het is nog altijd zeer ijzerhoudend water. En de dames die in verwachting waren, werden aangeraden om veel Pliniuswater te drinken waar ze nu een ijzerpastilleke krijgen hé. Dat was de familie Gellers die dat gecommercialiseerd heeft. Nu is de bron in zo een huisje ingebouwd en je kunt er niet aan. Met uw handen kan je water drinken, maar je kunt er niet aan. Ik weet ook niet hoe lang het houdbaar is. Want als je een gewone fles neemt en vult met dat bronwater, na drie dagen ziet dat rood van het ijzer hé. Ik weet niet hoe die mensen dat konden conserveren. (LB)

Lekkernijen in de Mombeek

Het krioelde van de rivierkreeft in de Mombeek. Rivierkreeft die we nu praktisch niet meer vinden in België. Maar wij waren zelf niet zo op die rivierkreeft uit. Dat interesseerde ons niet. Dat waren dan de mensen in betere doening, die kwamen dat hier vangen. Ik ken bijvoorbeeld een oude apotheker in Tongeren. Hij zal nu wel bijna negentig jaar zijn. Die raakte in vervoering als hij me sprak over dat kreeften vangen hier. En dan gingen die naar huis met een emmer kreeften en dan aten die thuis deze rivierkreeft. Mensen uit het Luikse die kwamen hier kreeft vangen. Zo was er ook een baron, ik ga zijn naam niet noemen. Een baron die had ook trek in die lekkernij van die rivierkreeften hier. Maar dat was geen zicht als die man daar met een netje met wat vleesafval aan de Mombeek moest gaan zitten. Dan kwam die hier, op de straat die doodloopt op de Mombeek, nu is dat Bekstraat, vroeger was dat de Kwade Steeg. Die had haar naam niet gestolen want dat was een afschuwelijk modderpad. Die baron kwam dan daar naartoe en sprak dan enkele jongens op de straat aan en zei: 'Kijk, gaat gij me kreeften vangen?'. Een paar uur later kwam die terug en dan hadden die jongens kreeften gevangen en dan kregen die wat drinkgeld van die man. En zo at die ook mee van onze kreeften hier. Zo zie je maar. (RN)

Reliëf en erosie

De *buts* dat is als je van Overrepen komt, heb je dat vlak land daar van tien, vijftien hectaren. Dat helt naar die weg en in die draai daar zijn wat erosieproblemen. Maar als je dan naar die geleerde mensen gaat en zegt: 'zo en zo zou je dat moeten doen,' dan doen ze dat niet. En dan zijn er problemen. En dan trekken ze gleuven aan de andere kant van de weg en dan loopt de modder onze wei in, tussen de haag door. Aan de zuidkant van Tongeren, waar de open velden liggen, daar zijn wel meer problemen met erosie. (CW)
Camille, landbouwer

Uitkijktorens als speelparadijs

Op de burcht in Brustem gingen wij ook spelen als we jong waren hé. En dat is nu nog altijd zo. Dat is het paradijs voor de kinderen. Die gaan daar nog altijd spelen en die vernielen daar ook veel, spijtig genoeg. Ik heb dat waarschijnlijk zelf ook gedaan. (RV)

2. BEWONING EN HET DORP

Kerk en adel structureren het dorp

Op sommige kastelen zul je een goeie kasteelheer gehad hebben gelijk hier, en op sommige plaatsen zul je een dictator gehad hebben. Maar de kasteelheer had overal zijn greep. Het verhaal was: de pastoor moest ze braaf houden en de kasteelheer arm. Maar de oude barones hier in het dorp, die deed veel goeds voor de mensen van het dorp. Als er mensen waren die het niet al te breed hadden, ging zij naar het dorp met die mensen mee winkelen en zij betaalde dat. En voor hun kinderen kocht ze kleren. Elk jaar was er met kerstmis een feest voor de dorpskinderen. Wij waren zo blij als een gek dat we een cadeautje kregen en dat we naar het kasteel mochten, wij waren die mensen dankbaar. Wij kregen bij ons thuis niks. Nu zijn de kinderen niet zo rap meer content hé. (CW)

Stinzen

Stinzen dat zijn planten die men in kasteelparken ooit invoerde. In de achttiende en negentiende eeuw waren adel en geestelijkheid de enigen die genoeg geld en contacten hadden om te reizen. Ze gingen natuurlijk nog niet naar India, maar vooral naar het zuiden van Europa. En zij brachten van daar planten mee die zij uitplantten in hun tuin. Vandaar dat er hier in de kasteelparken Italiaanse aronskelk staat. En voorjaarszonnebloem en bergkrokussen en wat weet ik nog allemaal. Men noemt dat stinzenplanten. Dat komt van het Friese woord *stins*. *Stins* betekent gewoon wat wij hier een donjon noemen, een middeleeuwse mottoren. Het leuke is, eigenlijk was dat een statussymbool, gelijk nu een rijke met een dikke Mercedes gaat rondbollen was het toen blijkbaar chique om te kunnen zeggen: 'Ik heb Italiaanse aronskelk'. Dat betekende dat je toch wel contacten had met Zuid-Europa, met Italië en wat weet ik allemaal. Bijvoorbeeld in Hoepertingen ligt kasteel Mariagaarde met een kasteelpark. De kerk ligt daar vlak tegenover en ook de pastorietuin. Het leuke is dat je in de pastorietuin dezelfde stinzenplanten vindt als in de kasteeltuin. Waaruit dus nu nog die innige omhelzing tussen adel en kerk in terug te vinden is. Gewoon in de planten uit de beide tuinen! Want de pastoor die wou toch ook een zeker statussymbool en had contact met de baron. En daarom heeft die pastoor dus ook gewoon krokussen of winterakonieten. (ED)

De baron

De baron was alleen in de zomer twee maanden hier. En alle veertien dagen kwam hij eens jagen in de winter en dan kwam hij hier zijn boterhammen opeten. Hij nam ook geregeld legumen mee naar Brussel terug. Wij moesten het kasteel ook een beetje nakijken hé. De hof wat onderhouden. Wij hadden een goede band met de baron. Tot 1975 was er een *domestique* hier. In de winter zat die man daar alleen op het kasteel. Die heeft 69 jaar op het kasteel gewerkt. Die is zelfs begraven in de grafkelder van het kasteel. Dat was een neef van onze grootmoeder. Toen die stierf, bleven de sleutels altijd hier. Nu woont de familie hier niet meer. In 1990 is de baron gestorven en toen wisten de nabestaanden niet goed wat ermee te doen. In 1992 hebben ze dan beslist om het te verkopen. Een Canadees heeft het uiteindelijk gekocht en toen hebben wij de hoeve ook kunnen kopen (DB)

Plaats voor recreatie

Ik heb een schitterende jeugd gehad in Tongeren. Er was toen nog niks eigenlijk. Op *De Motten*, waar nu de speeltuin en het voetbalveld is, daar was niks! Dat was braakliggend terrein en daar konden wij ravotten tot en met. In de winter kon ik nog een sneeuwman maken en met de slee spelen op de markt. Ik en anderen van mijn leeftijd hebben ook schitterende herinneringen aan *Fontaine de pline*, dat was het speelgebied voor ons. Waar nu het *Land van ooit* ligt en waar niets te beleven valt. *Fontaine de pline* was veel kleiner, maar dat had iets. Onze grootouders namen ons mee, een wandeling op Beukenberg, naar *Fontaine de pline*. Die mensen dronken daar iets, wij konden daar spelen en dan terug naar huis. Daar was ook een zwembadje, wij hebben daar allemaal leren zwemmen. Dan hebben ze daarna op *De Motten* een mooi zwembad gemaakt waar mijn kinderen dan weer veel plezier hebben gehad. Dat is allemaal ondertussen ook allemaal weg. (LB)

Huizen en afvalwater

Mijn gans jong leven heb ik in de Mombeek gevist. We vingen allerlei vissen daarin. Maar toen was het ook geen kunst om snoeken of hetzelfde wat te vangen. Jaren erna … hebben ze het Henegauwbos, dat bij het Henegauwkasteel lag, uitgehold. Ze hebben er asfaltwegen door gelegd. Het werd een residentiële wijk. Maar die residentiële wijk had ook afvalwater. Toen trokken ze gewoon, begin jaren zestig, een sleuf, recht de Mombeek in. En zo vernielden ze op heel korte tijd onze Mombeek. Dat was een zware vervuiling die dat

beekje te verwerken kreeg. Natuurlijk, na die vervuiling van die Henegauwwijk begonnen ze ook verder stroomopwaarts te vervuilen. Toen was de Mombeek een open riool, zo lang als ze was. Nu, met dat zuiveringsstation onder Wimmertingen, is de waterkwaliteit veel verbeterd. (RN)

Uitbreiding van de bewoning

Puur landschappelijk vind ik niet dat er zo veel veranderd is… enkel de bebouwing. Dat vind ik gigantisch! Ik ben nu 51. Wat erbij gekomen is aan bebouwing dat is fenomenaal gewoon. En op de meest ongelukkige plaatsen. Had men nu nog aan inbreiding gedaan, had men nu nog de kernen versterkt. Maar op de meest ongelukkige plaatsen heeft men mensen gewoon toegelaten om huizen neer te gooien, om landschappen te verknoeien. (ED)

3. AGRARISCHE GEBOUWEN EN HUN OMGEVING

De plaats voor hout

De plaats voor hout hier dat was richting Kortenbos. Ze noemen die straat hier nog altijd de houtstraat. Dat is nu veranderd in de brandhoutstraat. Maar iedere weg in het dorp was opzij beplant met bomen, ook de wegen door het veld, dat was nodig hé. Ze hadden hout nodig om te stoken, om te bouwen… (KS)

Schuren voor het graan

Hier achter staan de stallen van het bedrijf. Het is een vierkantshoeve hé. En dan hebben we een schuur bijgezet aan de weg, dat was voor in de oogst, voor de stockage. De granen werden in de winter pas gedorst. Nu is het silostockage hé. Er werd alleen wat gedorst in september om stro te hebben tot na de bietentijd en dan ging de dorsmachine de hele winter van boerderij naar boerderij. En die boerenzonen die gingen mee hé, om wat zakgeld te verdienen. (LR)

De zelfvoorzienende boerderij

250 jaar geleden was de bouw van de boerderij een soort zelfvoorziening. Daar waren vier varkensstallekes vanachter en een koestal waar een vijftien of twintig koeien in konden. Aan de overkant was het jong vee vastgebonden en al de rest was voor de paarden. Werkpaard, koetspaard en rijpaard voor het kasteel. Dat is nu allemaal weg, het ene deel is nu een garage en ginder staat een oude auto in en een crossmoto. (CW)

Ruimte voor vijf koebeesten

Twee tot drie koeien hadden wij, meer niet. En dan hadden wij kalven enz. Als je een weide had die wat verder lag, dan zette je die daarin en in de herfst werden die ingehaald om te verkopen. Hier was ook altijd maar plaats voor vijf beesten om in de stal te zetten en zodus kon je niet meer houden hé. Je deed alles met paard en kar en bijna alle jaren had je een veulen en dat werd dan verkocht. (EB)

(Ver)bouwen van de boerderij

Ik zeg altijd: ‘wij hebben gebouwd zolang we geboerd hebben’. Want op een gegeven moment hebben wij daar een koestal bijgemaakt. En ineens moesten we een melkhuis hebben met een afkoeler om de melk af te koelen. We hebben de melk niet lang meegegeven aan de melkerij, want ik moest boter maken. Mijn man

wilde graag dat ik boter maakte. Toen zijn we maar zelf begonnen met boter maken. In de onweersdagen moest je dat zelfs 's nachts doen omdat het door de dag te laf was hé. Naderhand had ik dan toch al een grote frigo waar ik de kruiken room kon inzetten zodat die konden afkoelen. We hadden ook wel een goeie kelder, uit mergel. Die staat er nog en daar heb je altijd dezelfde temperatuur, zomer en winter. Die is ook ideaal om wijn in te bewaren. Heel vroeger deden de mensen daar de voederbieten in. Om ze te bewaren. Natuurlijk, ze hadden vroeger hulp genoeg in de boerderijen hé. Dan werden die bieten allemaal geschrapt, zuiver gemaakt met een mesje en gesneden. Enfin, dat was in de oertijd hé. (BN)

Logeren op de hoeve

Wij doen al twaalf jaar aan hoevetoerisme. De dertiende april 1998 hebben we opendeurdag gehouden. Dus we zijn twaalf jaar bezig. In 1997 zijn we met de werken begonnen. Mijn man was daar eerst niet voor. Hij was boer met hart en ziel en eerder teruggetrokken. Dus aan zijn werk en aan zijn werk blijven. En ik had graag mensen bij me in de buurt. Ik babbel graag dus dat hoort er dan ook bij. Op de schuren lagen nog van die daken met die strooien *poppen*. Onder die oude dakpannen, moesten strooien poppen gelegd worden voor de isolatie. Ik zei toen tegen mijn man: 'Als we daar niets meer doen in die schuren dan hoeven we ook geen nieuwe daken meer te leggen hé'. Toen heeft er dan op het laatste toch mee ingestemd om er vakantieverblijven in te maken. Ja, de boerderij was van zijn familie afkomstig, dus moest hij toch ook zijn goedkeurig geven hé. (BN)

Hakhout kopen

In de winter kocht pa dan een lot, een schalm noemden ze dat. Dat was een aangeduid perceel. Daar betaalden ze een kleine som voor naargelang de hoeveelheid hout dat erop stond. Dan kreeg je een lot toegewezen en dan moest je dat gaan kappen. Dat was eigenlijk hakhout. Zo werden de gemeentebossen verkocht aan particulieren voor het hout. Maar ook het kasteel van Groenendaal deed dat. Zo om de vijf, zes, zeven jaar kocht pa zo een lot hout. In 1975, dat was voor dat ik trouwde, ben ik nog met pa een lot op Groenendaal gaan kappen. Dat was een lot kastanjehout. De grote rechte dikke stukken werden geschild en aan de kant gezet voor palen. Al de rest van het andere hout werd verzaagd of zo. Dat diende allemaal hé. Of essen, dikke schoon stukken es, dienden voor de hooizolder. Daar werden geen planken opgelegd, maar van die staken. Toen ik trouwde en een huis kocht, heb ik mijn weide nog afgemaakt met palen van dat kastanjehout van op Groenendaal. (MM)

Broodnodig hout

Vroeger stonden op ieder bedrijf eiken, essen, … Iedereen moest vroeger bakken, dus moest je mutsaarden hebben om te stoken. Ook voor de kachel. Ik heb ook nog zelf bomen afgeknot. En iedere steel die we gebruikten, kwam uit de beemd of zo. Ieder jaar ging pa de beemd in om stelen te halen of stukken hout voor de bonenstaken.(EB)

Kasteelbossen

De bossen waren van het kasteel. Wie werkte op het kasteel die had voorrang, die kreeg twintig dertig *steire** of wat hij nodig had. Je begon dan van uw hout meterhout te maken en als uw stuk afgekapt was dan werd er gemeten wat je gekapt had. Sommigen moesten daar iets voor betalen en anderen hadden dat voor een appel en een ei. Die bossen dat werd allemaal schoon afgekapt. Het rijshout, het fijne hout, werd dan door sommigen gebruikt om de oven warm te stoken. Maar dat was zuiver en proper dat bos. Zo om de tien, vijftien jaar was

alles dan een keer opgekuist. En nu zijn de bossen van de afdeling natuur en bos en wordt er geen hout meer gehakt. (CW)

Brikken bakken

Ze maakten geen put om aan leem te geraken, ze nivelleerden het terrein door een heuvel af te graven. Er waren ook weke brikken, die waren niet zo stevig. Die werden niet voor de dragende muren gebruikt, maar wel aan de binnenkant. Waar de mesthoop nu ligt zijn ze begonnen met brikken maken. In 1918 hebben we er de schuur mee gebouwd. De brikken werden handgemaakt met leem en water. Die werden twee per twee op haagjes gezet tot er genoeg waren. Dan werd er een brikoven gebouwd en met kolen werd dat gebakken. Vanonder lag er een laag kolen, en daarop de brikken. Er moest voldoende lucht bij kunnen. Als er een beetje wind stond dan zat het vuur erachter, dan moesten ze heel de nacht werken. (EB)

De beste brikken

De leem voor huizen maakten we zelf. Die leem kwam gewoon uit de grond hé. Dan mengden we er gras onder. Ook de brikken maakten we zelf. Dat was ook grond van hier. Mensen kochten een stuk grond, dat werd dan omgedraaid voor de winter en dan maakten ze daar brikken van. Eerst met de hand en later ook machinaal. Dat werd dan op een kruiwagen gezet om te drogen. De brikken werden op elkaar gezet. Er werd een vuur aangestoken met kolen hé. Ze moesten toch bakken. En dat zijn nog de beste brikken die er bestaan. Ik heb er nog zo. Al die nieuwe brikken die ze nu maken zijn toch niet zo goed. (RK)

Met de hand

Dat bakken van die leem… Dat had een speciale geur, een goeie geur eigenlijk. In Kerniel is veel gebakken. Ik zal dat nooit vergeten. Eén oven kon gemakkelijk tot 138.000 brikken kon bakken. Een oven kon tot vier meter hoog zijn hé. En de oppervlakte dat hing er vanaf. Maar ze konden wel maar een paar ovens per jaar doen. Daarna zijn ze een beetje machinaal begonnen met die vormen uit te persen maar daarvóór werd het gewoon in houten bakskes gedaan en men streek er met de hand over of met een plank hé. Dat heb ik nog zelf allemaal geweten. (GH)

Wonen in een mergelgrot

We hebben dit huis in 1999 gekocht. We zijn echt over de grens gaan kijken want destijds was het voor starters in Nederland bijna onbetaalbaar. In België was het goedkoper. Toevallig zijn we hier in Kanne terechtgekomen. Toen we het huis zagen hadden we iets van: ‘Nou, laat maar zitten’, want het was gewoon heel oud en onderkomen. De klerk van de notaris zei toen: ‘Ik laat jullie voor de grap nog even de tuin zien’. Toen kwamen we de tuin in en zagen we die mergelgroeveruimtes en ik vond het meteen een mooie plek. We hebben dan besloten om het te kopen. Eigenlijk meer om deze ruimte dan om het huis zelf.

Het grote voordeel is de temperatuur. Die is hier vrij constant rond de twaalf graden. Dat betekent dat het in de winter relatief warm is. Je hoeft maar een beetje bij te stoken om het aangenaam te krijgen en in de zomer is het lekker koel. Als andere mensen aan het puffen zijn, zitten wij hier lekker fris. Als je niet stookt kan het wel vochtig worden. Nu in de overgang van de seizoenen komt er even een periode dat je denkt van: ‘Hé, het is hier vochtig kil’. Maar vanaf het moment dat je dan gaat stoken is het ook weer weg. Maar dat is eigenlijk het enige nadeel tot nu toe. (OS)

4. TRANSPORTINFRASTRUCTUUR

Naar de bietenfabriek

Ik vertrok hier toen ik zestien jaar was met een bietenwagen van tweeduizend kilogram. Met drie koeien en een os ging ik naar de fabriek waar ze bieten vermaalden. Dat was ongeveer zeven kilometer verder in Mechelen-Bovelingen. Het duurde een half uur eer dat allemaal ingespannen was. Als het slecht weer was dan zetten we die paarden scherp. Die maakten we scherp onder hun ijzers. Er waren ijzers onder de voeten van de paarden en daar draaiden ze een schroef in en het paard had dan meer grip. Je moest toch mest uitvaren hé. En naar de molen gaan, met de *sloei*. (RK)

Te voet is even ver

Toen mijn vader nog bij zijn vader in het atelier werkte was het altijd te voet, van Veulen naar Heers, op zijn klompen. ’s Morgens heen en ’s avonds terug. Dat was beginnen ’s morgens om 8u tot ’s avonds 6u en dan kwam hij te voet van Heers terug af. Dat is toch zes à zeven kilometer. (HD)

Oude wegen opgewaardeerd

Mettekoven vroeger, daar was geen enkele ontsluiting. Je kon vanuit Mettekoven via het veld nergens geraken. Alle wegen die in het dorp startten, liepen wel ergens dood op een bepaald moment. Nu is Mettekoven volledig verbonden met alle buurtdorpen. Ik bedoel verbonden, via voetwegen hé. De enige buurtwinkel ligt daar eigenlijk twee kilometer vanaf, maar was niet bereikbaar met de fiets of je moest helemaal omrijden. We hebben een oude kerkweg, die in een oude ruilverkaveling in de jaren tachtig afgeschaft is, terug ingevoerd. Nu kunnen mensen terug met de fiets naar de dorpswinkel zoals vroeger. (ED)

Zelfgemaakte wegen

Die veldweggetjes worden niet meer gebruikt. Dat zijn eigenlijk wegen, de mensen maakten die zelf hé. Je had zo de weg naar Gors-Opleeuw bijvoorbeeld, of naar Wellen. Ik weet goed, in de zomer, dan waren er heel veel mensen die naar de kapel van Oetersloven gingen. Van Kerniel gingen wij door het veld naar Wellen, waar nu de nieuwe weg is van Borgloon naar Wellen. Die wegen had je in alle richtingen hé, ook richting Kortessem en Vrolingen enz. Waar nu de Tapstraat is in Kerniel, daar had je een weg die ging naar Vrolingen. Ik weet niet hoe dat in andere dorpen zat, maar thuis in Kerniel had je echt een spinnenweb van wegskes die zo overal kriskras doorliepen. (GH)

Afgelegen dorpen

Elst (Millen) lag goed, we liggen hier midden in het veld. Dat was een voordeel voor de landbouw! Voor de mensen die moesten gaan werken, was het moeilijker. Er waren weinig wegen en de wegen waren in slechte staat. In de winter was er bijna geen verkeer, je kon hier ook bijna niet weg. De sneeuw waaide van het veld af in de holle wegen en er was niks om dat open te maken hé. Wij zijn ook altijd te voet naar school geweest. Over het veld in de winter. Naar Millen, want dat was voor ons het dorp hé. (LR)

Gevulde holle wegen

Als je heel veel stofsneeuw krijgt vanuit oostelijke richting, die is niet plakkerig en als in dat open landschap de wind vrij spel heeft… Binnen de kortste keren is het land terug open en zie je zelfs de leem terug. En waar ligt

de sneeuw dan? Tegen de hagen en in de holle wegen enz. Niet alleen Millen, maar heel Haspengouw had daar van te lijden hé. Die waren gewoon geïsoleerd. En dan had je soms een berg sneeuw in die holle wegen. Een holle weg die dichtgesneeuwd was daar lag twee tot drie meter sneeuw in. Dus wat moest je doen, er langs hé, over het land. (LM)

Naar de akkers, ook bij slecht weer

Je hebt vandaag al schoon banen om te gaan *varen**. Vroeger had je aardewegen. Ik heb geweten dat de paarden door het water, de *moos* en slijk moesten gaan en daarachter een heel *sloei** bieten. Ik zat dan op het paard als we door het water moesten. Maar het moest gedaan worden hé, ze moesten naar het veld. 's morgens had je twee uren werk om die paarden te kammen. Die paarden hingen vol met aarde. (RK)

Wegen als barrières in het landschap

Mijn vrouw woonde hier een beetje verder, dat was een boerin. Ik woonde aan den andere kant van de Luikersteenweg. Ik had die nooit gezien. Zo vaak zagen wij die van de andere kant niet hé. Maar die deed mee met de toneelgroep en ik deed ook mee. (JPa)

Het onderhoud van de wegen

Overal had je kasseiwegen. Her en der had je nog een servitudeweg met kiezel of zo. De wegen naar het veld, dat was slijk, modder en stof in de zomer. Maar de bevolking werd opgeroepen de wegen zelf te onderhouden hé. Gemeenschappelijke beurten waaraan iedereen verplicht was om deel te nemen. Via jaarvergaderingen met de hele de bevolking werd dat uitgelegd. 'Jij hebt zoveel bunder land, dus jij gaat zoveel dagen…' Ofwel betaalde je dat aan iemand anders, ofwel kwam je het zelf uitvoeren. Iedereen moest daar aan meewerken want iedereen gebruikte die wegen hé.(LM)

De trein, een belevenis

Die trein maakte wel veel lawaai, maar dat waren wij gewoon hé. *Tjoek tsjoek tsjoek* en als ze dan zo fel tsjoekten dan zeiden we tegen elkaar: 'Dat moet een trein zijn met veel wagons', en dan gingen we die tellen hé, als kinders. (EB)

Transport van bieten

Ze laadden hier tot een miljoen kilogram *suikerbeeten* voor Tienen. En dan naderhand hebben ze ook *rébut** geleverd voor Duitsland. Dat was ook tot een miljoen dat ze hier leverden. Dan was het hier heel druk. En om *beeten* te leveren, dan waren de mannen hier al vroeg op straat. Dat was toen. Dat is allemaal voorbij hé. (EB)

Een liedje over de tram

"Ik reis ieder dag van de week met de tram, van 's morgens ben ik al op zwier. De *keinderen* zeggen somtijds tegen hun mam: 'och mama sta toch plezier'. De huizen, de *bumd* die vliegen voorbij. Somtijds krijg je ne stoemp en dan vlieg je opzij. Als den tram dan eens stop wie der kan par maleur, die vanachter zit die vliegt tot vanveur." (JPa)

Met de tram naar de stad

Die tram werd genomen om naar de stad te gaan. Naar Sint-Truiden of naar Luik. Maar de meeste mensen die hier woonden dat waren kleine boeren. Dat waren allemaal mijnwerkers, die gingen naar Luik. En daarna naar de Kempen hé. (RK)

Dat was zo heel duur niet om de trein te pakken. Ik weet wel, met honderd frank kwam ik toe om van Kerniel naar Brussel te gaan. Heen en terug. Dat was 88 frank voor de trein meen ik. En dan moest ik de tram nog nemen. Maar de stadstram was zo duur niet. Ik meen dat het honderd frank kostte om zo te gaan. (EB)

Werken gaan

In Kerniel had je een heel grote concentratie pendelaars. Je had mensen van Vrolingen en Gors-Opleeuw die met de fiets tot Kerniel kwamen. In Kerniel was een groot stationsplein, ik zie dat nog altijd voor me, dat lag plein vol fietsen. Die mensen namen dan de treinen op Luik hé, naar de mijnen. Dan is men in Luik begonnen met het *Fabrique Nationale* in Herstal, om wapens te maken. Daar gingen dan ook mensen werken. (GH)

Goederen en pakjes met de tram

Soms kwamen ze hier vragen hoe ze ergens moesten geraken of een pakje versturen enzovoort. Wij hadden ook vrachtbrieven, voor als er niemand was in het station, dan konden wij dat ook invullen. (EB)

Het einde van het fruitspoor

Ik heb de stoomtrein in Kerniel nog gekend. Dat was de lijn tussen Tongeren en Drieslinter, lijn 23 heette die. Ik ben dus zelf nog met de stoomtrein naar de vakschool gegaan in Tongeren. Daarna is dat zo'n mazouttreintje geworden en dan zijn de bussen gekomen. Want de bussen van Dony, nu is dat De Lijn. Die bussen die hebben nu nummer 23a. Die nummer 23 is bewaard. Die bus passeerde de dorpen. Lijn 23a die ging dan bijvoorbeeld via Tongeren, Piringen, Jesseren, Kerniel, Wellen enzovoort. (GH)

In een klein stationnetje

Het station dat was maar een houten barak hé. Daar was een magazijntje en een stationschef. Eerst hebben ze het magazijn verkocht en de wachtzaal verkleind en zo is dat stilaan weggegaan. Ons café is dichtgegaan als de trein weggegaan is. Ik ben in 1955 getrouwd en in 1957 is de trein hier verdwenen. Allé, stopte de trein niet meer voor de mensen. Maar de *marchandise,* de goederentrein, heeft nog langer gegaan hé. Hier kwamen ze ook stenen lossen voor de nieuwe weg van Kortessem naar Borgloon. (EB)

De aanleg van wegen en grondwater

Bij het aanleggen van de autostrade die door Mal gaat, hebben een aantal mensen in Mal, in de hoek van de Blauw Geit waar nooit wateroverlast was, water in hun kelder gehad. Dus daar gebeurt dan toch wel vanalles in het grondwaterpeil. (LB)

Per expresweg van Hasselt naar Sint-Truiden

De aanleg van de expresweg van Hasselt naar Sint-Truiden, dat bracht ook nog verandering in het landschap hé. Die expresweg werd hier gewoon doorgetrokken door landbouwgebied. Daarvan stonden wij te kijken. Daar stond een huis, nieuw gebouwd, midden op de expresweg. Weg ermee en maar door! Maar het kon ook niet meer. Ze konden gewoon dat vervoer niet meer kwijt over die oude Sint-Truidersteenweg. Ze moesten iets doen hé. (RN)

De E313 dwars door Haspengouw

Wij woonden in Waltwilder, maar mijn vader was van Spouwen, zijn ouders leefden nog en zijn zus leefde in het ouderlijk huis. Dus wij gingen 's zondags, waarschijnlijk niet elke zondag, naar Spouwen. Naar mijn

grootouders. En dan gingen we met de fiets tot in Bilzen en daar namen we de bus naar Spouwen en dan gingen we een stukje te voet en waren we bij mijn grootouders. Ik weet nog in de jaren vijftig, ik was toen nog heel klein, dat we speciaal met de fiets gingen. Mijn ma kon zo ver niet meer fietsen dus zij ging wel met de bus, maar ik ging dan met pa met de fiets, ik achterop. En dan reden wij zo door Hoeselt om de werken aan de E313 te zien. En dan was er hier en daar toch al een brug klaar dat we op een brug konden gaan staan en dan zagen we die gigantische weg. Maar toen was ik nog heel klein hoor. Ik weet niet juist wanneer, maar ik weet nog dat er geen auto's op reden. Men heeft uiteindelijke een gigantische periode gewerkt op het stuk tussen Hoeselt en Tongeren want ter hoogte van Alt-Hoeselt is men op drijfzand gestoten. (MM)

Koning Auto overal

Als je nu toch ziet, vroeger dan zaten we als kinderen gewoon in het midden van de straat, keitjes te rapen of met een katapult te spelen. Nu ben je bijna dood als je dat zou doen. Ik heb nog een tijd gekend dat hier geen auto over de Steenberg reed. Nu is het natuurlijk, Koning Auto overal. Als je dat verkeer ziet en al die wegen die ze aangelegd hebben omdat verkeer op te vangen en ze kunnen het nog niet opvangen. (RN)

5. LANDBOUW EN LANDGEBRUIK

De boerenknecht

Licht mentaal gehandicapten, dat was de hulp van vroeger hé, de boerenknecht. Op't kasteel hadden ze er ook zo ene, dat was de kok en die poetste ook. Hier staat een bron in de koer van de kasteelhoeve hé, en hij kwam dan 's middags water scheppen om te drinken en het eten te maken. En dan kwam hij rap binnen en dat vergeet ik nooit, daar stond zone oude telefoon, ting ting ting deed die, ge kent dat hé. En dan nam hij die op en dan zei hij, 'Allo, c'est Adolf ici', en dan begon hij zo een reeks nummers te zeggen en legde hij de telefoon weer neer. Maar ik besefte niet wat die kwam doen hé, maar die speelde dus op de paardenkoers, op den *tiercé*. En ja als die dan twee à drie maand hier was dan ging die ne keer naar Brussel en dan ging hij daar afrekenen waarschijnlijk waar hij op café zat. Neeneen die dierf op het kasteel niet bellen. Dan zie je toch dat die mensen een beetje onder druk stonden. (CW)

Het afwisselen van teelten

Mijn ouders en grootouders hadden eigenlijk uitsluitend bieten, na de bieten zaaiden ze tarwe en daarna gerst. En het vierde jaar dan opnieuw bieten. Toen bestond er ook geen suikerchicorei* of zo. Sinds de ruilverkaveling zijn onze percelen veel groter. Met die kleine perceeltjes vroeger kreeg je geen enkele aardappelteler of vlashandelaar naar hier. Nu, met die grote percelen, komen ze hier stukken grond huren. Voor hen is het belangrijk dat de percelen groot zijn. Anders is het rendement niet hoog genoeg. (JP)

Het labeur op de akkers

We zaaiden vroeger met de hand hé, en dan was je moe hoor. Dan had je een bak voor je hangen van vier à vijf kilo en dan smeet je … nu is er een machine om te zaaien. (RK)

Oogsten gaan

Heel veel mensen gingen oogsten. Dat betekent eigenlijk dat je de akkers afliep met een aantal mensen op een rij, met enige afstand ertussen. De overgebleven aren kon je dan oprapen. Dat mocht je pas doen als de akker was leeggehaald door de boer. Zo had je een ganse hoop stro die je zo kon binnenhalen. Dat was een extraatje voor de mensen die zelf maar een kleine akker hadden of er geen hadden. Voor de ouders was dat handig. De kinderen hadden toch niets te doen dus werden ze oogsten gestuurd. Als je dan een uur of twee weg was en je kwam terug met uw armen vol met bijeengeraapte aren… , ja dan was het goed hé. Dat was een kwestie van zo snel mogelijk zo veel mogelijk aren bijeen te zoeken. Zodanig dat ze thuis content waren en je de rest van de tijd vrij had. (MM)

De beetentijd

Mijn moeder die moest werken vroeger hoor. Wij hadden schapen, varkens en dan zes kinderen groot brengen. Wat ze ook deed was vroeger in de *beetentijd* op het veld gaan werken. Er was vroeger één rij waar de boeren zaaiden, nu worden die allemaal een voor een gezaaid. Maar vroeger werd heel de rij volgezaaid en dan werden die *gekrebbeld** met een haak. Dat waren dan busselkes van twee of drie en die moest je dan uittrekken tot één. Als we klein waren moesten we meegaan en dan zeiden we: 'Mam, het is toch zo koud.' En dan zei ze: hoort, 'Hoort, de leeuwerik gaat omhoog.' Dan bedoelde ze dat het weer goed ging worden. Voor ons maar kalm te houden hé. (HD-Q)

Hoogstamboomgaarden

Het is niet de ruilverkaveling die de hoogstambomen gerooid heeft bij ons, maar de rooipremies. Dat was dé kans om ze onder de voeten uit te krijgen. Sint-Truiden, Borgloon, daar was de laagstam in trek, maar dat zag je hier zo niet in Riemst. Wij hadden vroeger vier hectaren kersenweiden. Heel goeie hoor, die weides hebben wij jarenlang verkocht. In 1976 waren er nog dertien plukkers en de vrouwen van die mannen sorteerden in de weide. De kinderen liepen daar ook rond tijdens de vakantie. In 1984 hadden we nog maar drie oude mensen om ze te plukken. In 1985 hebben we ze dan gerooid. Niemand wou de ladder nog op. Wie van die jonge gasten kan nog een ladder verzetten hé? Dat is niet alleen kracht hé, ook een beetje kunde. De oudere plukkers konden daar mee spelen, maar de jongere niet. Maar de ouderen wilden ook die aluminiumladders niet op hé. Die moesten altijd houten ladders hebben. Die kraakten altijd een beetje. Ondertussen werd de aardbeienteelt hier ook populairder.(LR)

Beperkte hooilanden

Echte hooilanden waren hier in Kerniel niet. De eerste snede werd gehooid en dan werden de koeien erin gezet hé. Tot wanneer het afgegraasd was en dan werden ze naar een ander weide gestuurd. Zo ging dat tot in de herfst als het koud begon te worden en dan kwamen ze binnen hé. Tweemaal werd hier niet gehooid denk ik. Niet aan deze kanten. Hier had men ook al vroeg wat fruitteelt hé. Dat was een heel verschil. Wij zijn is in Zussen geweest toen mijn oudste zoon nog klein was en toen zei hij: 'Hier zijn veel velden'. Dat zag je hier niet hé, hier waren veel bomen. (EB)

Weides voor de koeien

Mijn neef heeft zijn studies in Leuven afgerond en die is thuis aan de slag gegaan op het bedrijf. Die heeft nu ongeveer honderdvijftig hectaren akkerbouw. Ik ga hem nog altijd helpen. Het zaaien doe ik nog altijd en mijn schoonbroer die ploegt. Mijn neef heeft ook nog melkkoeien. In zijn laatste jaar in Leuven heeft hij er veeteelt als specialisatie bijgenomen en hij wil graag zijn koeien houden. In en rond Nerem heb je ook die laagtes. Hij

heeft daar ook nog wel wat weides die nat zijn en die goed zijn voor de veeteelt. Maar als wij er niet meer zijn zal hij toch niet alles alleen kunnen blijven doen vrees ik. (LR)

De beemden

’s Avonds als ik thuiskwam moest ik voor de konijnen eten gaan halen in de beemd. Ganse manden vol eten die ik daar ging verzamelen. En in de winter overstroomden al die beemden in Waltwilder. Waar nu het Wilderpark, een recreatiepark, is. Toen waren daar geen vijvers, dat waren beemden. In de winter overstroomde heel die oppervlakte en dat bevroor. Dat was echt een schaatsparadijs. Ook het chique volk van Bilzen kwam daar schaatsen. Maar echte schaatsen hadden wij niet dus wij schaatsten gewoon met onze schoenen of met de ijsstoel. Dat was daar heel heuvelachtig en pa had die zelfgemaakt van planken. Een loodzwaar ding dus en naar beneden had dat een geweldige snelheid, maar om naar boven te slepen dat was een marteling. Dat woog misschien wel vijftien kilogram. (MM)

Hooien in de Mombeekvallei

Het ganse landbouwersgezin werkte mee in de hooitijd. Dat was zo een drukte in die Mombeekvallei. Niet te geloven hoeveel volk daar zat. De boer, de boerin, de boerenzoon en de boerendochter alles was daar om te hooien. Eerst werd dat gemaaid met de zeis en dan moest dat gehooid worden. Dat ging allemaal nog met de hand. Dan was het te bezien of het goed weer was of niet. Bij een hevig onweer konden die plaatsen waar gehooid werd, overstromen. Ik heb nog gezien hoe we het hooi uit het water moesten halen. Dan werd het hooi op een paardenkar geladen, maar het moest dan uit die vallei geraken. Dat was tamelijk bergop en daar moesten ze twee paarden voor de kar spannen om het hooi uit de vallei te krijgen. Het was allemaal los hooi, geen botten hooi want dat bestond natuurlijk toen nog niet. (RK)

Meer akkerbouw

Vroeger waren er daar weides, daar plantage, … Hier in Niel zijn er vandaag nog drie of vier landbouwers. Toen ik klein was, waren er toch nog elf ofzo. En iedereen had een paar koeien en wat varkens. Iedereen moest wat weide hebben. En dus waren het ook allemaal kleinere perceeltjes. De weides zijn allemaal omgeploegd. Vanachter bij ons dat was allemaal boomgaard. Daar hebben we zoveel jaren geleden akkerland van gemaakt. Want dat was eigenlijk niet rendabel die paar koeien enz. (GP)

Diversiteit in het landschap

De landbouwgrond was vroeger een beetje meer versnipperd. En je had eens een grachtkant of een weide in het veld en dat is dan allemaal gerooid. Je had nog wat bos hier en daar, Het was toch wel anders. Laten we zeggen dat het twintig procent anders was. Op de oppervlakte van nu. Toen had je eens iemand die vanboven een weide had en hieronder lag een bosje dat wat nat was. Dat is allemaal gedraineerd en akkerbouw geworden. (RM)

Bodemkwaliteiten en teeltkeuze

Aan deze kant van Tongeren, de noordelijke kant van Tongeren dat is vochtig Haspengouw en je zit hier met die valleigebieden. Hier vindt je veel vleesveehouders. Die zijn met het oorspronkelijke ras van hier verdergegaan en dan hebben het dikbilgen erin gefokt. Het gras is hier kwalitatief te slecht om aan melkkoeien te geven. Een melkkoe moet perfect gras hebben, een vleeskoe die gedijt hier redelijk goed. Maar omdat dat zo intensief gehouden wordt, kan je maar een beperkt aantal houden eigenlijk. Honderd kalvingen, dat is al een uitzondering. Dat wordt meestal samen met akkerbouw gehouden of met wat fruit. (CW)

Tussen Kempen en Haspengouw

Hier in Waltwilder, dat is de overgangszone tussen de Kempen en Haspengouw. De grond verschilt hier van het een perceel tegenover het ander. De spoorlijn Hasselt-Maastricht hier, dat is eigenlijk een beetje de scheiding tussen Kempen en Haspengouw. Dat is echt een verschil van dag en nacht op honderd meter afstand. Aan deze kant van het spoor ligt niet veel goede grond, dat voel je. Want hier vooraan in de hof dat is zo kleiachtig. Daar konden we schietduiven, kleiduiven van maken, zo plakt die grond. En hier voor het kasteel is dat allemaal heel drassig, alluviaal. Als je dan iets verder gaat is dat zo echt heel losse zandgrond. Over de spoorweg is het al meer leemachtig. Op zo een korte afstand is dat toch een groot verschil vind ik. Daar moet je mee rekening houden als landbouwer. (DB)

Een moderne landbouw met machines

Als er een blikske of een vreemd voorwerp in een zaaimachine terechtkomt en je ziet dat niet dan kan dat enorme schade berokkenen. Als je één perceel gedaan hebt en er heeft één rij van de machine niet gewerkt... De mensen die gras maaien voor hun rundvee, als een rund een blikje opeet, kan het sterven. Dus op die machines die dat gras oprapen zitten metaaldetectors. Dat wil zeggen als er ijzer in dat gras zit, valt die machine stil. Je kan dat niet laten functioneren. Het is soms zo dat loonwerkers langs wegen die metaaldetectors moeten afzetten of anders kunnen ze die boorden niet oprapen. Dat vind ik erg en het is ook storend om in een mooi landschap zwerfvuil zien liggen. (JP)

6. DE BOER BEWERKT HET LAND(SCHAP)

Hagen rond de weides

Vroeger had je overal hagen, maar er is veel van verdwenen. Als kind gingen wij altijd door de weides. Wij wisten perfect waar er een gat in de haag was waar je door kon. Zo liepen wij blindelings door de weides. Je wist in die wei moet ik naar die hoek en in die wei naar daar. Je moest dat weten zodat je zo snel mogelijk weg kon als je de koeien achter u had. Of de boer die u wegjoeg. Dat ging allemaal weg met de rooipremie. Daarna ging de ruilverkaveling er nog eens overheen. Hagen verdwenen, holle wegen werden dichtgegooid, beton kwam in het veld. En alles werd plots groter, ik vond dat afgrijselijk. (MM)

Hagen in het landschap

Weet je wat ze vroeger deden, *beffe goan*. Vogels vangen hé. Dat waren hier allemaal doornen hagen in het veld en canadabomen. ’s Avonds gingen die mannen het veld in met wat licht, met een pitslamp en die gingen vogels vangen en dan kwamen ze naar hier, dat was de zoete inval hier thuis. En dan werden die vogels geplukt, gebraden en opgegeten hé. (RK)

Fauna en flora in de houtwallen

Die oude houtkanten, die houtwallen zijn praktisch allemaal weg. Ik herinner me nog een oude houtwal, die stond langs onze weiden. Daarin stond het maartsviooltje. Ik heb dat maartsviooltje, of welriekend viooltje, ook in mijn tuin staan. Meer dan vijftig jaar geleden ging ik dat nog zoeken. Ik wist waar dat stond en op een gegeven moment heb ik dat in mijn tuin geplant en het heeft zich hier doorgezet. Ik heb zelf een natuurlijke

houtkant aangelegd en daar kan zich dat handhaven. En zo stond in die houtwallen ook het hondsviooltje, de zure aardbei, de bosaardbei, aronskelkachtige, … . Maar in de jaren zestig is er veel vernield. Toen kon ook alles. Ze kwamen gewoon met een machine. Ze maakten die houtkant gelijk en dat werd weide. Nu, als je iets wegdoet, moet je een vergunning hebben. Maar daar zijn ze natuurlijk veel te laat mee begonnen. Er leefden ook dieren in die houtwallen. Het diertje dat ik ging opzoeken, na een onweer ofzo, dat was de boomkikker. Dan hoorde ik die, dat kon toch zo hard *kwekkelen*, en dan ging ik dat zoeken. Ook landsalamanders, hagedissen enz. zaten er in die houtwallen. (RN)

De nuttige schaapskuddes

Men blijft nog altijd met het idee fixe zitten van het idyllische beeld van de herdertjes op de heide. Er waren meer schapen in Haspengouw dan in de Kempen hé. Dat was de kurk waarop onze landbouw dreef. Dat was de mestproducent waarop de landbouw… omdat het schaap, dat is het unieke van dat beest, dat kan je een hele dag in een landschap laten rondlopen en laten fretten om het zo te zeggen. Maar hij gaat het schijten bewaren voor de nacht. Dat kan je niet met een paard, dat gaat niet met een geit of met een koe, dat kan je met niks, behalve met een schaap. Het schaap is het enige beest dat toelaat om alle nutriënten in een landschap te verzamelen en te concentreren op die plaats waar jij het wilt. En dat was de heerdgang vroeger. Dat heeft ook gemaakt dat wij her en der nog zeer waardevolle en rijke graslanden hebben liggen in Haspengouw. (ED)

Verspreider van flora

Het schaap is een dier dat in principe alle planten over het landschap kan verspreiden. Hetzij via de vacht, de mest of de modder tussen de hoeven. Wat een oppervlakte van honderd schapenhoeven betekent als daar modder aanhangt… Men heeft in Duitsland onderzoek gedaan. Al die modder van de hoeven geschraapt en gaan kijken welke zaden erin zitten. Eeuwenlang hebben hier in heel Haspengouw schapen rondgelopen, elke dag in heel dat landschap. Er was ook veel uitwisseling van teelten enz. met de Kempen en Wallonië waardoor alle planten eigenlijk overal in het landschap konden geraken. En nu is die uitwisseling er niet meer, dat is het probleem in de ecologie momenteel. (ED)

Grotere landbouwbedrijven

In de jaren zestig was de gemiddelde bedrijfsoppervlakte vijftien à twintig hectaren. In het begin van de jaren zestig waren hier nog een tachtigtal actieve landbouwbedrijven. Van vijf hectaren, kon men in die tijd nog goed leven. Degene die toen twee of drie hectaren hadden die hadden er vaak een winkel, een café of een andere job bij. Vijf hectaren, één Brabants trekpaard, tien hectaren twee en zo ging dat naar omhoog. En die hadden dan meestal ook nog een knecht. Of de boerenzonen deden het samen met de ouders en grootouders. Tegenwoordig zijn er van die tachtig bedrijven nog een twintigtal over. Van de negenhonderd hectaren aan landbouwgrond dat nog aanwezig is dan weet je ook hoeveel ze allemaal gaan hebben. Maar daar houdt het niet bij op. De boer die hier vlak achter zit. Die heeft landbouwgronden in Eben-Emael en nog andere Waalse dorpen. (LM)

De verdwijning van het landbouwpaard

De eerste tractor dat is bij ons niet zo rap geweest. Mijn pa is altijd een paardenman geweest. Bij hem thuis noemde ze hem de grote voerman. De eerste tractor is er toch gekomen voor ik terug thuis was van internaat. Maar een tractor in die tijd, ik weet dat ze de eerste gekocht hebben voor 150.000 Belgische frank. Vandaag heb je niets meer onder de drie miljoen frank. Maar schaalvergroting, dat is er altijd geweest. Je mag denken,

een boerderij is nu minstens tweemaal en zelfs driemaal groter om te kunnen overleven. Als je enkel akkerbouw doet, moet je onder de honderd hectaren niet meer beginnen. (LR)

Een winter rooien

Mijn vader wou niet graag meedoen met de rooipremies in de jaren zestig. We hadden nog één weide in Spouwen met een paar dode hoogstambomen en die hebben we uiteindelijk wel gerooid. Ik weet dat men indertijd, ik weet niet juist hoeveel, geld kreeg om een hoogstamboom te rooien. Dat was toch een serieus bedrag per boom geloof ik. Ongeveer in dezelfde periode kwam er de ruilverkaveling. Ik vond dat heel erg. Het was de periode dat alles goed was als het maar modern was. Ik herinner mij, de ganse winter heeft het gebrand in het veld. Met grote bulldozers kwamen ze die al die stronken uittrekken. In het begin verzaagden de mensen die fruitbomen tot brandhout; maar na een aantal maanden zat iedereen tot over zijn oren in het brandhout. Die bomen lagen daar dan in hun geheel. Die grote buldozers trokken dan eerst de hagen uit, gooiden er een autoband of benzine erover. Als dat goed aan het branden was dan gooide men daar die bomen op in zijn geheel. In Waltwilder, op het plateau en een heel mooi overzicht over een vijftal dorpjes, Martenslinde, Spouwen, …. Overal waar ik keek zag ik vuur. Zeker in de winter als het 's avonds vroeger donker was, zag je die smeulende en brandende houtstapels. (MM)

Sporen van voor de ruilverkaveling

Ik was eens bij een vriend in Riemst en toen vroeg ik aan hem: 'Vic, wat voor een rare kromme strepen lopen hier nu toch allemaal door de velden?' En blijkbaar is dat van de wegen van vóór de ruilverkaveling. In Riemst, daar is de ruilverkaveling twintig jaar geleden gepasseerd en daar zie je dus, als het droog weer is, nog altijd die oude wegen. (CW)

Iedereen wil een stukje landschap

Als je wil, heb je natuurlijk altijd overlast. Soms heb je wel fietsers, die niet uit de weg gaan en blikjes in het veld gooien. Dat is nog het ergste want die nieuwe machines vallen stil als daar een blikje in terecht komt. Wij brengen grond op de weg, dat is ook een nadeel. Vanaf eind september tot de bieten gerooid zijn en de maïs af is, heb je in het veld heel wat kans dat er modder op de wegen ligt. Want die leemgrond van hier die krijg je er niet goed af. Dat blijft aan die machines plakken. Je kunt dat wel wat schoonmaken in het veld, maar het blijft er toch aan plakken. Maar je bent met meerderen nu dus we moeten rekening houden met elkaar. Vroeger was je als boer alleen in het veld.(LR)

Plaats voor natuur

De bedoeling is dat we van de vallei natuurgebied maken, maar dat zijn zoveel stukjes, allemaal privé-eigendom en dat moet dan geleidelijk aangekocht worden. Daar gaan mensenlevens overheen hé. We hebben een plan van de ganse Mombeekvallei. Wat er al aangekocht is en wat er nog moet aangekocht worden. Maar je moet wachten tot de mensen sterven en dan aan de nabestaanden vragen of ze dat willen verkopen enz. Wij zijn daarmee ongeveer 22 jaar geleden begonnen, in 1988. We hebben hier en daar iets aangekocht of in erfpacht gekregen en daarop een bosje ofzo geplant. (RN)

Minder ruimte voor de landbouw

We moeten ook de ruimte krijgen om in te werken hé. Als ik nu het ruimtelijk structuurplan bekijk. Ik heb 65 hectaren akkerbouw en weiland samen. Daar is een 30 à 31 hectaren weiland bij en dat is permanent grasland. Dus ik kan niets anders als koeien houden. Je zou zeggen: 'je kunt dat grasland omploegen of zo en je gaat daar

iets anders op doen'. Dat mag niet! Je mag daar zelfs niets opzetten voor energie, biogasinstallaties of weet ik wat. Het moet gras blijven. Dat maakt het natuurlijk niet altijd gemakkelijk. (CW)

Nieuwe ruilverkavelingen

De eerste fase van elke ruilverkaveling gaan we na of het nuttig is om in die regio met een ruilverkaveling te starten. Het onderzoek naar het nut eindigt in een ruilverkavelingsplan. Een plan waarop staat: 'Kijk, dit zouden we allemaal willen doen'. En dan is het aan de minister om te beslissen ja of nee.

Vroeger was dat zeer sterk topdown. Het waren ambtenaren die de plannen opmaakten en de mensen hadden daar weinig in te zeggen. Nu is het omgekeerd, nu gaan we ruilverkavelingen niet opstarten als de plaatselijke landbouwraden zeggen dat het hun niet interesseert. Dat signaal hebben we bijvoorbeeld gehad in de regio Veldhoven. Daar zagen ze de meerwaarde van een ruilverkaveling niet meer. Als lokale mensen het niet vragen, waarom zouden we het dan doen. Zo is er wel een verschil tussen de Kempen en Haspengouw. Haspengouw is al vaak herverkaveld en dat is gewoon een olievlek geweest die langzaamaan uitgebreid is. Nieuwe ruilverkavelingen werden aangesloten op de vorige. Het voordeel is natuurlijk dat de landbouwers ook zijn betrokken in die nieuwe. Dus zij kennen het al en ze weten wat het inhoudt. Daar is er quasi geen discussie. In de Kempen heeft men daar geen ervaring mee. Ze weten niet goed wat gaat dat inhouden en daar is de weerstand groter. (ED)

Aanvullend inkomen

Landbouwers kunnen erosiebeheersovereenkomsten enz. afsluiten met de Vlaamse Landmaatschappij. Maar sommige landbouwers doen daar niet aan mee, die moeten iets kunnen oogsten of anders zijn ze niet gelukkig. Ik heb bijna rond al mijn percelen graslanden staan, al tien jaren. Ik ben daar pionier in geweest. Die graslanden brengen evenveel geld op als mijn beste teelt dus al die randen zijn een alternatief geworden en tegelijkertijd loopt de modder niet meer de straat op. De vruchtbare grond blijft op de percelen. (JP)

7. DE MENS GEEFT WAARDE AAN ZIJN LANDSCHAP

De bemd

Op de linkeroever van de Melsterbeek had je hooiland. Heel wat hooilanden. En dan had je ook wat hooilanden meer naar Rijkel toe. Je hebt daar nog een hoeve en die noemde vroeger *De bemd* en waar een beemd was daar had je hooiland hé. (KS)

Speciale bomen

De Tjenneboom, dat is een bekende boom hier in de buurt. Dat was op de oude Romeinse weg, die stond tussen verschillende gemeenten. Tussen Groot-Gelmen, Hoepertingen, Mettekoven… die is omgewaaid, maar daar staat nu een jonge boom die al goed gegroeid is. Hier in het dorp had je dan ook de gerechtslinde, die stond hier op de Singel. Ik heb nog mensen gekend die hem gezien hebben, maar die is omgehakt bij het bouwen van een huis. (KS)

Notenbomen

Het kerkhof werd dikwijls beplant met notenbomen. Vandaar dat sommige mensen zeiden: 'Ik zal nog met uw knoken onder de noten gooien'. (KS)

Velden en hun namen

Richting Sint-Truiden dat veld noemde *gullebojem*, ik weet niet of mensen hier nog weten wat dat was. Je had dan ook het *Rijkelsveld*, het *Tomveld*, het *Steenkuilveld*, dat is richting Aalst, maar dat kan nog grondgebied Brustem geweest zijn. Het *Piepelveldje* was er ook nog, daar stond een grote hoeve op. *Frankrijk*, dat was waar de ingang van het vliegveld was. En dan had je ook nog het *Singelveld*. Dat weet ik nog goed waar dat was, dat was kort bij de waterkerswinning, daar had je het singelveldje. (KS)

Kruispunten, kapellen en kermis

Aan kruispunten werd er meestal een religieus object aan een boom of aan een paal gehangen. In mijn jeugd was er bij het *Eske* een klein kapelletje, een stakapelletje, en daar kwam de processie voorbij. Ook de grote processie kwam daar voorbij dat was de zondag na Sacramentsdag. De zondag daarna is het hier kermis, dan is het drievuldigheidszondag. Je had twee kermissen, kleine kermis was met drievuldigheidszondag en dan had je de grote kermis met het feest van Sint-Laurentius, onze patroonheilige. (KS)

Mensen met naam

Waar mijn zus nu woont is ook een aarden weggetje, dat wordt *De felle steeg* genoemd, naar de mensen die er vroeger woonden. Dat gaat naar Colen. (BS)

Hardhandige spoken

In Aalst, daar heb je de weg naar Kerkom en daar staat een kapel met een redelijk mooi kruisbeeld erin, nog een antiek beeld. Aan die plaats daar spookte het. Op een gegeven moment stapte een vader met zijn zoon over de weg en ineens kreeg de zoon een slag in zijn gezicht. De jongen vroeg: 'Vader, waarom slaat gij nu?' 'Maar ik heb u niet geslagen' zei de vader. En op dat ogenblik kreeg de vader een slag in zijn gezicht en toen wist hij onmiddellijk hoe laat het was. (KS)
Kamiel, inwoner Brustem

Processies, een gemeenschapsgebeuren

Er waren hier in Kerniel wel wat kapelletjes. Op de Tapstraat was er eentje, richting Jesseren aan en op de Oorsprongsstraat. Vijftien augustus was het dan processie, met Onze-Lieve-Vrouw Hemelvaart, en die ging dan langs die kapelletjes. Daar heb ik ooit twee keer aan meegedaan. De straat werd dan versierd en er hingen vlaggetjes. Iedereen deed mee hé. In mei had je ook de Kruisdagen. Dan gingen we bidden voor de vruchten der aarde. De een keer kwam die stoet hierlangs en de volgende dag ging die langs de andere kant van het dorp. (BS)

Op bedevaart

Wij gingen met de fiets op bedevaart, en de oudere mensen meestal te voet. Want die konden niet allemaal met de fiets rijden hé. En ook niet iedereen had een fiets, nu heeft iedereen een auto. In Val-Meer ging men altijd op bedevaart in het begin van de maand januari voor de heilige Antonius van Meer, een deelgemeente van Val-Meer, dat was dan voor de varkens en de biggen hé. Naar Vreren ging men te voet op bedevaart tegen de pokken enz. (LM)

Kapelletjes met een verhaal

Hier een beetje verderop daar staat een kapel. Dat was van de familie Groenendaals. Een familie die ik praktisch niet meer gekend heb. Op het kruispunt van de Steenberg met de Muntelbeekstraat, de Sasput en de Kwade Steeg, midden in dat kruispunt stond voor mijn tijd een lemen kapel. Dan heeft iemand met zijn kar een hoek van die lemen kapel geraakt en dan is die omgevallen. Er bestaat zo een verhaal daarover… De familie Groenendaals, in de winter werd 's avonds altijd gekaart. En terwijl die mensen daar aan het kaarten waren, lag er altijd een grote zwarte hond onder de tafel. Achteraf hebben die mensen een nieuw kapelletje laten bouwen; 1914 staat erop denk ik. En sinds die kapel daar stond, was die hond niet meer teruggekomen. Misschien kroop die dan wel in die nieuwe kapel. Natuurlijk zijn er genoeg van dat soort verhalen. (RN)

Lachen met mijnheer pastoor

Er was een processie *in den opgang* om de vruchten te zegenen. Dat vond ik wel fijn, maar dat waren allemaal onverharde wegen hé. Als kind liepen wij met de school redelijk vooraan. En dan lachten wij altijd met de pastoor, dat was al een vrij oude man, met van die oude kleren aan. Die pastoor moest dan lezen of weet ik veel wat of voorgaan en moest dan ondertussen met één oog in zijn boek en met het ander oog op de weg letten. Ofwel ging hij dan door zijn tekst vallen omdat hij op de weg aan het letten was ofwel strompelde hij omdat hij te zeer op zijn tekst aan het letten was. Dan moesten wij daarmee lachen, dat herinner ik mij nog goed. (MM)

In de vroegte door het landschap

Elke familie stuurde iemand naar de processie hé. Als pa en ma werken waren en wij hadden de gelegenheid dan moesten wij gaan. Dat was 's morgens vroeg, de vroegmis was om half 6 of half 7 en om 7u vertrok de processie dan. Ah ja, niet in het mooiste van den dag want dan zouden de boeren gaan steigeren dan moeten ze hun dieren verzorgen enz. Neen, 's morgens vroeg en dat duurde een uur of anderhalf uur. Serieus doorstappen. (LM)

Processies, een gemeenschapsgebeuren

Als er processies waren, dan maakten ze hier in Kolen paternosters en moesten de kinderen die paternosters dragen. Dat was een schoon processie dat we hier hadden. Door dat klooster hier hé. Die deden dan veel voor die processie. Ergens anders was dat niet hé, als je naar in Jesseren kijkt daar was dat niet. Daar hadden ze ook maar een madam die handwerk gaf en wij hadden hier zusters die handwerk gaven. En dan op het einde van het jaar hadden we expositie en dan hadden we een hele hoop handwerk dat we verkochten. (EB)

Heilige takjes

In onze moestuin daar stonden, zolang ik het mij kon herinneren, een paar perzikbomen, heel schuin en hoe ze bleven rechtstaan weet ik niet. En daar stond ook een palmboom. Die takjes daarvan die namen wij mee naar de kerk en die werden gewijd. Ik weet dat ik dan 's zondags namiddag die taksjes moest vasthouden en dan reed pa naar de akker en werd dat op de hoek gestoken en in de stallen werden er ook gestoken en natuurlijk in elke kamer achter elk kruisbeeld werd dat ook gestoken hé. Dat was dan dé uitstap op zondagnamiddag: achter op de fiets naar het veld om takjes te steken. *(MM)*

Bronnen met naam en faam

We hebben hier een Clovisbron, dat was een bron waar Clovis zogezegd nog aan was komen drinken. Die bron gaf altijd fris water. Daarnaast ligt een groot gebied voor waterkerswinning. Dat is echt een bronnengebied. Mijn grootvader heeft die waterkerswinning nog aangelegd. Die zijn er nu nog altijd, wel een beetje moderner met overkappingen enz. Maar de originele kuilen staan er gedeeltelijk nog. Mijn grootvader had daar een huisje gezet waar hij zijn manden inzette, maar dat is verdwenen sinds een jaar of drie, vier. (RV)

Odilia voor de ogen

Hier is er de heilige Odiliabron, maar dat is natuurlijk niet waar, dat is zever. Dat hebben de Kruisheren gedaan voor het geld hé. Ik geloof er niet in, maar wij zeggen nu nog altijd Odiliabron. Toen ik kind was, werd daar toch water geschept om de ogen te wassen want de heilige Odilia is voor de ogen. Elk jaar was er in de parochiekerk van Kerniel het feest van de heilige Odilia. Er is maar één spijtige zaak. In de jaren zestig is er brand geweest in de kerk van Kerniel. En het schoonste altaar van de kerk, met het beeld van de heilige Odilia erop, is afgebrand. Gelukkig was het schrijn toen al in Colen. (GH)

Een behekste plaats.

Dat was hier een brugske en daar liep de Winterbeek onderdoor. Dat heette *spinmariekes brug*. Spinmarieke dat was eigenlijk een heks, maar die was toen al jaren dood want wij hebben spinmarieke nooit gezien. Aan dat brugske spookte het. Langs de Winterbeek had je van die vonkskes, dwaallichtjes, dat speelde daar natuurlijk ook een rol in. En dan hadden wij wel bang voor die vlammekes, die lichtjes en wanneer je daar doorwandelde kwamen die met u mee hé. En dan liepen we als we schrik hadden. Toen wij een beetje groter werden, gingen we zelf spook spelen. Er kwam daar altijd een man langs als die ging kaart spelen naar zijn zuster of schoonbroer. Dat was een jongen die een beetje minder was gelijk ze hier zeggen. Wij hadden thuis een uitgeholde biet meegenomen. Daar hadden we een kaarske in gezet en daar een oud laken rond gebonden. We hadden er een koor aan vastgemaakt en dat over een tak gegooid. Toen hij eraan kwam lieten we dat spook zakken en dan trokken we dat terug op, maar hij kwam niet verder. (IR)

8. LANDBOUW EN INDUSTRIE: EEN MIX VAN ACTIVITEITEN

Enkele ambachtslui

Je had hier een paar ambachtslui. Een paar schrijnwerkers, twee smeden dat ik weet en ge had ne pannenlegger, die daken maakte hé. (KS)

Goei boter

Vroeger aten wij altijd *goei* boter, en dan is er den overgang gekomen naar margarine. Maar dat was zo erg dat je het zou weggestoken hebben als er iemand binnenkwam. Dat was zogezegd minderwaardig hé. Maar wij hadden hier altijd boter, maar dan is het diëten gekomen… (BS)

Voor dag en dauw

Ik was graag buiten om te werken en dan s'morgens melken, dat was om vijf uur opstaan. Ik heb toch gewerkt.... Maar hier werd altijd gewerkt. Bij mij thuis hadden we zo een grote hond en die stond voor een karreke en daar gingen we dan mee melken in de wei. (CG)

Meer café's dan straten

Vandaag is er hier nog maar één café. Vroeger toen ik jong was waren er hier veel. Hier op de straat was er een en alle jaar was er een jaargetijde en dan was er een bal. Daar op de heuvel en bij tant Liza. Bijna in elke straat een café. Toen werd er ook meer gedronken hé. Vroeger als ze van een begrafenis terugkwamen waren ze meestal dronken. Onder aan de Tapstraat was een, hier op den oorsprong waren er twee. Naast de hoeve van pachters, bij Ottenburgs, daar was ook een café, bij de rooie aan de kerk, … veel cafés voor zo'n klein dorpje. (CG)

Stroop per kilo

Die kon je overal in elke winkel kopen hier in Borgloon. Je had een halve kilo, één kilo, twee kilo, en een emmer van vijf kilo. Die klein potjes dat was in karton, alléz iets beter dan karton hé zodat dat de stroop er niet door kon trekken. En de grotere hoeveelheden die zaten in blikken doosjes. (HD-Q)

Molens op de Jeker

Ik geloof dat er alles samen een zeven of acht molens op de Jeker lagen. Onlangs hebben ze nog sporen teruggevonden van een molen in Blaar, die eigenlijk niet bekend was. Toch hebben we er stukken hout gevonden die wijzen op een molen. In Tongeren was de bekendste de leerlooiersmolen op De Motten. Die had heel grote schoepen omdat men daar koeienvellen moest kunnen inleggen. Dat Jekerwater was daar dus heel goed voor geschikt. Vandaar ook de naam *de leure*, dat was de bijnaam van de bevolking in het zuiden van de stad, richting Luik. Het was ook het kwartier van de leerlooiers. Die mensen kon je direct herkennen, die hadden allemaal blauwe nagels van altijd in dat koude water te werken. (LB)

Molens in overstromingsgebied

In Overbroek, een gehucht van Gelinden, daar stond een watermolen. Dat was schoon om te zien. Die man maalde en dan zetten ze die sluis open hé. Als het een felle winter was, dan lieten ze al die beemdes en weides hier onder water lopen. Daar kwam dan iedereen schaatsen. Er waren maar drie of vier kinderen die echte schaatsen hadden. Alleen de rijke typen die hadden dat hé. (RK)

Een beperkt aantal windmolens

De oude Mombeek, de oorspronkelijke Mombeek, die lag op het laagste niveau in de vallei. De oude Mombeek dat was zo een *grellig* kronkelend riviertje, zo een waterloopke dat zichzelf echt een weg had gebaand. Natuurlijk ver vóór onze tijd. Maar de Mombeek, die hebben ze wat 'geholpen', daar moeten we niet aan twijfelen. Die had een voorname functie omwille van de watermolens. Om die molens daar op te kunnen zetten hebben ze die rechtgetrokken. Ze hielden dat water dan tegen en zetten ze dat open om te malen. Molens waren heel belangrijk! Pakweg driehonderd jaar geleden toen was er per persoon één liter graan per dag nodig. Per zeshonderd inwoners moest er één watermolen zijn. Windmolens dat kon bijna niet omdat we hier niet genoeg wind hadden voor een windmolen, dat moest op een zekere hoogte zijn. Wij moesten het hier hebben van de watermolens en daarom was die beek zo belangrijk. Want er stonden op de Mombeek toch vier of vijf watermolens. Maar natuurlijk, watermolens zijn vandaag praktisch verleden tijd. We hebben er nog enkele, in Alken en Stevoort, die goed onderhouden zijn. (RN)

Het vieren van de oogst

Na de oogst dan werd er wel is goed gedronken, dan haalden ze een *poeleke* bruin bier hier verderop. Die betonweg lag hier toen nog niet. Dat was een kronkelende kiezelweg… Hier was wel een bron en daar gingen ze dan water halen. Dat was koel en fris. Een frigo of diepvries bestond hier niet hé. (RK)

Zeventienerlij café's

We gingen met de fiets naar de kermis enz. om een meisje te vinden hé. Het dorp hier, Gelinden, dat was ongelooflijk als het kermis was. Zoveel volk! Zondags, 's maandags en dinsdags. Je kon er over de koppen lopen, zoveel mensen. En er waren spiegeltenten, dat zie je nu niet meer. Hier, in Gelinden, waren twee zalen en zeventien café's. Nu is er nog maar één café, als je het dorp binnenrijdt. (RK)

Suikerbieten rooien

Bij mijn schoonouders hadden ze al een tractor. Maar de paarden werden toen ook nog gebruikt in de suikerbietentijd om de suikerbieten uit te rijden. Dat was toen zo een ploegske van één voor. En dus die moest de suikerbieten omhoog halen. En dan werden die rijen manueel bijeengegooid en dan werden die geëgd. Met paard en eg moest je daarover gaan om de suikerbieten zuiver te krijgen. Daarna moesten die weer met de *riek* op de aanhangwagen geladen worden en werden die zo op een hoop gekiept. (BN)

Stroop thuis op de stoof

Bijna alle boeren hadden een keteltje bij hen thuis, daarom nog geen koperen, en daar werd het fruit in gekookt. Ze hadden ook een klein perske om het sap eruit te persen. Dan hadden ze iets om te eten, plus ze hadden iets om te verkopen. Het was om iets extra bij te verdienen. Want fruit kon je toen nog niet in koelcellen steken. Dat werd rot na het seizoen en door er stroop van te stoken, konden ze dat toch ten gelde maken. Niet alleen fruitboeren deden dat, maar ook gewone mensen op het platteland die een hoogstamboomgaard hadden of die aan fruit konden raken. Die maakten daar stroop van. (RB-Q)

De grondstoffen van stroop

Stroop maken is niet moeilijk, iedereen kan stroop maken. Maar het moeilijkste is om het juiste recept samen te stellen. Welk fruit? Hoeveel appels en peren? Elk jaar verandert het suikergehalte in het fruit, dat moet je een beetje aanvoelen. Nu is dat minder moeilijk met de laagstambomen, er is minder verschil van jaar tot jaar. Maar met het hoogstamfruit, met vijftig à zestig soorten, dat was moeilijker om goede stroop te maken die smeerbaar was. (RB-Q)

Vroeger had iedereen een koe hé. Ze hadden daar hun eigen melk van en maakten daar boter enz van. De melk werd naderhand ook opgehaald door de melkerij in Tongeren. De mensen zetten hun kruik buiten en staken tussen het deksel en de kruik een papiertje met hoeveel boter enz. dat ze wilden van de melk. Op een gegeven moment moest je twee kruiken hebben en later drie of de melkerij nam het niet meer mee. Nadien moest je zelfs een *citerne* hebben met een afkoeler eer ze het kwamen halen. Dat was natuurlijk al een serieuze installatie. (JPo)

Groenteteelt wordt populairder

Mijn ouders hadden de klassieke drie, vier teelten. Gerst, tarwe en bieten. Mijn vader is dan erna met bonen voor de conservenindustrie begonnen. Als ik in het bedrijf ben gestapt, zijn er erwten, vlas, chicorei, en

spruitkool bijgekomen. Vroeger bestond chicoreiverwerking enz. nog niet. Daar zijn heel wat landbouwers hier in de streek mee begonnen toen de fabriek in Oreye daarmee startte. De conservenindustrie die waren niet zo groot hier. Dat bleef allemaal rond de fabrieken. In Hollogne sur Geer is een fabriek, van Haspenslag. Dat zijn mensen vanuit de *vlaanders* die hier eigenlijk het oude fabriek terug opgestart hebben. Omdat ze weten dat ze hier in een streek zitten waarin industriegroenten goede opbrengsten kunnen halen. En er zijn nu ook boeren die zelf naar het bedrijf toestappen, want daar is wel iets mee te verdienen. Ik ben ook begonnen met spruitkool omdat het fabriek in Hollogne-sur-Geer een band heeft voor spruitkool. (GP)

Overmechanisatie

Wij zijn overgemechaniseerd vandaag de dag. De materiaalwereld is daar opgesprongen gelijk een hond op een frikandel. De jaren 1980 en 1990 zijn gouden jaren geweest. Goede prijzen voor de bieten, het graan enz. Maar bepaalde materialen en machines worden zeer weinig gebruikt… Toch zeker in die kleine dorpjes, maar ja wie ben ik. Maar om te overleven als landbouwer moeten we toch minder en minder grote machines gaan kopen. (JP)

De komst van de elektriciteit

Vroeger hadden wij dat allemaal niet hé. Dat bestond niet electriciteit. Wij hadden een petroleumlamp of een lantaarn. Ik heb mijn huiswerk nog gemaakt bij de petroleumlamp. Hier in Gelinden is de elektriciteit er pas gekomen in 1933. (RK)

Pylonen in het landschap

De prachtige boomgaardengordel is hier ook verdwenen hé. Als je vroeger in het open landschap stond zag je een bos van hagen en bomen. En enkel en alleen de kerktoren stak eruit. En dan wist je dat het een dorp was, kun je je dat voorstellen. Dat was ook een beetje ter bescherming hé. Tegen wind en stormen enz. In zo'n open landschap krijg je gemakkelijk windhozen. Hier staan nogal veel pylonen. Een boer in de buurt had daar zijn stro los liggen en al zijn stro verdween met de windhoos en die pyloon hing van boven tot onder vol met stro. En dat bleef daar in hangen. Dat heeft daar ettelijke weken gehangen. (LM)

Wit zand

Je had hier eerst de vruchtbare laag, dan keien en zand. Die keien en dat zand diende voor niets. Naderhand hebben ze die keien dan toch voor vanalles gebruikt. En dan begonnen ze met witte zand en gewone zand. Want in Kerniel daar waar er witte zand is, hebben ze dat zelfs op een groter niveau uitgehaald. Daar was zelfs een mini-spoorwegje, zo breed als de tafel hier, met wagonnetjes die omkiepten enz. Dat was ook plezant om te spelen daar. (GH)